

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований у листопаді 1998 року

Виходить двічі на рік

Випуск 32'2015

Полтава
2015

POLTAVA V. G. KOROLENKO NATIONAL
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Historical Memory

Scientific collection

Founded in November 1998

Issued twice a year

Issue 32'2015

Poltava
2015

Засновник і видавець

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 15249-3821 Р від 1 червня 2009 року

*Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті
Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «Історія»*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Степаненко М. І., *головний редактор*, доктор філологічних наук (м. Полтава, Україна)

Амрахов Маїс Ісраїль оглу, доктор історичних наук (м. Баку, Азербайджанська
Республіка)

Волошин Ю. В., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)

Год Б. В., *заступник головного редактора*, доктор педагогічних, кандидат історичних
наук (м. Полтава, Україна)

Калакура Я. С., доктор історичних наук (м. Київ, Україна)

Карстен Хаммер, професор сучасної історії (м. Копенгаген, Королівство Данія)

Киридон А. М., доктор історичних наук (м. Київ, Україна)

Киридон П. В., *заступник головного редактора*, доктор історичних наук
(м. Полтава, Україна)

Кравченко П. А., доктор філософських наук (м. Полтава, Україна)

Мокляк Ярослав, доктор габілітований (м. Краків, Республіка Польща)

Нестуля О. О., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)

Радько П. Г., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)

Ревякіна Н. В., доктор історичних наук (м. Іваново, Російська Федерація)

Сітарчук Р. А., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)

Стрілець В. В., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)

Жигилій Н. В., *літературний редактор*, кандидат філологічних наук
(м. Полтава, Україна)

*Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка (протокол № 8 від 30 січня 2015 року)*

- ◆ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен і географічних назв відповідають автори публікацій.
- ◆ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
- ◆ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
- ◆ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

Founder and publisher

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

Certificate of registration of print media

Series KV 15249-3821 number P of June 1, 2009

*Collection is registered by the Higher Attestation Commission
under the Cabinet of Ministers of Ukraine as specialized edition in specialty "History"*

EDITORIAL BOARD

Stepanenko M. I., *editor-in-chief*, Doctor of Philology (Poltava, Ukraine)
Amrakhov Mais Israil oglu, Doctor of History (Baku, the Republic of Azerbaijan)
Voloshyn Yu. V., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Hod B. V., *vice editor-in-chief*, Doctor of Pedagogy, Candidate of History (Poltava, Ukraine)
Kalakura Ya. S., Doctor of History (Kyiv, Ukraine)
Karsten Hammer, Professor of Contemporary History (Copenhagen, Denmark)
Kyrydon A. M., Doctor of History (Kyiv, Ukraine)
Kyrydon P. V., *vice editor-in-chief*, Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Kravchenko P. A., Doctor of Philosophy (Poltava, Ukraine)
Moklyak Yaroslav, Doctor Habilitatus (Krakow, the Republic of Poland)
Nestulia O. O., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Rad'ko P. G., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Revyakina N. V., Doctor of History (Ivanovo, the Russian Federation)
Sitarchuk R. A., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Strilets' V. V., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Zhyhyliy N. V., *literary editor*, Candidate of Philology (Poltava, Ukraine)

*Printed according to the decision of Academic Council of Poltava V. G. Korolenko
National Pedagogical University
(protocol # 8 of January 30, 2015)*

- ◆ The authors of publications are responsible for reliability of historical data, quotes, personal names and geographical names.
- ◆ Opinion of the editorial board may differ from the authors' opinion.
- ◆ Editorial Board reserves the right to shorten the texts and make literary editing.
- ◆ All rights reserved. Reprints and translations allowed with the consent of the author and publication.

© Authors, 2015

© PNPU named after V.G. Korolenko, 2015

З М І С Т

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

А. М. Киридон

Студії пам'яті у соціогуманітарному мейнстрімі України:
осмислення та перспективи 9

СТАТТІ І СТУДІЇ

Л. М. Жванко

Евакуація біженців Першої світової війни: допомога на шляхах руху
українськими землями (літо – осінь 1915 року) 23

І. М. Петренко

Політика Російської імперії щодо шлюбно-сімейних відносин українців
у XVIII столітті 37

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. І. Шпак

Книговидавництва України: чинники становлення 49

ДО 200-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Л. І. Шаповал

Етнографічна спадщина Тараса Шевченка в полтавський період
його творчості 58

СЛОВО МОЛОДОГО АВТОРА

О. І. Якименко

Структура селянської родини Лівобережної України у другій половині
XVIII століття (на прикладі села В'язівка Стародубського полку) 68

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА

О. А. Гура

Обмеження діяльності юдейських громад на Центральному Сході України
у післявоєнний період 78

О. М. Ігнатуша

Слуга чи жертва більшовицького режиму? Протоієрей Андрій Коренєв
у відносинах з владою (1925 – 1928 роки) 85

ПИТАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ

С. С. Троян

Кайзерівська Німеччина на шляху до Великої війни 1914 – 1918:
геополітичний вимір 95

І. В. Цебрій

Основні напрями досліджень єгиптології в світлі міжнародних
конференцій XX століття 105

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

П. В. Киридон

Партійно-державна номенклатура Української РСР 1945-1964 років:
класифікація неопублікованих матеріалів джерельного комплексу 112

В. В. Куйбіда

Становлення народної природничої термінології в середині XIX –
на початку XX століть 119

Т. О. Шаравара

Освітні реформи в Російській імперії другої половини XIX –
початку XX століття: історіографія 128

ХРОНІКА

Ю. В. Вільховий

Постать митрополита Василя Липківського на тлі релігійно-церковного
та національного відродження 146

Н. В. Год, Л. М. Швець

Унітарність як оптимальна форма державного устрою України 149

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

О. П. Тригуб

Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі
взаємовідносин держави і православної церкви в Україні
(1918 – середина 1950-их рр.): монографія / Л. Л. Бабенко. –
Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с. 152

М. І. Романенко

Цебрій І. В. Героїчне Середньовіччя в театральних образах:
посібник для студентів вищих навчальних закладів / І. В. Цебрій. –
Полтава: Вид-во ПНПУ, 2014. – У 2 кн. – . – Кн. 1. – 71 с.;
Кн. 2. – 216 с. 155

Довідка про авторів 157

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять» 158

CONTENTS

METHODOLOGY OF HISTORY

A. M. Kyrydon

Memory Studies in Sociohumanitarian Mainstream of Ukraine: Understanding Perspectives	9

ARTICLES AND STUDIES

L. M. Zhvanko

The Evacuation of Refugees of the First World War: Assistance while Crossing Ukrainian Territory (Summer - Autumn 1915)	23

I. M. Petrenko

Policy of the Russian Empire in the Sphere of Matrimonial Relations of Ukrainians in the 18 th Century	37

REPORT

V. I. Shpak

Publishing Industry of Ukraine: Factors of Formation	49

ON THE 200TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF TARAS SHEVCHENKO

L. I. Shapoval

Taras Shevchenko's Ethnographic Works of His Poltava Period	58

WORD OF A YOUNG AUTHOR

O. I. Yakymenko

Structure of Peasant Family of Left-Bank Ukraine in the Second Half of the 18 th Century (on the Sample of Vyazovka Village of Starodubskiy Regiment)	68

RELIGION AND THE CHURCH

O. A. Hura

Limiting Jewish Communities Activity in the East of Central Ukraine in the Postwar Period	78

O. M. Ignatusha

The Servant or the Victim of the Bolshevik Regime? The Archpriest Andrei Korenev in Relations with Government (1925–1928)	85

QUESTIONS OF FOREIGN HISTORY

S. S. Troyan

Kaiser's Germany on the Way to the Great War 1914–1918: Geopolitical Dimension	95

I. V. Tsebriy

Main Trends of Research in Egyptology from the Perspective of International Conferences of the 21 st Century	105

CHRONOLOGY AND HISTORIOGRAPHY

P. V. Kyrydon

The Party-State Nomenclature of the Ukrainian SSR Between 1945-1964: Classification of Unpublished Materials of Source Complex	112

V. V. Kuybida

Development of Folk Natural Terminology in the Mid 19 th – Early 20 th Century	119

T. O. Sharavara

Education Reforms in the Russian Empire of the Second Half of the 19 th – Early 20 th Century: Historiography	128

CHRONICLE

Yu. V. Vilhovi

Figure of Metropolitan Vasyl Lypkivskyi against the Backdrop of Religious, Church and National Revival	146

N. V. Hod, L. M. Shvets'

Unitarity as the Optimal Form of Ukraine's State Structure	149

CRYTISISM AND BIBLIOGRAPHY

O. P. Tryhub

Babenko L. L. Soviet State Security within the System of Relations between the State and the Orthodox Church in Ukraine (1918 – mid-1950s.): Monograph / L. L. Babenko. – Poltava: LLC "ASMI", 2014. – 549 p.	152

M. I. Romanenko

Tsebriy I. V. Heroic Middle Ages in Theatrical Images: Manual for College and University Students / I. V. Tsebriy. – Poltava : PNP, 2014. – In 2 Vol. – Vol. 1 – 71 p.; Vol. 2. – 216 p.	155

Information about authors	157

Benchmarks for authors of the collection "Historical Memory"	158

Методологія історії

УДК 016:930

А. М. Киридон

СТУДІЇ ПАМ'ЯТІ У СОЦІОГУМАНІТАРНОМУ МЕЙНСТРИМІ УКРАЇНИ: ОСМИСЛЕННЯ ПЕРСПЕКТИВИ

Порушена проблема актуалізується з огляду на сучасний стан гуманітарного знання, який визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій, широким тематичним і методологічним різноманіттям. У соціогуманітарному мейнстрімі України студії пам'яті як напрям соціально-гуманітарних досліджень пам'яттєвих смислів виокремився на початок ХХІ століття. До процесу становлення й розвитку нового напрямку долучилися вчені – представники різних галузей наук та відповідно різних науково-дослідницьких установ та вищих навчальних закладів України. Сьогодні постала необхідність узгодити оперування категоріальним апаратом студій пам'яті, систематизувати існуючі доробки науковців, визначити предметне поле досліджень.

Проаналізовано основні тенденції та етапи становлення нового напрямку досліджень в Україні – студії пам'яті, які проаналізовано у статті. Розглянуто інституціоналізацію студій пам'яті в Україні – процес виокремлення та становлення досліджень колективної пам'яті як самостійного напрямку гуманітарних знань. Доведено, що на утвердження студій пам'яті в сучасній Україні впливає комплекс різнопланових чинників.

Ключові слова: Україна, колективна пам'ять, студії пам'яті, історіографія, міждисциплінарні дослідження, методологія, соціогуманітарний мейнстрим, пам'яттєві смисли.

Сучасна Україна як модерна держава-нація долає складний шлях «привласнення» свого минулого, відтворення українського історичного канону. Відтак у науковому й суспільному вітчизняному дискурсі кінця ХХ – початку ХХІ століть широко артикулюються проблеми колективної пам'яті. Актуалізація досліджень колективної пам'яті в українському гуманітарному просторі є закономірною і супроводжується зростанням кількості публікацій, розмаїттям тематики, розширенням кола авторів.

Для вітчизняної гуманітаристики проблема пам'яті актуалізується після здобуття Україною незалежності й виникнення потреби осмислення історичної та суспільної загалом свідомості у процесі формування національної ідентичності. У соціогуманітарному мейнстрімі України студії пам'яті як напрям соціально-гуманітарних досліджень пам'яттєвих смислів виокремився на початок ХХІ століття. У межах цього напрямку увиразнюються галузеві конотативні структури (у психології, історії, філософії, політології, соціології, культурології тощо) з різними векторами пам'яті, але в одній системі координат –

«меморіальній». Залежно від сфери використання феномена пам'яті вибудовуються дефініції відповідного смислового навантаження.

Аналіз сучасної літератури з проблеми пам'яті з різними конотаціями (історична, національна, колективна, індивідуальна, соціальна та інші) свідчить про відсутність чіткого визначення поняття, що відбиває сутність цього феномена, а також ясності у застосуванні терміна (зокрема своєрідного метафоричного кентавра «історична пам'ять»), який досить довільно використовується для позначення різних процесів і явищ, із укладанням у нього того змісту, який вважає за потрібне надати йому той чи інший дослідник. У вітчизняному науковому просторі дедалі частіше пропонується англomовному відповідникові «memory studies» уживати для найширшого означення термін «студії пам'яті», а в межах цієї окресленої царини можуть функціонувати конотативні відповідники. Сьогодні назріла необхідність узгодити оперування категоріальним апаратом студій пам'яті, запропонувати критерії визначення й смислове навантаження термінів, систематизувати існуючі доробки науковців тощо.

Порушена проблема актуалізується також з огляду на сучасний стан гуманітарного знання, який визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій, широким тематичним і методологічним різноманіттям. При цьому, як зауважує російський дослідник, доктор філософських наук Р. Нугасєв, предметна сфера гуманітаристики постійно розширюється, охоплюючи все нові й нові культурні традиції, у соціогуманітарному знанні увиразнюються нові грані зростання, починають проявлятися кумулятивні ознаки, відбувається інтенсивне «схрещування» теоретичних мов і дискурсивних практик, їхня «гібридизація», множення й поширення, асиміляція одних традицій іншими [19, с. 59].

Метою пропонованої статті є увиразнення основних етапів та окреслення базових тенденцій становлення студій пам'яті в Україні. Важливість і актуальність задекларованої проблеми зумовлюється низкою чинників, зокрема:

- а) розвитком історіографічного процесу пам'яттєвої парадигми;
- б) потребою маркування методологічних орієнтирів;
- в) інтеграцією української історіографії у світовий історіографічний простір;
- г) необхідністю осмислення пам'яттєвого дискурсу в міждисциплінарному просторі тощо.

Оформлення початкових засад «memory studies» вилоновується в хронологічному діапазоні кінця XIX – середини XX століть. Однак особливістю формування нового напрямку міжпарадигмального знання була розпорошеність по різних дисциплінах [6; 7]. Стосовно другої половини XX століття П. Хаттон увиразнює вже кілька сегментів пам'яттєвого дискурсу:

- історичний (Ф. Ар'єс, Ж. Лефевр, Ф. Фюре, П. Нора та інші);
- соціологічний (М. Гальбвакс);
- психологічний (У. Вордсворт, З. Фрейд та інші);
- культурологічний (М. Фуко, Ф. Йейтс та інші);
- герменевтичний (Г.-Х. Гадамер) [27].

Водночас російський дослідник А. Дахін зауважує, що в поле зору П. Хаттона не потрапив важливий філософський сегмент, ядро якого пов'язане з дослідженням А. Бергсона «Матерія і пам'ять» [3], а також соціологічний сегмент

в репрезентації Е. Дюркгайма [28], А. Моля [20], Я. Зерубавель [30; 31], Е. Зерубавеля [29] та інших. Пізніше на хвилі західного інституціоналізму 1980-их років з'явилися дослідження механізмів збереження, накопичення соціальними інститутами попереднього досвіду нормативного регулювання, для означення яких використовувався термін «організаційна пам'ять» (В. Rochman).

Здійснення досліджень у рамках «memory studies» передбачає слідування таким основним принципам, що окреслюють межі цієї парадигми:

- розуміння соціальної/культурної пам'яті як процесу постійного розгортання, трансформацій і видозмін;
- сприйняття соціальної/культурної пам'яті як явища непередбачуваного, що далеко не завжди має лінійний, раціональний, логічний характер;
- визнання історичного, мінливого характеру утверджених у тій чи іншій культурі мнемонічних практик, що дає змогу говорити про наявність різних «культур спогаду», властивих тій чи іншій спільноті;
- урахування неперервного зв'язку, що існує між соціальною/культурною пам'яттю і колективними (у тому числі й національними) ідентичностями; розгляд соціальної/культурної пам'яті у зв'язку з «місцями пам'яті» та меморіальними ландшафтами пам'яті, аналіз топографії соціально значимих спогадів;
- урахування вибіркості, соціальної диференціації й потенційної конфліктності соціальної/культурної пам'яті;
- визнання вирішальної ролі культурної пам'яті для формування соціальної солідарності;
- колективна пам'ять розглядається з точки зору стратегій звернення, що виробляються нею, з часом на користь тих або інших соціальних груп;
- розуміння того, що соціальна/культурна пам'ять завжди є інструментом політики і використовується соціальними групами для досягнення певної мети й здобуття тих або інших вигод та переваг [4].

Особливість формування вітчизняного історіографічного дискурсу задекларованої проблеми полягає в тому, що актуалізація пам'яттєвого дискурсу (попри зумовленість політичними, соціокультурними та науковими причинами) викликана першопочатково вживанням терміна «історична пам'ять» у метафоричному смислі. У засобах масової інформації (ЗМІ) та публіцистичній літературі поняття «історична пам'ять» використовувалися на рівні метафори чи фразеологічного звороту, але саме завдяки ЗМІ, кінематографу, документалістиці, літературі тощо поняття актуалізувалось у масовій свідомості. Хронологічно це пов'язане з періодом перебудови в СРСР і УРСР, із часом ліквідації «білих плям в історії». Зокрема, ще 1989 року І. Ісиченко, не вдаючись до детального аналізу наповнюваності терміна, зауважив активізацію вживання концепту «історична пам'ять» у культурологічних дослідженнях [12].

На початок XXI століття спостерігається формування наукового співтовариства, представники якого послідовно звертаються до проблем колективної пам'яті. Репрезентоване окремими дослідниками це товариство водночас уособлює умовно єдиний вітчизняний простір меморіальних студій. Про міждисциплінарний характер студій пам'яті свідчить також і те, що до процесу їх становлення і розвитку долучилися вчені – представники різних галузей наук та відповідно різних науково-дослідницьких установ України: Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України, Інституту

політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, Інституту історії України НАН України, Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України й ін. Зокрема, до проблем колективної пам'яті апелюють такі вітчизняні науковці, як І. Гирич, В. Горбатенко, С. Здіорук, А. Киридон, І. Колесник, С. Кульчицький, Ю. Левенець, О. Лисенко, Л. Нагорна, О. Онищенко, Ю. Опалько, О. Рафальський, М. Рябчук, В. Середа, В. Смолій, Д. Табачник, О. Удод, Л. Чупрій, Ю. Шайгородський, Ю. Шаповал, Ю. Шемшученко та інші.

Розширюють академічні пошуки у царині меморіальної проблематики й окремі представники вітчизняної університетської гуманітаристики, що працюють у провідних вищих навчальних закладах України (Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Львівському національному університеті імені Івана Франка, Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Харківському національному університеті імені В. Каразіна, Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя та ін.): О. Антонюк, В. Артюх, О. Бабкіна, В. Бебик, О. Бойко, І. Варзар, В. Вашкевич, Г. Грінченко, Я. Грицак, А. Жив'юк, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, В. Карлова, О. Кісь, М. Козловець, В. Масненко, В. Сергійчук, І. Симоненко, С. Троян, Л. Федик, Н. Яковенко й інші.

Важливим елементом у процесі становлення меморіальних студій в Україні постають дисертаційні дослідження проблем пам'яті, здійснені останнім часом. Захист дисертацій А. Глушка (К., 2014), О. Волянук (К., 2012), В. Жадько (К., 2007), Ю. Зерній (К., 2009), Г. Коньшини (Харків, 2007), Л. Стародубцевої (Харків, 2004), О. Фостачук (Харків, 2005) та інших, підготовлених у галузях соціології, політології, культурології, філософії, де концепт пам'яті виступає у супроводі різноманітних означень – соціальної / суспільної / історичної – засвідчив усталену наявність проблематики у міждисциплінарному науковому сегменті.

Поступово відбувається процес інституціоналізації студій пам'яті в Україні. Інституціоналізація студій пам'яті – це процес виокремлення і становлення досліджень колективної пам'яті як самостійного напрямку гуманітарних знань; структурне оформлення меморіального дослідницького простору, виокремлення ключових напрямів та проблем, що сприяє взаємодії науки з суспільством, відповідаючи на виклики часу. Цей тривалий і непростий процес у цілому характеризується створенням науково-дослідницьких структур, випуском спеціалізованих видань – монографій, збірників, покажчиків, а також формуванням наукового професійного середовища.

Одним із невід'ємних елементів інституалізації студій пам'яті в Україні, що сприяє популяризації цих досліджень серед наукової спільноти і широкій громадськості, є видання перекладної літератури відомих зарубіжних учених. Упродовж останніх років українською мовою видано праці «Винайдення традиції» за редакцією Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера (К., 2005), Р. Козеллека «Часові пласти. Дослідження з теорії історії» (К., 2006), А. Міхніка «Історична політика: російський варіант» (К., 2006), С. Єсельчика «Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» (К., 2008), П. Коннертона «Як суспільства пам'ятають» (К., 2009), «Європа та її болісні минувшини» за редакцією Ж. Мінка і Л. Неймайер (К., 2009), монографії Й. Рюзена «Нові шляхи

історичного мислення» (Львів, 2010), Б. Шацької «Минуле – пам'ять – міт» (Чернівці, 2011), В. Вжосека «Історія – Культура – Метафора». Постановня некласичної історіографії. Про історичне мислення» (К., 2011), А. Ассман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» (К., 2012), Е. Доманської «Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле» (К., 2012) й інші. Цей бібліографічний фонд суттєво доповнюють окремі наукові статті зарубіжних учених, перекладені українською, а також доступна в Україні російськомовна література, присвячена проблемам пам'яті.

Спектр сучасних досліджень пам'яті надзвичайно широкий. Це – вивчення мовних, поведінкових і тілесних практик; розгляд історії й пам'яті як форм відображення історичної культури; історії як мистецтва пам'яті тощо. Проблема полягає в спробі теоретичного осмислення процесів, що супроводжують появу нового напрямку гуманітаристики. На часі також необхідність чіткого увиразнення предметного поля досліджень та відповідної домовленості чи узгодженості термінів.

Якщо на Заході активізація досліджень у галузі соціології, культурології, психології й загалом «memory boom» починається в 1980-их роках, то в Україні на цей час відтворення невідомих сторінок минулого, «білі плями історії», відкриття архівів, доступ до документів, з яких було знято гриф секретності, активізували осмислення подієвої історії. Лише згодом простежуються намагання окреслити дефініції чи спроби концептуалізації. Звідси не випадковим є породження своєрідних понятійних кентаврів «історична пам'ять», «національна пам'ять» тощо (хоча останні є похідними від трьох основних видів пам'яті: індивідуальна, соціальна, колективна). Україна із запізненням уходить у постмодерні «memory boom». Як наслідок, простежується двоїстий процес: з одного боку, намагання долучитися до студій із дослідження пам'яті, перебираючи вже напрацьовану, переважно західну методологію, з іншого – пошук національної ідентичності веде до конструювання власного наративу й оформлення відповідного понятійно-категоріального апарату. Значний вплив на процеси становлення студій пам'яті має дуальність свідомісного рівня, тривале перебування в умовах ідеолого-герменевтичного простору радянської держави, очікувальність (або об'єктивне невстигання за процесом).

На нашу думку, в становленні студій пам'яті в Україні можна умовно виокремити кілька етапів із певними тенденціями розвитку.

Перший етап – вилонування студій пам'яті в Україні – припадає на кінець 1980-их – початок 1990-их років (натомість на той час, як зазначалося, у зарубіжній історіографії проблема пам'яті набула вже пріоритетності у суспільному житті та наукових дослідженнях). Цей етап можна також характеризувати як етап опосередкованого впливу пам'яттєвої парадигми на дослідження минулого.

Події на зламі 1980-их – 1990-их років не лише докорінно змінили соціокультурний ландшафт країни, але й заклали нову ціннісно-смыслову парадигму цивілізаційного поступу, і, по суті, увиразнили нагальність осмислення процесів минулого та привели до «одержимості історією». Водночас важливо зауважити: у той час, коли наприкінці 1980-их – на початку 1990-их років у вітчизняній історіографії відбувся бурхливий процес відродження забутих сторінок історії (бум історичних розвідок, потяг до вивчення історії України

тощо), у зарубіжній історіографії спостерігалось переосмислення подієвої історії в парадигмі «memory studies».

Другий етап – від початку 1990-их – до початку 2000-их років – етап зародження студій пам'яті в контексті процесу початків державотворення (своєрідного «перехідного періоду»). Актуальності набула проблема збереження національно-культурної ідентичності, національної неповторності; в умовах трансформації культурного простору актуалізувалось питання відродження національних цінностей і традицій. Очевидно, не випадково одне з перших дисертаційних досліджень пам'яттєвого дискурсу фокусувалось навколо культурно-історичної парадигми [2]. Разом із тим, нові модернізаційні явища не могли не впливати на сформовану систему знань, ідей, цінностей, культурних традицій. В умовах інформаційно-технічної цивілізації вони сприяли її трансформуванню.

Особливістю періоду була активізація досліджень минулого, вивчення історії попередніх періодів. Із часом актуалізувалися проблеми пам'яті, котрі здебільшого були маніфестовані як «історична пам'ять». Поступово спостерігалось витіснення вивчення минулого «історичною пам'яттю», а в подальшому – студіями пам'яті (під впливом західноєвропейської парадигми «memory studies»).

Третій етап – початок 2000-их років – 2010 рік – активізація досліджень пам'яттєвого дискурсу в різних галузях соціогуманітарного знання. Характерною рисою етапу постає зміна «одержимості історією», притаманна періоду кінця 1980-их – початку 1990-их років, «одержимістю пам'яттю» початку ХХІ століття.

В українському науковому просторі формування сталого наукового інтересу до меморіальних студій на початку ХХІ століття засвідчується проведенням низки симпозіумів, «круглих столів» і конференцій. У квітні 2008 року відбувся «круглий стіл» «Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність» у Національному інституті стратегічних досліджень. Наприкінці цього ж року проведено Міжнародну наукову конференцію «Геополітика, примирення та пам'ять», організатором якої виступила Києво-Могилянська академія за підтримки посольств Польщі й Франції в Україні. 2010 рік відзначився Міжнародною конференцією «Пам'ять як поле змагань у польсько-російському трикутнику», співорганізаторами якої були видання «Україна модерна», «Ab imregio», Фонд ім. Гайнріха Бюлля в Україні й також посольство Республіки Польща в Україні.

Ще одним кроком на шляху входження студій пам'яті в український гуманітарний простір та їх подальшої популяризації стало видання тематичних спеціальних випусків відомих часописів «Україна модерна» й «Схід – Захід», зміст яких присвячувався теоретичним та практичним проблемам пам'яті у розробленні вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Спостерігалось розширення проблематики досліджень пам'яттєвого дискурсу, що відбувалось на фоні утвердження в історіографії нових концептуальних підходів до вирішення окремих епізодів історичного процесу та увиразнення саме пам'яттєвої складової. При цьому наповнення пам'яттєвого дискурсу вирізнялося варіативністю конотативної складової пам'яті й акцентами на тій чи іншій видовій характеристиці пам'яті.

Четвертий етап (2011 – жовтень 2014 року) – первинний етап інституалізації студій пам'яті в Україні. Інституційним флагманом парадигмального поля студій пам'яті на той час став Український інститут національної пам'яті (УІНП) (із моменту зміни статусу й реорганізації його як науково-дослідницької установи (2011 року). Тоді ж обговорення теоретичних і прикладних проблем студій пам'яті було започатковане на сторінках спеціалізованого наукового видання «Національна та історична пам'ять» (протягом 2011 – 2014 років видано десять випусків збірника).

З цього часу меморіальні студії набули комплексного, системного, послідовного, наукового характеру, з прикметною відмовою від нефахових, ідеологізованих підходів. Зусиллями члена-кореспондента НАН України В. Солдатенка, а також провідних фахівців інституції (О. Бойка, Л. Буряк, В. Вашкевича, О. Вишняка, Д. Веденєєва, Ю. Ганжурова, В. Головченка, Г. Касьянова, А. Киридон, В. Кривошеї, С. Леп'явка, О. Лисенка, О. Любовець та інших) проводився інтенсивний пошук шляхів надання національній пам'яті, її формуванню та розвитку наукового обґрунтування.

Інститутом започатковано видання першого цільового збірника наукових праць «Національна та історична пам'ять», де репрезентовано широкий спектр теоретичних і практичних проблем меморіальної тематики. Традиційними стали наукові заходи, ініційовані УІНП, серед яких – конференції й «круглі столи» комеморативного і теоретично-методологічного характеру: «Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського)» (вересень, 2011); «Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри» (жовтень, 2012); «Національна пам'ять: виклики XXI століття» (листопад, 2012); «Павло Скоропадський – останній гетьман України (квітень, 2013)»; «Волинська трагедія 1943–1944 років і її вплив на історичну пам'ять українського та польського народів» (липень, 2013), «Студії пам'яті в Україні: стан, проблеми та перспективи» (жовтень, 2014) й інші.

Потужним внеском у становлення нового напрямку стали підготовлені колективом УІНП видання в парадигмі студій пам'яті – унікальний словник ключових термінів [21] та бібліографічний покажчик [24].

Підсумковою кодою роботи УІНП в статусі науково-дослідницької установи фактично став «круглий стіл» «Студії пам'яті в Україні: стан, проблеми та перспективи» (2014 рік). У цьому році відбулася зміна статусу УІНП. Відтак констатація інституціоналізації нового напрямку в Україні виявилася доволі хиткою, тому можна схарактеризувати цей процес (процес інституціоналізації досліджень пам'яті в Україні зі своєрідним науково-дослідницьким центром в УІНП) як далекий від свого завершення.

У постанові Кабінету Міністрів України від 9 липня 2014 року зазначено: «Ліквідувати Український інститут національної пам'яті як науково-дослідну установу (виділено нами. – А.К.), що перебуває в управлінні Кабінету Міністрів України». Натомість ідеться про створення Українського інституту національної пам'яті як *центрального органу виконавчої влади з реалізації державної політики (виділено нами. – А.К.)* у сфері відновлення і збереження національної пам'яті, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури [23].

12 листопада 2014 року постановою Кабінету Міністрів України затверджено нове Положення про Український інститут національної пам'яті, де зазначено: «Український інститут національної пам'яті (далі – Інститут) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури і який реалізує державну політику в сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу» [9]. Важко прогнозувати, як подібна реорганізація установи позначиться на процесі саме інституціоналізації студій пам'яті, оскільки потужна наукова теоретико-методологічна складова, пріоритетна для попередньої інституції, яка вигідно вирізняла установу України в порівнянні з аналогічними інституціями пам'яті за кордоном, опинилася на маргінесі. Натомість домінантою стає ідеолого-політичний вектор діяльності, а також інструменталізація досліджень. Зокрема, Положення визначає завдання УІНП: «1) узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції; 2) бере участь у підготовці проектів міжнародних договорів України, готує в установленому порядку пропозиції щодо укладення і денонсації таких договорів, укладає з питань, що належать до його компетенції, міжвідомчі міжнародні договори України, забезпечує виконання зобов'язань за зазначеними договорами; 3) організовує роботу із: дослідження Голодомору 1932 – 1933 років, масового голоду 1921 – 1923, 1946 – 1947 років та політичних репресій в Україні, інформування про результати таких досліджень громадян України й світової громадськості, вживає заходів до визнання на міжнародному рівні Голодомору 1932 – 1933 років в Україні актом геноциду Українського народу; збирання інформації, створення та наповнення баз даних щодо свідчень очевидців політичних репресій, українського визвольного руху, воєн, жертв Голодомору 1932 – 1933 років, масового голоду 1921 – 1923, 1946 – 1947 років і політичних репресій, а також щодо дій, спрямованих на захист незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, зокрема участі в антитерористичних операціях; створення мартирологів, книг пам'яті й інших баз даних щодо осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, жертв Голодомору 1932 – 1933 років, масового голоду 1921 – 1923, 1946 – 1947 років та політичних репресій і забезпечує увічнення їх пам'яті; 4) забезпечує ведення обліку, впорядкування й збереження місць поховання жертв Голодомору 1932 – 1933 років, масового голоду 1921 – 1923, 1946 – 1947 років та політичних репресій, воєн, осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України, а також в антитерористичних операціях; 5) уносить у встановленому порядку пропозиції щодо відзначення державними нагородами учасників боротьби за незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, а також осіб, що зробили вагомий внесок у відновлення й збереження національної пам'яті Українського народу; 6) ініціює здійснення заходів щодо соціального захисту ветеранів Другої світової війни і учасників боротьби за незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України у XX – XXI століттях; 7) сприяє відновленню прав осіб, які репресовані; 8) ініціює спорудження пам'ятників, пам'ятних знаків (у тому числі в рамках виконання міжнародних договорів України); 9) вносить в установленому законом порядку подання про утворення і забезпечує діяльність галузевого державного архіву

Інституту як архівної установи, що забезпечує збирання, ведення обліку, зберігання, надання доступу та використання документів щодо роботи спецслужб і правоохоронних органів колишнього СРСР; 10) сприяє виготовленню друкованої продукції, кіно- та відеопродукції, сценічному й іншому художньому втіленню образів історичного минулого, зокрема осіб, що чинили опір тоталітарним режимам, політичним репресіям, а також виготовленню друкованої продукції з питань відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, в тому числі забезпечує підготовку наукових і науково-популярних видань щодо популяризації історії України, результатів наукових досліджень, монографій, збірників статей, наукових доповідей, їх розповсюдженню на безоплатній основі; 11) сприяє формуванню музейних та бібліотечних фондів з питань відновлення й збереження національної пам'яті Українського народу, підготовці музейних експозицій і навчальних програм; 12) здійснює функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління; 13) здійснює співробітництво з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, юридичними особами незалежно від форми власності щодо надання їм інформаційної та методичної допомоги у провадженні діяльності з формування у громадян України патріотизму і національної свідомості; 14) сприяє діяльності громадських об'єднань, зокрема молодіжних, з відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу; 15) залучає закордонних українців та іноземців до збирання і вивчення матеріалів про історію України, реалізації спільних проектів; 16) забезпечує оприлюднення наукових повідомлень, інформаційних і аналітичних матеріалів, результатів досліджень Голодомору 1932 – 1933 років, політичних репресій, бере участь у програмах, що виконуються іншими органами виконавчої влади; 17) сприяє проведенню наукових досліджень у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу; 18) сприяє пошуку, веденню обліку, облаштуванню, збереженню й утриманню місць поховань учасників воєн, політичних репресій, боротьби за незалежність України; 19) організовує і проводить наукові конференції, семінари, засідання за круглим столом, експертні обговорення та інші заходи з питань, що належать до його компетенції; 20) здійснює розгляд звернень громадян з питань, пов'язаних з діяльністю Інституту, підприємств, установ й організацій, що належать до сфери його управління; 21) здійснює інші повноваження, визначені законом»[9].

Поза тим, маємо сподівання, що студії пам'яті в Україні постануть як форма репрезентації певного культурного часопростору, а не детерміновані загальнокультурною інтелектуальною модою. Шкода, що спроби формування певного центру досліджень не дістали інституціонального продовження, відтак залишаються переважно розпорошеними в окремих наукових установах та навчальних закладах. Уважаємо за необхідне підкреслити значущість студій пам'яті не лише з точки зору емпіричних досліджень, але й з перспективи теоретичного осмислення.

Серед проблемних питань у розвитку вітчизняних студій пам'яті:

– рафінованість дискурсу: студії пам'яті здебільшого залишаються простором / надбанням нечисленного й доволі розпорошеного галузевого середовища інтелектуалів;

– концентрація методологічних напрацювань переважно в площині соціології, філософії, культурології й значно менше – історії;

– схильність до міждисциплінарних запозичень (це практика світова, водночас кожна наука має свій інструментарій і техніки його використання); відтак нагальною є потреба досягнення «домовленостей» щодо використання понятійно-категоріального апарату;

– узалежнення від перекладних видань; запізнення у виробленні власних підходів та бачень методологічного поля;

– низький рівень культури раціональної комунікації (йдеться про обмеженість комунікування науковців різних галузей пам'яттєвого дискурсу);

– відірваність методології й практики (наслідок: назвами, які рясніють поняттями «історична пам'ять», «національна пам'ять», здебільшого маскують фактологічний канон);

– тотальна електронізація пам'яті призводить до того, що зникає потреба щось пам'ятати або пригадувати;

– студії пам'яті «не вписуються» в паспорти спеціальностей із захисту дисертацій (відтак – захист відбувається з філософських, політичних та інших наук).

Відаючи належне теоретичній і практичній значущості наукового доробку в царині студій пам'яті, слід визнати, що подальшого широкомасштабного осмислення потребує проблема усталеності дослідницького інструментарію (особливо враховуючи міждисциплінарність проблематики), поглиблення аналітичності прикладних досліджень, узагальнень одержаних результатів парадигмального знання.

Характерними рисами студій пам'яті на сучасному етапі є відкритість до різноманітних теоретичних пропозицій стосовно процесу концептуалізації предмета дослідження, методологічний еkleктизм (це також притаманне, зокрема сучасним американським студіям пам'яттєвих дискурсів). Наслідком цього постає варіативність та багатоголосся досліджень пам'яттєвого поля. Предмет дослідження в просторі пам'яті епістемологічно твориться в процесі наукового пошуку, з використанням різних підходів і різноманітних доступних видів джерел (від офіційних документів через фольклор та усну історію до збережених артефактів та інше). Сьогодні назріла необхідність узгодити оперування категоріальним апаратом студій пам'яті, систематизувати існуючі доробки науковців, можливо, запропонувати критерії визначення та смислове навантаження термінів.

На утвердження студій пам'яті в сучасній Україні впливає комплекс складових, з-поміж яких позначимо залежність від активізації теоретико-методологічних досліджень, вироблення понятійно-категоріального апарату на рівні «суспільного договору», підтримка / зацікавленість з боку держави, затребуваність пам'яттєвого дискурсу тощо. Отже, для подальшого розвитку студій пам'яті важливим є виокремлення кількох видів ресурсів:

– кадровий (який передбачає забезпеченість кваліфікованими фахівцями конкретного напрямку, а якщо говорити про формування галузі – необхідність увиразнення цеху відповідних фахівців);

– науково-методичний (формування теоретичного підґрунтя, вироблення інструментарію);

– матеріально-технічний ресурс (фінансування);

- інформаційний ресурс (уключає обсяг доступної інформації та канали її отримання);
- комунікативний ресурс (технології комунікації, необхідні для активного обміну думками тощо).

На жаль, мусимо констатувати істотну послабленість теоретико-методологічної складової студій пам'яті, що зумовлене особливостями дисциплінарного самовизначення. Апелюючи до запропонованої системи координат соціологів Дж.Александера та А.Ріда, зауважимо в просторі досліджень пам'яті факт «зсуву вниз» (переважання емпіричних досліджень) порівняно зі «зсувом вгору» (в напрямі теоретичних досліджень) [1, с. 8].

Загалом поглиблення та вдосконалення меморіальних студій як необхідної умови їх інституціоналізації відкриває новий простір для осмислення ключових історичних подій, постатей, місць, що впродовж тривалого часу впливали на формування колективної пам'яті й продовжують виконувати свою місію, попри всі суспільно-політичні трансформації. Водночас студії пам'яті потребують окреслення предметного поля досліджень (предметної визначеності), горизонтів пізнання та «контактних зон» міждисциплінарного дискурсу. З огляду на те, що студії пам'яті є міждисциплінарним полем / зручною територією для міждисциплінарних досліджень антропології, філософії, історії, соціології, політичної теорії, теорії літератури тощо, формується деяка загальна для соціальних наук парадигма. З іншого ж боку, для кожної дисципліни характерним є свій, відмінний від інших, спосіб уключення понять у дослідницьку традицію, свій спосіб концептуалізації. Відтак необхідне чітке осмислення предмета дослідження. Хоча становлення студій пам'яті потребує подальшого дискусійного обговорення щодо можливості категоріального синтезу для досягнення методологічного компромісу, є підстави констатувати появу нового напрямку соціогуманітаристики в Україні – студій пам'яті.

Список використаних джерел

1. Александер Дж. Социальная наука как чтение и перформанс: культурно-социологическое понимание эпистемологии / Дж. Александер // Социс. – 2011. – №8. – С. 3-17.
2. Багров Г.Г. Культурно-історична пам'ять в контексті проблем часу [Текст]: автореф. дис. ...канд. філос. наук: 09.00.03 / Г.Г. Багров; НАН України, Ін-т філос. – К., 1996. – 22 с.
3. Бергсон А. Материя и память / А. Бергсон // Соч. в 4 т.; пер. с фр. – М.: Московский клуб, 1992. – Т. 1. – С. 160-316.
4. Васильев А.Г. Культурная память / забвение и национальная идентичность: теоретические основания анализа / А. Г. Васильев // Культурная память в контексте формирования национальной идентичности России в XXI веке: коллективная монография / Рос. ин-т культурологи; отв. ред. Н.А. Кочеляева. – М.: Совпадение, 2012. – С. 3-29.
5. Воляннюк О. Memory studies у категоріях: пошук канонічних моделей та міждисциплінарних новацій / О. Воляннюк // Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. – Вип. 3. – 2012. – С. 118-128.
6. Дахин А.В. Общественное развитие и вызовы коллективной памяти: перспектива философской концептуализации memory studies / А.В. Дахин // Вопросы философии. – 2010. – №8. – С. 42-44.

7. Дахин А.В. Память, история, Вселенная: на пути к новой онтологической реальности / А.В. Дахин // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2012. – №1 (3). – С. 19-34.
8. Дахин А. Пространство организационной памяти / А. Дахин // Гуманитарная география. Научный и культурнопросветительный альманах. – М.: Институт наследия им. Д.С. Лихачева, 2008. – Вып. 5. – С. 270-272.
9. Деякі питання Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 року, №684. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/dejaki-pitannja-ukrayinskogo-institutu-nacionalnoyi-pamjati-doc211035.html>
10. Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71-76.
11. Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти / Я. Зерубавель // Ab imperio. – 2004. – № 3. – С. 71-90.
12. Ісіченко І. Шевченкове слово – історична пам'ять народу / І. Ісіченко // Прапор (Харків). – 1989. – №3. – С. 159-165.
13. Калакура Я.С. Національна пам'ять: історіографічний контекст / Я.С. Калакура // Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 4. – С. 30-41.
14. Киридон А.М. Минуле в інтерпретаціях істориків: п'ять розвідок про пам'ять: [монографія; наук. ред. С. Троян] / А.М. Киридон. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – 128 с.
15. Киридон А.М. «Memory studies» в Україні: статус і особливості процесу становлення / А.М. Киридон // Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 5. – С. 96-106.
16. Козловець М. Історична пам'ять як чинник інтеграції українського суспільства / М. Козловець // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – К., 2008. – №1. – С. 13-22.
17. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Український історичний журнал. – 2002. – №5. – С. 49-62.
18. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 324 с.
19. Нугаев Р.М. Проблема роста социогуманитарного знания / Р.М. Нугаев // Вопросы философии. – 2007. – № 8. – С. 59-60.
20. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – М.: Прогресс, 1987. – 406 с.
21. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А.М. Киридон. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 436 с.
22. Стародубцева Л. Мнемозина и Лета. Память и забвение в истории культуры / Л. Стародубцева. – Харьков: ХГАК, 2003. – 696 с.
23. Питання Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 липня 2014 року, № 292. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/292-2014-%D0%BF>
24. Студії пам'яті в Україні. (Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик) / Передмова, вступ. ст., заг. ред. А.М. Киридон; [упор. покажчика: А.М. Киридон, О.Я. Волянчук, В.І. Огієнко]. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 294 с.

25. Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник: Вип. 13–14 (Спец. вип.): Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / Голов. ред.. В.В. Кравченко. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. – 428 с.
26. Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис / відп. ред. А. Портнов; відп. секретар В. Маслійчук – К. – Львів: Критика, 2009. – № 4 (15): Пам'ять як поле змагань. – 358 с.
27. Хаттон П. История как искусство памяти / П. Хаттон; пер. с англ. В.Ю. Быстрова. – СПб.: Изд-во «Владимир Даль», 2003. – 423 с.
28. Durkheim É. The Elementary Forms of the Religious Life (1915) / Émile Durkheim; Engl. transl. by Joseph Ward Swain. – New York, 1965. – 507 с.
29. Zerubavel E. Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life / Eviatar Zerubavel. – Chicago: University of Chicago Press, 1981. – 224 p.
30. Zerubavel Y. The Holiday Cycle and the Commemoration of the Past: Folklore, History, and Education / Yael Zerubavel // Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies. – Jerusalem, 1986. – Vol. 4. – P. 111-118.
31. Zerubavel Y. The Recovery of Masada: A Study in Collective Memory / Yael Zerubavel, Bernice Barnett // Sociological Quarterly. – 1986. – Vol. 27. – No. 2. – P. 147-64.

А. Н. Киридон

СТУДИИ ПАМЯТИ В СОЦИОГУМАНИТАРНОМ МЕЙНСТРИМЕ УКРАИНЫ: ОСМЫСЛЕНИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

Затронутая проблема актуализируется ввиду состояния современного гуманитарного знания, которое характеризуется появлением и эволюцией новых исследовательских парадигм, размыванием границ традиционных дисциплин, активным развитием междисциплинарных исследований, широким тематическим и методологическим многообразием. В социогуманитарном мейнстриме Украины изучение памяти как направление социально-гуманитарных исследований смыслов памяти формируется в начале XXI века. К процессу становления и развития нового направления приобщились ученые – представители различных отраслей наук и соответственно различных научно-исследовательских учреждений и высших учебных заведений Украины. Ныне возникла необходимость согласовать оперирование категориальным аппаратом исследований памяти, систематизировать существующие наработки ученых, определить предметное поле исследований.

В статье проанализированы основные тенденции и этапы становления нового направления исследований в Украине – студии памяти. Институционализация исследований памяти в Украине – это процесс выделения и становления исследований коллективной памяти как самостоятельного направления гуманитарных знаний. Доказано, что на утверждение изучения памяти в современной Украине влияет комплекс разноплановых факторов.

Ключевые слова: Украина, коллективная память, исследование памяти, историография, междисциплинарные исследования, методология, социогуманитарный мейнстрим, смыслы памяти.

А. М. Kyrydon

MEMORY STUDIES IN UKRAINE'S SOCIOHUMANITARIAN MAINSTREAM: UNDERSTANDING PERSPECTIVES

The raised issue is actualized considering the current state of human knowledge, which is determined by the emergence and evolution of new research paradigms, blurring

the boundaries of traditional disciplines, active development of interdisciplinary studies, and broad thematic and methodological diversity. In Ukraine's socio-humanitarian mainstream memory researches as direction of social and humanitarian studies of memory meanings emerged at the beginning of the 21st century. The representatives of different branches of science and various research institutions and universities in Ukraine were engaged in the process of forming and developing a new direction.

The spectrum of modern memory studies is extremely wide. It includes studying language, behavioral and bodily practices; considering history and memory as form of reflecting historical culture; history as the art of memory, etc. The problem is an attempt of theoretical understanding processes that accompany emerging a new direction of humanities. The need to reconcile operating categorical apparatus of memory studies, systematize existing achievements of scientists, and define clearly the objective field of research arises nowadays.

The basic trends and stages of a new direction of research in Ukraine that are Memory Studies are analyzed in the article. The author considers the institutionalization of memory studies in Ukraine as a process of separating and formatting collective memory studies as an independent direction of humanitarian knowledge. The article proves that a diverse range of factors influences strengthening memory studies in contemporary Ukraine.

Keywords: *Ukraine, collective memory, memory studies, historiography, interdisciplinary research, methodology, socio-humanitarian mainstream, memory meanings.*

Надійшла до редакції 24 жовтня 2014 року

* * *

Статті і студії

УДК 94 (477)»1915» - 341.151.3 - 054.73:355.48

Л. М. Жванко

ЕВАКУАЦІЯ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДОПОМОГА НА ШЛЯХАХ РУХУ УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ (ЛІТО – ОСІНЬ 1915 РОКУ)

У статті, підготовленій на переважно невідомих архівних документах та періодичних виданнях 1915 року, висвітлено основні напрями допомоги біженцям Першої світової війни під час їх евакуації в тиллові губернії впродовж літа-осені 1915 року. Проблема забезпечення біженців під час їх евакуації у тиллові губернії була надзвичайно складною. Вона вимагала мобілізації зусиль усіх учасників цього процесу, головну роль серед яких в Україні відіграли представництва ВЗС, КПЗФ ВЗС, ПРОПО, самоврядувань. У статті визначено негативні фактори воєнного часу, які не дали можливості впорядкувати сам рух біженців та повністю створити належні умови евакуації значної кількості населення. Доведено, що цей контингент не був залишений напризволяще, про що свідчить ціла низка заходів. Наприкінці осені 1915 року рух біженців із зони дії Південно-Західного фронту закінчився, що було пов'язане зі стабілізацією фронту та відміною примусового виселення цивільного населення.

Ключові слова: Перша світова війна, біженці, пункти харчування, евакуація, українські губернії, допомога біженцям, проблеми забезпечення біженців.

XX століття розпочалося кривавою драмою Першої світової війни, яка була ознаменована не лише руйнацією відносного європейського спокою, появою новітніх видів зброї, масштабними воєнними акціями, а й переміщенням значних людських мас. Однією з багатьох новацій Великої війни, направлених проти людини, стало примусове вивезення військовими воюючих сторін у тиллові райони власного цивільного населення. При цьому акція, проведена саме у Російській імперії, стала одним із перших випадків ініційованого владою широкомасштабного переселення XX століття [7, с. 98]. Отже, добровільна втеча населення з прикордоння, що є цілком логічним наслідком будь-якого воєнного конфлікту, поєдналася із запланованими діями влади.

І вже XXI століття, відмірявши лише свій перший десяток, устигло дістати назву «століття біженців», а міські нетрі з мігрантами стали неодмінним атрибутом краєвидів сучасних європейських мегаполісів. Старий світ просто приречений постійно мати якусь хвилю біженців з Азії та Африки. Сучасні вигнанці – «небажані та бездомні», яких не хоче приймати жодна європейська держава [8, с. 40–41]. Складною ця проблема є і для сучасної України. Діяльність в Україні на запрошення уряду Представництва Верховного комісара ООН у справах біженців з 1994 року, прийняття Верховною Радою у 2001 році Закону про біженців, приєднання України у січні 2002 року до Конвенції ООН про статус

біженців засвідчують бажання нашої держави інтегруватися у світові процеси розв'язання цієї проблеми.

Аналізуючи стан наукового розроблення окресленої тематики, слід наголосити, що вивчення біженства як соціального явища було розпочато у 90-і роки минулого століття. Серед дослідників, які започаткували цей напрям, слід назвати П. Гетрелла, британського професора, який у низці своїх праць дослідив проблеми біженства Першої світової війни на теренах Російської імперії [9, 10]. У російській сучасній історіографії одним із перших розпочав її вивчення О. Курцев [29, 30, 31]. До того ж він, услід за П. Гетреллом, увів до наукового обігу досить влучне поняття «біженство», окреслюючи ним весь комплекс проблем, пов'язаних з долею біженців [29, с. 129]. Серед інших робіт слід назвати дисертаційне дослідження Д. Цовяна [52], присвячене дослідженню проблеми становлення системи органів допомоги біженцям, В. Утгофф [43] та М. Златіної [27] – висвітлення етнічної складової біженств й інші, на сторінках яких біженство розглядається у контексті життя провінційного соціуму різних губерній Російської імперії.

У вітчизняній історіографії найбільш розробленим є період Російської імперії. У працях О. Реєнта та О. Сердюка [37, 38, 39], Т. Лазанської [32] зроблено спроби узагальнити діяльність імперської влади і тогочасного соціуму в царині біженства. О. Донік [16, 17], Н. Загребельна та І. Коляда [24, 25, 26] фактично започаткували окремий напрям – дослідження громадської благодійності в її різних проявах. Останнім часом з'явилися перші узагальнюючі роботи з проблематики перебування біженців Першої світової війни на українських теренах упродовж 1914 – 1918 років [18, 19].

Таким чином, метою запропонованої статті, підготовленої на основі нових архівних матеріалів та тогочасних періодичних видань, є відтворення картини надання допомоги біженцям на шляхах їх руху протягом літа – осені 1915 року.

Масове прибуття біженців у тиллові губернії Російської імперії з західного театру воєнних дій розпочалося у липні – серпні 1915 року, досягло максимуму у вересні – жовтні, а завершилося у листопаді – грудні того ж року [30, с. 104]. При цьому слід наголосити на двох біженецьких потоках: потужного із зони дії Південно-Західного, а почасти і з Північно-Західного фронтів, хоча українські землі офіційно не були призначені для останнього та незначного – з румунського. До українських тиллових губерній – Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Херсонської – ринули значні партії біженців з Волині, Поділля, Буковини, Гродненщини, Холмщини, Прибалтійських володінь: «Із середини липня 1915 року ринув потік вигнанців із Східної Галичини, який налічував близько 100 тис. осіб» [39, с.115]. Їх шлях пролягав Волинською, Подільською та Київською губерніями, при цьому Київ не став кінцевим пунктом їх поневірянь, а, скоріше, був транзитним пунктом, де біженці отримували всіляку допомогу й рухалися далі [1, с. 16]. При цьому можна стверджувати, що саме українськими землями пролягли головні транзитні шляхи їх руху. Відповідно до способу переміщення біженців у тиллові губернії доцільно виділити два його етапи. На першому етапі, який тривав протягом літа – початку осені 1915 року, основним способом евакуації цивільного населення були гужові перевезення [29, с. 134].

Переважна більшість їх рухалася на власних підводах, покритих брезентом та навантажених майном.

На початку вересня і до зими 1915 року тривав другий етап евакуації біженців. У цей час їх вивезення у тиліві райони відбувалося головним чином залізницями, так званими, «маршрутними потягами» з прямою доставкою до пункту призначення [29, с. 135]. Основне навантаження щодо транспортування біженців покладалося на три загальнодержавні залізниці – Південно-Західну, Південну (Слобідську), Катеринославську (Запорізьку), які проходили територією українських губерній. Потужними залізничними вузлами із численними під'їзними розв'язками були Катеринослав та Харків [42, с. 23–24].

При цьому слід зауважити, що досить складно встановити точну кількість біженців, тому запропоновані цифри – орієнтовні. Протягом літа – осені 1915 року через розподільний пункт на Катеринославському вокзалі пройшло 397945 біженців, з них за межі губернії – 123517, а решту було розселено у повітах Катеринославської губернії [21, с. 379]. Протягом 14–28 жовтня 1915 року на катеринославський військово-продовольчий пункт прибуло 99 вагонів біженців Волинської, Віленської, Мінської, Гродненської, Холмської та Ковенської губерній [6, 17 жовтня, 22 жовтня, 28 жовтня, 29 жовтня]. Харків належав до переліку 24 реєстраційних пунктів Російської імперії, на яких проводився «...щоденний перепис проходження біженців у межах Європейської Росії» [30, с. 104]. Протягом липня – грудня 1915 року через залізничний вузол Харкова прослідувало 366435 біженців [28, с. 24]. Слід зазначити, що найінтенсивнішим рух біженців, як свідчать дані, зібрані на реєстраційних пунктах працівниками ВЗС, був протягом вересня – першої половини жовтня 1915 року. За цей час на 12 із 24 пунктів, які розміщувалися на двох залізничних лініях, було зареєстровано 2016657 біженців.

При цьому на шляхах руху біженців належало організувати різнопланову допомогу, якою займалися потужні громадські організації – Всеросійський земський союз (далі – ВЗС) і Всеросійський союз міст (далі – ВСМ), а також Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу (КПЗФ ВЗС), Південноросійська обласна переселенська організація (ПРОПО), місцеві самоврядування – губернські та повітові земські управи (далі – ПЗУ) тощо.

Серйозною проблемою була організація харчування біженців у дорозі. На час, коли пункти харчування перебували на стадії створення, підтримкою біженців у дорозі займалися місцеві самоврядування, благодійники й просто небайдужі особи. Наприклад, у другій половині літа 1915 року з ініціативи КПЗФ ВЗС та за погодженням із Радомишльською повітовою управою Київської губернії, місцеве земство отримало з фондів союзу кип'ятильники, чай і цукор, які було передано місцевим благочинним. Останні розподілили ці припаси серед сільських священиків, які й узяли на себе турботу про забезпечення транзитних біженців хоча б гарячим напоєм. Протягом літа–осені 1915 року на українських землях постало близько п'ятисот різних закладів допомоги транзитним біженцям. Їх улаштуванням на території Волині, Київщини, Поділля, Полтавщини і Чернігівщини займався КПЗФ, а у Катеринославській, Таврійській, Харківській та Херсонській губерніях – місцеві адміністрації та земства [41, 19 жовтня]. За неповними даними, вдалося встановити наявність 473 пунктів, які забезпечували

належні умови транспортування, харчуванням, першою медичною допомогою, вели облік й ін. (додаток 1). Найбільше – 293 серед них – було пунктів харчування. Цікаво зазначити, що у Київській губернії їх мережа постала досить оперативно – менше ніж за три тижні. Пункти харчування здебільшого розміщувалися при земських лікарнях, школах, казармах, у винайнятих земствами приміщеннях і навіть, як це було в Охтирському повіті Харківської губернії, в переобладнаних млинах [14, арк. 6] чи колишніх олійницях, як у Ніжині Чернігівської губернії [4, 20 октября].

118 становили заклади різного медичного спрямування – фельдшерські пункти, пункти щеплення, дезінфікуючі пункти, медичні та медико-розподільні й ін. [48, арк. 1–1 зв., 14–14 зв., 24–24 зв., 27, 33]. Одночасно при них функціонували лазні, пральні, кузні, в яких підковували коней, лагодили вози біженців тощо. Всі ці пункти також розміщувалися у різних приміщеннях. Наприклад, у тому ж таки Охтирському повіті чотири розподільні пункти, де біженці одночасно отримували медичну допомогу і харчування, було розташовано у новозбудованій земській лікарні (село Хухра), в казармі (село Кириковці), старій споруді земської лікарні (слобода Боромля), у приміщенні ферми (село Славгород) [13, арк. 7 зв.].

Першість за кількістю розташованих закладів допомоги вели Волинська та Київська губернії. Проте такий висновок можна робити із застереженням, оскільки, можливо, в інших губерніях їх просто не було відображено у тогочасних статистичних документах. Наприклад, у другій половині вересня 1915 року на Катеринославщині, за даними губернського комітету ВЗС, функціонувало 26 «пунктів харчування» [49, арк. 17], а вже у листі до місцевого губернатора від 2 березня 1916 року К. Гесберг, голова губернського комітету ВЗС, назвав 30 «медико-харчових пунктів». Слід зазначити, у середині вересня 1915 року на Катеринославщині до надання медичної допомоги транзитним біженцям було залучено 24 лікарі, 18 фельдшерів та 17 сестер милосердя, які й працювали при цих закладах [23, с. 97].

Щоденно пункти харчування могли прийняти різну кількість біженців. Серед них були досить потужні, розміщені на вузлових станціях чи переправах, і водночас облаштовані у невеликих селах. З іншого боку, потрібно зважати, що ступінь наповненості пункту, безумовно, залежала від його розташування на магістралях руху. Для ілюстрації можна навести пропускну спроможність пунктів, підпорядкованих ВСМ. Отже, із 16 найбільших закладів, розкиданих по території імперії, п'ять функціонували в українських губерніях. З них – Знам'янка Катеринославської губернії (60000/8500, де тут і далі перша цифра – кількість нагодованих за тиждень, друга – в середньому за один день), Новозибків Чернігівської губернії (34000/4857), Кременчук Полтавської губернії (24000/3428), Конотоп Чернігівської губернії (24000/3428) і Люботин Харківської губернії (23000/3285). Протягом жовтня 1915 року дев'ять пунктів, які перебували на утриманні Київського обласного комітету ВСМ, обслужили 226719 біженців (додаток 2). З них за день, наприклад, у Каневі й у Житомирі харчувалося відповідно 50 та 48 біженців, у той час як у селі Катеринівка Київської губернії отримували їжу по 2056 біженців.

Інтенсивність прибуття біженців на пункти також була різною і залежала від стадії евакуації. Найбільш напружено, як відзначали представники ВСМ, пункти

працювали у кінці вересня – жовтня 1915 року, а з листопада рух евакуйованих зменшився, що привело до зменшення навантаження на них. Так, тільки один медико-харчовий пункт ПРОПО, розташований у селі Сушки Золотоніського повіту Полтавської губернії, у серпні 1915 року нагодував 324 особи (у середньому 10 щоденно), а вже у вересні – 39978 осіб (1332 щоденно), в жовтні – 65473, що в середньому щоденно становило 2182 особи (додаток 3) [50, арк. 12 зв.]. Зрозуміло, що різною була й кількість порцій їжі, отриманих цими людьми. Подамо відомості на прикладі Катеринославщини, де протягом осені 1915 року у пунктах харчування біженці отримали 439741 порцію їжі. З них у Дебальцевому – 184253, у Ясиноватій – 170711, у Нікітівці – 27153, в Алчевську – 24668, у Луганську – 16670 та П'ятихатках – 16286 [20, с. 222]. За цими сухими цифрами, безумовно, стоїть не одне врятоване від голоду життя біженців, які знайшли співчуття й підтримку на чужині.

У пунктах харчування евакуйовані безкоштовно, як правило, раз на добу обов'язково отримували «гарячу їжу», «холодну їжу», чай із хлібом, а діти – молоко. Гаряче харчування – це суп чи борщ, як наприклад, на пунктах Одещини. Там на 100 осіб у середньому видавали «...25 фунтів м'яса, 15 фунтів крупи, 30 фунтів картоплі, 1 фунт сала, цибулі, солі, перцю і хліба 5 пудів» [46, арк. 12]. Відтак щоденно один біженець отримував 100 г м'яса, 60 г крупів, 120 г картоплі та 800 г хліба. Зрозуміло, що дитячі порції були меншими за розмірами. Іноді на пунктах, коли біженців прибувало більше від очікуваного чи з інших причин, видавалися додаткові порції. Наприклад, протягом вересня 1915 року на двох пунктах ПРОПО у Ромодані та Борисполі Полтавської губернії евакуйовані отримали відповідно 5842 порції білого хліба, 8910 порцій цукру, 7921 порцію молока і яєць та понад 160 кг хліба, 4818 порцій цукру, понад 100 штук яєць, 88 склянок молока. Також вони забезпечувалися в дорогу «сухим пайком» і фуражем для худоби, а в окремих випадках – «кормовими грішми». Наприклад, 16 вересня газета «Юго-Западный край» повідомляла: «Через Вінницю з Галичини прослідувало 425 біженців на своїх возах зі 150 кіньми й 72 коровами. Біженцям було видано у повітовій управі кормові гроші, після чого галичан було направлено до Брацлавського повіту» [45, 16 вересня].

Про сам механізм отримання біженцями їжі сучасник писав так: «... підходить потяг уранці чи пізнього вечора, біженці отримують чай, хліб і т.д., прибуває в обідню пору – отримують і гарячу. Бажання нагодувати кожен потяг гарячою їжею при значному їх напливі спонукало деякі пункти відмовитися від варіння м'яса (вимагає багато часу) та замінити його салом, маслом і більшою кількістю крупи, борошна і картоплі. [...] На деяких пунктах видавали дітям молоко. [...] Найчастіше після прибуття потягу з біженцями, спеціальні працівники йдуть до нього та, дізнавшись скільки там дорослих і дітей, видають особливі талони, на яких відмічено їх кількість; іноді видають такі талони не на вагон, а на сім'ю. З таким талоном і посудом біженці йдуть до кухні чи до їдальні та тут же отримують їжу. Також були й пункти, де їжу приносили чи привозили до потяга і тут же роздавали її у посуд біженців, а суху прямо в руки».

Зрозуміло, що працівники пунктів намагалися нагодувати всіх евакуйованих, якщо навіть не гарячою їжею, то хоча б роздати хліба. Траплялося так, що вже після прибуття великої кількості біженців, зменшували норми його видачі. Задоволення від отримання їжі біженців одного потягу викликало гірку образу, а

іноді й озлобленість з іншого, які не встигли отримати. Відчуття глибокої досади у біженців викликали моменти, коли талони на їжу були отримані, але за розпорядженням станційного начальства належало рушати далі.

Вартість однієї порції їжі на різних пунктах Росії в середньому коливалася від 3 до 30 коп., а в українських губерніях здебільшого від 8 – 9 до 20 коп. У загальноімперському масштабі це становило сотні тисяч карбованців. Головним джерелом видатків на потреби пунктів харчування було асигнування ВЗС, ВСМ, які переказували своїм представництвам кошти з власних фондів та державної скарбниці. Загалом, на потреби харчування біженців у Російській імперії протягом 1915 року було асигновано понад 750 тис. крб.

Статті витрат на утримання пункту харчування розподілялися таким чином: на біженців, на закупівлю продуктів, на утримання самого пункту і на оплату праці персоналу. «Спонсорами» відкриття цих закладів на місцевому рівні виступили предводителі дворянства, через яких виділялися кошти Тетянинського комітету, різні благодійні спілки, земські та міські управи. Наприклад, Старобільська ПЗУ Харківської губернії на відкриття пункту харчування у слободі Сватова Лучка асигнувала 1,5 тис. крб. [11, с. 349], а Ніжинська ПЗУ Чернігівської губернії – 4780 крб. [18, с. 182].

В окремих випадках для забезпечення продовольством на цих пунктах самоврядування організовували спеціальні групи, які об'їздили місцеве населення з проханнями робити пожертви харчами чи кормом для худоби. Траплялося, що й самі селяни привозили до пунктів невеликі припаси. Наприклад, у вересні 1915 року газета «Ніженець» написала про великодушний вчинок місцевого селянина Сидора Диньки: «На ізоляційно-харчовий пункт Ніжинського комітету з опікування біженців приїхав селянин хутора Беден Талалаївської волості Сидір Васильович Динька, який звернувся до завідувача пунктом М. Ракито з такими словами: «Я чув від людей, що тут у Вас багато є біженців, яким потрібна допомога сіном і хлібом, і ось я привіз, скільки можу, зі своїх «достатків»: 20 в'язок сіна і 10 шт. хліба та й уклінно прошу роздати таким, що, на ваш погляд, мають у цьому найбільшу потребу» [3, 21 – 29 вересня].

У значній частині пункти харчування були такими собі комплексами надання різноманітних послуг на шляхах руху біженців. Відтворити структуру і діяльність одного з них можна на прикладі «пункту харчування», а точніше – розподільно-ізоляційного пункту, розташованого у містечку Чорнобиль Радомишльського повіту Київської губернії. Через цей пункт біженці направлялися на Київ ґрунтовим шляхом власними кінями та водним – на орендованих судах. 15 серпня 1915 року для його облаштування прибув М. Єгоров, представник КПЗФ ВЗС [35, с. 48–49]. Під його керівництвом, перш за все, було збудовано п'ять легких бараків на 120 – 150 осіб кожен, а також пункт харчування й невелику амбулаторію, у якій оглядали щойно прибулих біженців. Трохи згодом у приміщенні церковнопарафіяльної школи було обладнано інфекційний барак для утримання хворих скарлатиною, дизентерією та на кір. Хворих на холеру спочатку направляли до земського холерного бараку, а зі збільшенням їх кількості Віленський округ шляхів надав у розпорядження союзу два бараки на 20 ліжок із повним устаткуванням й медичним персоналом. Також прямо у приміщенні контори пристані, яке «...люб'язно було надано товариством

пароплавства по Дніпру і притоках», було відкрито ще один ізоляційний барак [35, с. 50].

Біженці, які прибували на пункт, відразу реєструвалися двома реєстраторами, отримували їжу, а потім до відправлення розміщувалися у бараках. Зрозуміло, що після тривалої дороги належало привести в порядок одяг, тому до послуг біженців функціонував барак-пральня з обладнанням навісом для сушіння. У ньому знаходилося 10 великих тазів, з відповідними пристосуваннями, а також кип'ятильники і казани для нагрівання води. Мило для їх потреб видавалося безкоштовно. З 21 по 25 вересня 1915 року, наприклад, пральнею скористалися 367 осіб, які випрали 2563 найменування одягу. Окремо постало питання забезпечення біженців хлібом. Спочатку його закуповували у місцевих пекарів, але він був низької якості й недостатньої кількості. А відтак за підтримки місцевої кооперації було збудовано власну пекарню [35, с. 51].

Для коней біженців було також влаштовано навіс та заготовлено сіно, яке щоденно видавалося по вісім кілограмів на одну голову. Протягом 15 серпня – 1 жовтня 1915 року через пункт пройшло понад 15 тис. біженців, які одержали понад 35 тис. порцій обідів. Їх було оглянуто медичним персоналом. 1394 особам було зроблено щеплення від віспи. До 25 вересня у лікувальних закладах пункту перебувало 143 хворих [35, с. 52].

Проте організація допомоги біженцям на пунктах харчування супроводжувалася низкою проблем. Серед них і перебування пунктів на значній відстані, яку люди на возах не могли подолати за день. Особливо не вистачало пунктів харчування на обхідних, польових дорогах [33, с. 64]. Отже, можна цілком справедливо стверджувати, що в українських губерніях на шляхах руху біженців було відкрито значну кількість пунктів харчування та різнопланової допомоги. Наприкінці осені 1915 року, коли евакуація фактично завершилася, пункти харчування, призначені для транзитних біженців, було перепрофільовано під пункти, де харчувалися вже розселені біженці. Іншу частину було просто закрито, а інвентар передано на збереження, головним чином, на склади при залізничних станціях чи земських управах [47, арк. 3].

Рух значної кількості біженців призвів до поширення інфекційних захворювань, високого рівня смертності, особливо серед дітей. «У вагонах поряд зі здоровими людьми, – писав сучасник тих подій, – лежать у маренні тифозні й корчаться у судамах хворі холерою» [29, с. 135]. У зв'язку із цим 25 вересня 1915 року головуповноважений у справах біженців на Південно-Західному фронті М. Урусов надіслав спеціальну телеграму очільникам Катеринославської, Полтавської, Херсонської, Чернігівської, Таврійської, Курської, Самарської, Астраханської губерній та Обласі Війська Донського. З метою «...попередження поширення епідемій і оберігання населення внутрішніх губерній від занесення інфекційних хвороб» останнім належало взяти під свій контроль реєстрацію хворих біженців на пропускних і розподільних пунктах [46, арк. 30]. Більше того, губернатори, виконуючи це розпорядження, надсилали до Бердичева у штаб-квартиру головуповноваженого щотижневі відомості про хворих, померлих і тих, хто одужали. При цьому вівся розподіл на біженців та місцеве населення. Особлива увага зверталася на фіксування випадків «важких інфекційних хвороб» – холери і різних типів тифу [46, арк. 30].

Для надання медичної допомоги біженцям паралельно із функціонуванням пунктів харчування на станціях діяли лікарські пункти. На кошти ВЗС у губерніях України, як, наприклад, на Катеринославщині, біженцям було організовано надання кваліфікованого медичного обслуговування, відкриті дитячі лікарні та шпиталі. У них «... безкоштовно працювали лікарі Губернського земства та Губернського Комітету Всеросійського земського союзу, які не лише надавали біженцям медичну допомогу, але спільно з іншими добровольцями взяли на себе нелегку ношу щодо ведення всієї господарської справи притулків для біженців, яка вимагала від них витрат часу та енергії» [21, с. 378].

До роботи на пунктах по можливості також залучалися військові лікарі та фельдшери, хоча основне навантаження лягло на земський медичний персонал. Цікаво зазначити, що керівниками пунктів, де надавалася медико-харчова допомога, призначалися відповідальні за харчування та за медичне обслуговування. Наприклад, ізоляційно-медичним пунктом у Ніжині Чернігівської губернії керували спеціально відряджений воєнний лікар М. Макевич та представник земства М. Ракито [18, с. 182]. У частині населених пунктів було відкрито невеликі амбулаторії, а у Києві, наприклад, лікарню. Проте надати усім біженцям медичну допомогу було просто неможливо, а тому спостерігалися спалахи епідемічних захворювань, особливо на водних шляхах. Евакуація в умовах спекотного літа 1915 року проходила досить важко, біженці потерпали від браку питної води. Пересохлі придорожні колодязі спонукали їх пити воду із річок, канав, струмків. Відтак спалахували шлункові хвороби та епідемії. Обабіч доріг, як зауважив білоруський історик Є. Міранович, почали з'являтися могилки найслабших – дітей і пристарілих [2, с. 7].

Одночасне перевезення величезної маси біженців було просто неможливо, тому на крупних залізничних вузлах та містах, які розташовувалися на шляхах їх інтенсивного руху, було влаштовано спеціальні розподільні пункти. Відповідно до ухвал земського з'їзду 7 – 9 вересня 1915 року, такими містами визнавалися Москва, Орел, Курськ і два українські – Харків та Катеринослав. Слід зазначити, що у Катеринославі за ініціатииви губернського комітету ВЗС будівництво першого бараку розпочалося у кінці серпня 1915 року [36, 28 августа]. За короткий час у Харкові та Катеринославі постали справжні містечка для біженців [5, 22 октября]. У Катеринославі він так і називався – «Покровське містечко» від назви привокзального майдану, де й розміщувався.

Структура пунктів була схожою, тому розглянемо її на прикладі Харківського пункту, створеного при Балашовському залізничному вокзалі. Обладнання та його утримання взяла на себе Харківська губернська виконавча комісія, а міська управа виділила землю для забудови. При цьому перші два бараки для вивантажених біженців, щоб ті не ночували під відкритим небом, збудував на власні кошти член губернської виконавчої комісії М. Плещеев [28, с. 5]. Згодом тут було влаштовано цілий комплекс споруд, спрямованих на забезпечення життєвих потреб біженців [15, арк. 84]. Серед них – чотири великих бараки для ночівлі, розраховані на 300 осіб кожен, один обсерваційний з п'ятьма відділеннями для ізоляції сімей з хворими членами родини. Шостий барак призначався для адміністративних потреб, у якому було розміщено контору, реєстраційне та довідкове бюро, амбулаторію з кімнатами для чергових лікарів і фельдшерів. У сьомому бараківі

було обладнано пральню, де одночасно могло працювати 60 праль, та лазню, здатну прийняти 50 – 60 осіб. Восьмий барак займала велика кухня, де було встановлено п'ять великих казанів загальним об'ємом 130 відер. Додатково було збудовано низку господарських та службових приміщень, серед яких сарай для зберігання речей біженців, льох, трупарню й ін. До пункту було проведено освітлення та водопровід. Для дітей було влаштовано притулок на зразок дитячого садка [28, с. 7].

Харківський, як і Катеринославський, пункт було призначено лише для кількаденного перебування біженців, та, на жаль, відсутність належної кількості вагонів для їх відправлення і невідповідність окремих повітів до прийому, складність розселення у місті призвели до його переповнення. Така ситуація спонукала Харківську губернську виконавчу комісію добудувати ще вісім барків, але цей процес затягнувся до пізньої осені 1915 року [28, с. 8]. Потрібно зазначити, що 110 тис. крб. на спорудження та його облаштування було виділено місцевим відділенням ВСМ через його представника О. Коритіна [28, с. 33].

Переміщення біженців супроводжувалося низкою проблем суб'єктивного та об'єктивного характеру. Вони починалися вже на стадії формування партій, оскільки, як зазначали у своїх звітах провідники, цих людей було дуже важко zorganizувати, а некерований рух початку літа 1915 року зумовив значну плутанину на дорогах. Неодноразово провідник, прибувши до пункту збору і не зустрівши своїх «підопічних», відправлявся на їх пошуки. Наприклад, провідник Кайрис у своєму звіті писав: «До Лунінця я прибув 24-го вересня. Там біженців не виявилось. Їх звідти вигнали з кіньми далі. Вони попрямували до Гомеля і зупинилися в Житковичах, по тій же дорозі» [51, арк. 9 зв.]. Іноді поневіряння провідника у пошуках біженців не обмежувалися переїздом з одного пункту до іншого. Так, провідник Дмоховський доповідав, що він «... направився шукати «своїх біженців» до Шепетівки, звідти до Кривина, далі до Славути. Повернувшись до Шепетівки і чекав прибуття партії біженців. За два дні виїхав до станцій Здолбунів та Рівне. По дорозі зустрів партію біженців, завантажену поліцією на станції Клевань, і супроводжував її всю дорогу» [51, арк. 9 зв.].

Проводирі самостійно «визбирували» невеликі групи біженців, розкидані по околицях того чи іншого населеного пункту чи й просто на узліссях. Вони отримували дані про цих людей часто саме у приватних осіб, бо яких-небудь спеціальних довідкових контор або спеціальних агентів, що відали розташуванням біженців, на той час не існувало. Серед багатьох звітів, які провідники направляли до КПЗФ ВЗС, можна виокремити найбільш промовистий. Отже, провідник Квасницький писав: «Вони [біженці] розташувалися в лісах, побудували собі «буди» з дощок і молодого лісу, тут же вирубаного, і сидять навколо вогнищ, що безперервно горять. Я сам обійшов цей табір, що розкинувся версти на три. Небагато погоджувалися їхати: одні ще збиралися збути рогату худобу і коней, інші були зайняті пранням і лагодженням білизни; багато господарів, залишивши в «будах» свої сім'ї, поїхали на розвідки в свої села, чи не можна повернутися назад до рідних місць. Деякі з останніх при мені повернулися з таких розвідок і говорили, що вже їм нічого повертатися додому, оскільки їх насиджені гнізда перетворилися на попелища. Такі прагнули ліквідувати свої справи, щоб завантажитися у потяг» [51, арк. 10 зв.].

З початком перевезення біженців залізницями виникла проблеми взаємодії з начальниками станцій. У низці випадків вони відмовлялися приймати вагони з біженцями [44, 28 октября] чи направляти їх для подальшого слідування [12, арк. 243]. Наприклад, у вересні 1915 року харківський губернатор М. Катеринич у листі до міністра внутрішніх справ, наголошуючи на переповненні біженцями своєї губернії, був змушений констатувати: «Начальники залізничних станцій відмовляються направляти потяги з біженцями далі, тому що ці прибувають з документами в Харківську губернію. Були випадки, коли потяг курсував від однієї станції до іншої. А потяг із Харкова до Вовчанського повіту не прибув на місце, оскільки вже в дорозі було змінено його напрям. За декілька діб потяги, які рухалися до Воронежа, стояли голодні на станції Ворожба тільки тому, що управління Московсько-Київсько-Воронезької залізниці відмовилося їх далі перевозити» [13, арк. 92]. Подібні листи, телеграми, запити до влади надсилали й інші керівники українських губерній. Вони порушували проблему іншого рівня – взаємодії всіх задіяних в організації процесу евакуації біженців, відповідальності за його реалізацію. На жаль, вони здебільшого залишалися без уваги і належного реагування відповідальних за це на рівні імперії осіб та установ.

Отже, проблема забезпечення біженців під час їх евакуації у тиліві губернії була надзвичайно складною. Вона вимагала мобілізації зусиль усіх учасників цього процесу, головну роль серед яких в Україні відіграли представництва ВЗМ, КПЗФ ВЗС, ПРОПО, самоврядувань. На жаль, негативні фактори воєнного часу не дали можливості впорядкувати сам рух біженців та повністю створити належні умови евакуації значної кількості населення. Та все ж цей контингент не був залишений напризволяще, про що свідчить ціла низка заходів. Наприкінці осені 1915 року рух біженців із зони дії Південно-Західного фронту закінчився, що було пов'язане зі стабілізацією фронту і відміною примусового виселення цивільного населення. З цього моменту в евакуйованих та структур, що ними опікувалися, розпочався новий етап, позначений для одних спробами вписатися в новий соціум, а здебільшого просто вижити, для інших – створенням для них оптимального середовища та постійним пошуком коштів. Але це тема іншого дослідження.

Додаток 1

**Пункти допомоги біженцям на шляхах руху
(літо – осінь 1915 року) (неповні дані)**

№ п/п	Губернії	Епідемічні загопи	Фельдшерські	Щеплення	Медико-харчові	Пункти харчування	Сан.-епідемічні та дезінфікуючі	Медичні	Мед.-розподільчі	Рестраційні	Ізоляційно-пропускні	Лазні	Ясла	Пральні	Усього
	Волинська	-	4	3	-	63	24	-	4	-	9	-	7	-	114
	Київська	-	3	-	1	37	1	21	-	9	-	2	17	6	97
	Катеринославська					33	-	-	4				-	-	35
	Подільська	6	2	2	-	18	-	-	-	6	-	-	-	-	34
	Полтавська	2	-	-	-	46	-	1			1		-	1	51
	Таврійська	-	-		-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	4
	Харківська	-	-	-	5	8	-	-	5	1	2		-	-	21
	Херсонська	-	-	-	8	28	1	3	-	2	-	-	-	-	42
	Чернігівська	-	-		-	35	-	36	-		1		3	-	75
	Усього	8	9	5	14	293	26	61	17	18	13	2	27	7	473

**Діяльність пунктів харчування
Київського обласного комітету ВСМ (жовтень 1915 рік)**

№ п/п	Пункти	З 1 по 17 жовтня	З 17 по 31 жовтня	Усього	У середньому за день
1.	Катеринівка	12022	51714	93736	2056
2.	Нікольська Слобідка	9967	9229	19196	619
3.	Макарів	10253	9705	19958	643
4.	Канів	-	1558	1558	50
5.	Юрів	8560	16619	25179	812
6.	Житомир	1500	-	1500	48
7.	Шепетівка	2400	26400	28800	929
8.	Здолбунів	28500	25900	54400	1754
9.	Олександрія	5391	-	5391	173
	Усього	85593	141125	226719	7313

**Діяльність медико-санітарного пункту в селі Сушки
Золотоніського повіту Полтавської губернії
(серпень – грудень 1915 рік)**

Місяць	Пройшло через пункт			Видано порцій		
	Дорослі	Діти до 14 років	Усього	Гаряча їжа	Холодна їжа	Чай з хлібом
Серпень	200	124	324	«Записи про кількість нагодованих і виданих порцій не збереглися»		
Вересень	26781	13197	39978	«Записи про кількість нагодованих і виданих порцій не збереглися»		
Жовтень	29821	25652	65473	39323	19160	39323
Листопад	3861	3676	7537	38149	11886	38149
Грудень	255	252	507	300546	10489	30546
Усього за 1915 рік	70918	42901	113819	108018	41535	108018

Список використаних джерел

1. Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. – 238 s.
2. Бежанства 1915 года: / [ред. В. Луба, Я. Мірановіч]. – Беласток: SPNU «Podlaska», Zakład Poligraficzny, 2000. – 316 с.
3. Беженцы // Нежинец. – 1915.
4. Беженцы // Нежинец. – 1915.
5. Беженцы // Приднепровский край. – 1915.
6. Беженцы // Приднепровский край. – 1915.
7. Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни / Л. В. Білоус // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 65–79.
8. Вербер Кессі. Керовані вороги / К. Вебер // Український тиждень. – 2011. – №21 (186). – 27 травня – 2 червня. – С. 40–41.
9. Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны / П. Гатрелл // Исторические записки: статьи. – М.: Наука, 2004. – Т. 4 (122). – С. 46–72.

10. Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума). – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – С. 112–128.
11. Денежный отчет Купянской уездной земской управы за 1915 год. – Купянск: Тип. «Печатный труд», 1916. – 469 с.
12. Державний архів Харківської області (далі. – Держархів Харківської обл.). – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 6.
13. Держархів Харківської обл. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 10.
14. Держархів Харківської обл. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 13.
15. Держархів Харківської обл. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 111.
16. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. IX. – С. 61–86.
17. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. IV. – С. 155–182.
18. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали: монографія / Л. М. Жванко. – Х.: ХНАМГ, 2009. – 360 с.
19. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.): монографія / Л. М. Жванко. – Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.
20. Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.) / Л. М. Жванко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / [Ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.]. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2006. – Вип. 4. – С. 218–224.
21. Журнал заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (С 15 по 23 января 1916 года). – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1916. – 1220 с.
22. Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии 1915 г.: 27 - 30 октября. – Валки: Тип. Ф. В. Савченко, 1916. – 239 с.
23. Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. (С приложениями). – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1916. – 149 с.
24. Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. – К.: Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2006. – 193 с.
25. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Загребельна Ніна Іванівна. – К., 2004. – 244 с.
26. Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. VI. – С. 255–269.
27. Златина М. А. Проблема єврейського беженства в Росії в період Першої світової війни (липень 1914 – зима 1915/1916 гг.) : автореф. дис. на соиск.

- науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / М. А. Златина. – СПб., 2010. – 25 с.
28. Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – Х.: Тип. Б. Бенгиса, 1918. – 39 с.
  29. Курцев А. Н. Беженство / А. Н. Курцев // Россия и Первая мировая война (материалы Междунар. коллоквиума). – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – С. 129–146.
  30. Курцев А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–114.
  31. Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916–1917 гг. / А. Н. Курцев // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г. : в 2 т. Т. 2. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. – С. 127–135.
  32. Лазанська Т. І. Становище біженців в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. XVI. – С. 196–240.
  33. Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Лихачова Тетяна Миколаївна. – Х., 2010. – 220 с.
  34. Некоторые данные о плане организации помощи беженцам на местах // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 99-129.
  35. Питательный пункт для беженцев в местечке Чернобыль Киевской губ. // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 48-52.
  36. Помощь беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915.
  37. Реєнт О. П. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. VII. – С. 5–47.
  38. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза, 2003. – 474 с.
  39. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. IV. – С. 111–132.
  40. Собрание уполномоченных губернских земств 7 – 9 сентября 1915 г. в Москве // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 10 октября. – С. 16–17.
  41. Совещание о беженцах // Одесский листок. – 1915.
  42. Толокньов І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Толокньов Іван Валерійович. – К, 2000. – 195 с.
  43. Утгофф В. С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Утгофф Валентина Сергеевна. – СПб., 2003. – 183 с.
  44. Хроника // Приднепровский край. – 1915.
  45. Хроника // Юго-Западный край. – 1915.
  46. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 3.

47. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1567.
48. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1612.
49. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1743.
50. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1748.
51. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3071.
52. Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Цовян Давид Грантович. – М., 2005. – 216 с.

Л. Н. Жванко

ЭВАКУАЦИЯ БЕЖЕНЦЕВ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ПОМОЩЬ НА ПУТЯХ ДВИЖЕНИЯ УКРАИНСКИМИ ЗЕМЛЯМИ (ЛЕТО – ОСЕНЬ 1915 ГОДА)

В статье, подготовленной на преимущественно неизвестных архивных документах и периодических изданиях 1915 года, освещены основные направления помощи беженцам Первой мировой войны во время их эвакуации в тыловые губернии в течение лета-осени 1915 года. Проблема обеспечения беженцев в условиях их эвакуации в тыловые губернии была чрезвычайно сложной. Она требовала мобилизации усилий всех участников этого процесса, главную роль среди которых в Украине сыграли представительства ВЗС, КЮЗФ ВЗС, ПРОПО, самоуправлений. В статье определены негативные факторы военного времени, которые не дали возможности упорядочить само движение беженцев и полностью создать надлежащие условия эвакуации значительного количества населения. Доказано, что этот контингент не был оставлен на произвол судьбы, о чём свидетельствует целый ряд мероприятий. В конце осени 1915 года движение беженцев из зоны действия Юго-Западного фронта закончилось, что было связано со стабилизацией фронта и отменой принудительного выселения гражданского населения.

Ключевые слова: Первая мировая война, беженцы, пункты питания, эвакуация, украинские губернии, помощь беженцам, проблемы обеспечения беженцев.

L. M. Zhvanko

THE EVACUATION OF REFUGEES OF THE FIRST WORLD WAR: ASSISTANCE WHILE CROSSING UKRAINIAN TERRITORY (SUMMER - AUTUMN 1915)

The article highlights the main areas of assistance to refugees of World War I during their evacuation to the noncombatant provinces during the summer and autumn of 1915.

The problem of refugees during their evacuation to noncombatant provinces was extremely difficult. It demanded mobilizing all the participants of the process, including the Missions of All-Russian Zemsky Union (ARZU), Committee of the Southwestern Front All-Russian Zemsky Union (CSWF ARZU), South Russian Regional Immigration Organization (SRRIO), and municipal self-rules in Ukraine. In the article the negative factors of war, which prevented the movement of refugees from organizing itself and making the right conditions for evacuating large population are considered. It is proved that the contingent of refugees was not left to fend for themselves, as evidenced by a number of measures. In late autumn of 1915 the movement of refugees from the zone of the South-Western Front stopped, which was accounted for the stabilization of the front and the abolition of forced evacuation of civilians.

Among the most vulnerable social groups during the First World War were refugees who became a new social reality in countries on the Eastern and Western fronts. The

drama of population displacement took place on the territory of the Russian Empire because of the forced evacuation of civilians that was carried out by the Russian military command. The Ukrainian lands became an epicenter of the movement of refugees who were assisted by a range of organizations.

The refugee phenomenon of World War I was a new social phenomenon that covered the European continent on the largest scale, and it was the result of the moral and psychological damage caused to human civilization by World War I.

Keywords: *The First World War, refugees, canteens, evacuation, Ukrainian provinces, assistance to refugees, the problem of providing refugees.*

Надійшла до редакції 18 грудня 2014 року

* * *

УДК 340.61:316.356.2.009(470+571)»17»

І. М. Петренко

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ У XVIII СТОЛІТТІ

У статті на основі осмислення джерел розглянуто вплив церковного, звичаєвого і світського права на повсякденні шлюбно-сімейні відносини українського населення XVIII століття, виявлено їх специфіку. Досліджено вплив Російської Православної Церкви на родинні відносини мирян XVIII століття, вказано на зумовленість шлюбно-сімейних відносин інтересами Російської імперії. Показано процес утручання світської влади в шлюбно-сімейні відносини, який виявився в тому, що з початку XVIII століття основним джерелом шлюбного права була не лише Кормча книга, а й постанови Синоду та укази імператорів, котрі коригували канонічне право. Початок цьому процесу поклав цар Петро I, який заборонив сплату неустойок за відмову від укладання шлюбу, скасував рядні записи і церковні заручини, встановив шлюбний вік тощо. Світською владою було видано низку указів, що регламентували шлюбно-сімейну сферу. Було значно обмежено повноваження церковного суду в шлюбно-сімейній сфері, адже у його компетенції залишилися шлюбнорозлучні справи й незаконні шлюби.

Ключові слова: *шлюб, сім'я, подружні відносини, реформи, розлучення, вінчання, внутрішньосімейні відносини, церковний суд.*

Стрімкий розвиток досліджень з історії шлюбу, сім'ї та пов'язаних з ними інших сфер приватного життя, який пережила західна історична наука за останні півстоліття, лише незначною мірою торкнувся історіографії України. Через різні об'єктивні та суб'єктивні причини шлюбно-сімейні відносини довго залишалися поза фаховими інтересами дослідників. Проте вивчення специфіки шлюбно-сімейних відносин дає можливість зрозуміти не лише суспільні, культурні, моральні цінності минулого, але й деякі закономірності сьогодення. З огляду на це, актуальності набувають розвідки з історії шлюбно-сімейних відносин, їхня трансформація протягом історичного розвитку суспільства.

В історіографічній науці проблема впливу російських реформ на шлюбно-сімейні відносини в середовищі українців XVIII століття вивчена недостатньо. Ця проблема розглядалася фрагментарно, лише в окремих напрямках і аспектах. Однак стаття була б не можливою без наявності певної кількості праць, які певною мірою стосуються цього питання. Слід виокремити праці дослідників світського

та церковного права В. Владимирського-Буданова, М. Суворова, І. Бердникова, О. Павлова [1]. Ці роботи становлять значний інтерес, оскільки містять цінний джерельний матеріал, на основі якого можемо проаналізувати етапи регламентації церковною й світською владою шлюбно-сімейних відносин у державі.

Серед сучасних дослідників історії сім'ї варто назвати праці російських і українських учених М. Цатурової, Б. Миронова, В. Лещенко, В. Маслійчука, М. Сулими [2] та інших. Вони розглядали шлюбно-сімейні відносини в контексті осмислення церковної й державної політики тощо.

Метою цієї статті є проаналізувати вплив реформ монархів Російської імперії XVIII століття на етику шлюбно-сімейних відносин у середовищі українського православного населення, а також з'ясувати механізми регулювання і впливу на них світської держави, церкви та звичаєвого права.

Реформи Петра I започаткували новий період в історії шлюбно-сімейних відносин, який умовно можна назвати державно-церковним (прерогативу регулювання їх перебрала на себе держава), на відміну від попереднього – церковно-державного (X-XVII століття), коли шлюбно-сімейні відносини були монополією Церкви. Пов'язувалося це передусім зі зміною статусу Церкви – перетворенням її на один із департаментів державної влади.

Держава через секуляризаційну політику втручалася у сферу шлюбно-сімейних відносин, пробує їх модифікувати відповідно до своїх потреб, послуговуючись при цьому гуманістичною просвітницькою моралізаторською риторикою: держава знає все те, чого не дано знати підданому. Красномовним свідченням цього є слова Петра I: «Весьма имеют наставлены быть те, которые сами не знают» [3, с. 151]. Держава намагалася регламентувати повсякденне життя і мораль підданих. З огляду на становлення Російської держави як самодержавної, керованої імперії такі процеси були закономірними. Однак вони вступали в суперечність із повсякденними консервативними місцевими практиками соціуму багатотнічної та неоднорідної держави.

За правління Петра I було започатковано вдосконалення сімейного права в Російській державі й позбавлення його релігійного впливу. Реформаторські цілі царя і його сподвижників сприяли формуванню утилітарного погляду на релігію та Церкву. Петро I прагнув перетворити їх настільки, наскільки вони мали слугувати умовою внутрішнього спокою і матеріального добробуту держави.

Реформатор спробував перебудувати інститут шлюбу на розумних началах. В указах Петра I відчувається ознайомлення з європейським стилем життя та особиста зацікавленість, адже перший шлюб царя, укладений «по-старині», виявився невдалим. Однак, за словами російського культуролога і семіотика Ю. Лотмана, «традиційні руські звичаї вступали в конфлікт з уявленнями про європеїзм. Насправді, цей «європеїзм» був досить далеким від європейської реальності» [4, с. 34].

Урядом Петра I була проведена реформа системи церковного суду, пов'язана зі зміною церковного управління. Результатом цієї реформи стало утворення Святійшого Синоду, або Духовної колегії, 14 лютого 1721 року відповідно до указу від 25 січня того ж року. Законодавчим актом, який регламентував організацію нового церковного управління, був «Регламент, або Устав Духовної колегії». Церковне управління, підконтрольне світській владі, стало частиною загальнодержавного управління.

Компетенція Синоду була широкою. Він мав був наглядати за чистотою віри, тлумачити її догмати, поширювати християнство, піклуватися про духовне просвітництво народу, здійснювати нагляд за церковним управлінням. У сфері церковного судочинства його завдання полягало у розгляді злочинів проти віри, веденні шлюбоборозлучних процесів тощо. Він являв собою найвищу судову інстанцію для духовних справ. Синод судив представників духовної влади. Він був апеляційною інстанцією для скарг на неправосуддя єпископів.

Найнижчою судовою інстанцією церковних судів були духовні правління. Апеляція на їх рішення подавалася єпархіальним архієреям. До їх компетенції належав розгляд справ мирян і духовенства.

Після ліквідації патріаршества судові повноваження РПЦ було звужено. У віданні церковного суду залишилися справи віри і частково шлюбні – про незаконні шлюби та розлучення. У Духовному регламенті й у резолюціях Петра I на докладні пункти Синоду від 12 квітня 1722 року шлюбно-сімейні справи – шлюби, укладені в заборонених ступенях споріднення або свояцтва, укладання шлюбу з примусу батьків або поміщиків, двоєженство і двоємужжя, перелюб та інші були передані з відомства духовного суду в світське. У випадку, коли виникали сумніви стосовно прийняття певного рішення, дозволялося звертатися в Синод. Однак на практиці такі справи традиційно судилися по-старому, тобто перебували у віданні духовного суду.

Необхідно зазначити, що проблеми розмежування повноважень між духовною та світською владою виникали впродовж усього XVIII століття, у тому числі й на рівні Синоду, проте так і не були остаточно розв'язані [5, с. 372].

З 20-их років XVIII століття, після реформування вищого церковного управління на основі Духовного регламенту, в українських єпархіях розпочалася перебудова єпархіального управління на колегіальній основі в межах великоросійського загальноімперського зразка. Порядок розгляду в консисторському суді був звичайним. Справа розпочиналася з письмової скарги. Явка сторін у суд була обов'язковою, в тому числі й для високопоставлених осіб. Заочне рішення допускалося лише тоді, коли підсудний після триразового виклику не з'являвся в суд. Сторони могли виставляти свідків. Основною формою процесів був спір, який полягав у так званих контрверсіях сторін. Розгляд справи провадився закритим порядком. У важливих справах призначалося слідство, яке здійснював на місці протопіп або інші довірені особи з білого і чорного духовенства. Сторонам видавалися копії рішення, підписані членами суду й завірені печатками.

Виносити рішення щодо судових справ було найскладніше консисторії, бо вона не мала твердо встановлених правил або уставів, у своїй діяльності керуючись прикладами минулого, звичаями і давніми нормами. У Духовному регламенті Петра I не йшлося про єпархіальні суди, а вони належали до компетенції єпархіального архієрея. Тому консисторії послуговувалися тими ж нормами й законами, які були видані ще до їх утворення. Зокрема, це були Правила Соборів та Святих Отців (зібрані в Кормчій книзі), постанови руських соборів і митрополитів. З часу Петра I, котрий прагнув змінити звичаї й давні настанови, стали видаватися нові закони, які розсилалися з Синоду по всіх єпархіях. Консисторія зобов'язувалась узгоджувати свою діяльність і рішення з

цими новими постановами, в жодному разі не порушувати їх. В іншому випадку її чекало покарання.

Однак за відсутності систематичного синодального зводу та інших урядових розпоряджень, прямих розпоряджень про відміну старих порядків і правових норм становище консисторії було складним. Виникла суперечність між старими правовими нормами й новими, що повільно та не систематично запроваджувалися імперським урядом. У зв'язку з цим, у постановах консисторії виникав хаос: «продовжували існувати порядки в дусі старого малоросійського кодексу, але вони мало узгоджувалися з новими запитами часу, а особливо з урядовими видами і розпорядженнями; а урядові розпорядження залишалися без застосувань до справ, позаяк не завжди були відомі консистористам» [6, с. 165]. З огляду на це, Синод постановив, щоб Київська консисторія у своїй роботі суворо керувалася державними законами, а обер-прокурор запропонував дієвий засіб для впровадження цієї постанови: замінити писарів секретарями, добре обізнаними з урядовими розпорядженнями. Цим було нанесено удар по старому українському кодексу. Втім не було видано єдиного державного судового кодексу, що не давало міцного підґрунтя для створення чіткого і злагодженого у своїй діяльності судочинства. Тож консисторія продовжувала керуватися старими звичаями і надалі, коли при прийнятті рішення, не знаходячи вказівок у нових урядових розпорядженнях, вона брала за основу приклади з минулих правових узаконень.

Легко і без сумнівів вирішувалася та справа, у котрій було зрозуміло до якої групи порушень вона належить, де можна чітко віднайти правила, постанови Церкви, якому покаранню піддати винного. Сюди входили справи про шлюби в близьких ступенях спорідненості, порушення умов укладання шлюбу тощо. Тоді в судовому рішенні виписували правило, на основі котрого приймали рішення, і на цій основі присуджували покарання.

На місцевому рівні вирішення шлюбно-сімейних справ було віднесено до компетенції духовних правлінь – місцевих колегіальних судово-адміністративних органів, підвідомчих єпархіальному архієрею і консисторії. Хоча розгляд шлюбно-сімейних справ належав винятково до компетенції єпархіальної влади, проте, зважаючи на нечіткість у розмежуванні повноважень, духовні правління часто виходили за межі своїх повноважень, претендуючи на винесення важливих рішень та розгляд серйозних справ.

Духовні правління були зобов'язані тричі на рік надсилати в консисторію «доношения» з відомостями про порушені справи і результати розслідування – винесення рішень або причини незавершення справ. Однак документально було зафіксовано періоди, коли жодне донесення не надійшло до консисторії. Це є свідченням того, що духовні правління жодної справи не розглядали.

Правління становили собою важливу ланку в системі духовних судів Російської держави, будучи проміжною ланкою між духовенством єпархії й консисторією.

Таким чином, виникла своєрідна церковна ієрархія: парафіяльне духовенство – благочинні – духовні правління – єпархіальні правління. Фактично функції духовних правлінь і благочинних – духовних осіб середньої ланки, довірених осіб єпископа, котрі безпосередньо контролювали діяльність парафіяльного духовенства, стали тотожними.

Окремо слід розглянути питання про призначення покарань, які застосовувалися в духовних судах. Порівнюючи покарання за відхилення від шлюбно-сімейних норм, які застосовувалися у світських і духовних судах, слід зазначити, що духовні суди вирізнялися гуманністю у ставленні до засуджених. Світське право, яке ґрунтувалося на звичаєво-правових нормах, карало порушників жорстоко і нещадно. Канчуками карали за такі відхилення від шлюбно-сімейних норм, як незаконне народження дитини, перелюб, двоєженство і двоємужжя тощо. Різками били дівчат або жінок, яких було впіймано на «гарячому» за перелюб. Вигнання призначалося блудницям, тим, хто жив невінчаним шлюбом, і кровозмісникам, які мали близькі стосунки, не відаючи про те, що мають споріднення.

Таким чином, під впливом модернізаційних реформ РПЦ усе більше перетворювалася на складову загальнодержавного адміністративного апарату. Це не могло не позначитися на функціонуванні її духовних судів. Церковний суд мав двоякий характер: з одного боку, він являв собою суто духовну установу, яка головною своєю метою вважала виправлення винного та спасіння його душі, а з другого – виступав на рівні з судом світським, але лише в межах чітко окресленої державою юрисдикції. З 20-их років XVIII століття у компетенції церковного суду перебували лише справи про незаконні шлюби і розлучення подружжя, зокрема, укладених у заборонених ступенях споріднення або свояцтва, із примусу батьків або поміщиків, а також про двоєженство й двоємужжя, перелюб та ін. Структуру церковних судів можна визначити як двоступеневу, де вище місце посідала духовна консисторія, на другій сходинці знаходилися духовні правління в протопопіях і намісництвах. Дисциплінувати парафіяльних священиків та змусити виконувати вказівки Синоду й консисторій було досить важко, оскільки тяжіння до усталених традицій простежувалося до кінця XVIII століття.

Суспільство XVIII століття перебувало під потужним впливом церковних ідей, але не було безумовного і всеохоплюючого підкорення церковним правилам, адже церковний суд мав сильного ворога зі сторони держави. Тож можемо говорити про взаємовпливи і взаємопроникнення світських і церковних судів, адже збірники світського законодавства багато в чому базувалися на церковному праві. Зрештою, будь-який правовий кодекс являє, так би мовити, ідеальне зображення тих мір покарання, які слід би було застосовувати в житті. Не можна не враховувати і людського фактора при винесенні суддею того чи іншого вироку засудженому, адже чимало залежало від його особистості.

Перш ніж укласти шлюб, потрібно було виконати низку умов, які робили шлюб легальним. Першим нововведенням Петра I у цьому напрямку було узаконення вільного вибору нареченого і нареченої (3 квітня 1702 року видано указ про скасування «рядних записів» – договору батьків наречених про те, що їхні діти одружаться у визначений термін, де вказувався розмір приданого нареченої, іноді обумовлювався розмір неустойки на випадок недотримання договору [7]). Згідно з указом Петра, наречений міг не одружуватися, коли його обраниця була «безобразна, скорбна и нездрава» [3, с. 710]. Для знайомства майбутнього подружжя встановлювався термін у шість тижнів від заручин до вінчання.

Отже, влада батьків щодо влаштування долі дітей суттєво обмежувалася, культивувався погляд на сімейний союз як акт волевиявлення наречених. У цьому,

ймовірно, виявився європейський протестантський вплив Європи, котрий виявлявся у трактуванні шлюбу не як таїнства, а як угоди. Цим указом Петро I, з одного боку, скасував у шлюбі елемент договору, надаючи перевагу елементові духовному у вигляді таїнства. З другого боку, указ грубо втручався в один із найважливіших обрядів Православної Церкви – вінчання. З точки зору Церкви після заручення обов'язково мало відбуватися вінчання, хоча і здійснювалися ці два обряди з деяким проміжком у часі. Це був перший указ світської влади щодо шлюбно-сімейних відносин, який обмежував юрисдикцію Церкви. «Рядні записи» перетворилися на звичайні договори про придане. Це було зроблено з цілком практичного погляду. З часом таке визначення і розуміння шлюбу стало вносити зміни у народні погляди на його сутність.

Однак такі реформи царя привели до того, що релігійне розуміння шлюбу перетворилося на принцип законодавства. Шлюбно-сімейне життя в Росії XVIII століття характеризувалося такими специфічними рисами, як значна роль держави в їх регулюванні; суспільний (громадський) характер подружнього життя, фактична відсутність приватного життя, яке характеризувалося публічністю.

Імператриця Єлизавета Петрівна у 1744 році відновила церковне заручення. А 1775 року Синод зобов'язав духовенство здійснювати обряд заручення одночасно з вінчанням. Так заручення як самостійний обряд при укладанні шлюбу втратило будь-яку юридичну чинність і перестало існувати. Проте в народі ще довго зберігався суто побутовий світський обряд заручин, або сватання.

Надалі царським самодержавством було видано низку указів, які регламентували шлюбно-сімейну сферу життя. Так, значно скоротилася кількість дозволених Церквою перешкод для укладання шлюбу, особливо визначених Кормчою книгою. Світським законодавством у XVIII столітті було скасовано заборону укладати шлюб між людьми, котрі мали певний віддалений ступінь спорідненості, встановлено нові норми розлучень подружжя, скоротилося число приводів для розірвання шлюбу, вказаних у Кормчій книзі. За словами відомого фахівця церковного права професора Московського університету О. С. Павлова, «<...> весь інститут чинного у нас православного шлюбного права є утворенням церкви, як і держави» [8, с. 605].

Отже, у XVIII столітті основним джерелом шлюбного права була не лише Кормча книга, а й постанови Синоду й укази імператорів, котрі втручалися і коригували канонічне право з огляду на державні інтереси.

Норми церковного шлюбно-сімейного права були наскільки заплутаними і в багатьох аспектах неузгодженими, що духовенство важко в них орієнтувалося. Навіть імператриця Катерина II у випадках, коли справи потрапляли на її розгляд, не могла розібратися в шлюбно-сімейному праві, тому й зверталася до Синоду з вимогою чітко визначити перешкоди для укладання шлюбів, зокрема через споріднення тощо. Проте за її правління цього не було зроблено.

Духовна влада неодноразово підтверджувала указами вимогу стежити за дотриманням священнослужителями шлюбно-сімейних приписів (зокрема, шлюбного віку, заборонених ступенів споріднення, тривалої відсутності одного з подружжя тощо). Священнослужителів, які порушували шлюбно-сімейні приписи, карали штрафами і позбавленням сану.

Крім канонічних умов для укладання шлюбу діяли й такі, що були впроваджені світським законодавством. Передусім це розумове здоров'я

нареченого й нареченої. У Кормчій книзі немає заборони вінчатися, якщо наречений та наречена душевнохворі. Ця норма права виникла після видання Номоканону і тому застосовувалася в грецькій церкві. Візантійські джерела не залишили вказівок про цю умову одруження. Правда, у них нерідко згадувалося про душевні хвороби, які впливали на укладання законного шлюбу. Тут ідеться про душевну хворобу батьків як обставину, що скасовувала батьківську владу. Прямих законів щодо цього немає ні у Візантії, ні в Київській Русі, ні в Росії до часу Петра I, котрий указом від 6 квітня 1722 року заборонив одружуватися душевнохворим [9].

Кормча книга забороняла шлюб осіб різних релігій. Це правило відбилося в Уставі князя Ярослава Великої редакції. У XII-XIII століттях було заборонено тісне спілкування не тільки з іновірцями, але і з людьми, відлученими від Церкви, тобто тими, які скоїли злочин проти віри. У Московії до початку XVIII століття не дозволялися шлюби осіб різних сповідань, оскільки Церква керувалася Кормчою книгою [10, с. 13].

За Петра I відбулися важливі зміни в цьому питанні: православні християни отримали можливість укласти шлюби з християнами інших конфесій. Це нововведення було пов'язане з тим, що після Північної війни 1700-1721 років, імператор прагнув поселити полонених шведів у Сибіру і, залучивши до освоєння цих земель, надав їм російське громадянство. Петро I мотивував це державними інтересами: «<...> понеже в чужих краях в рудных делах гораздо искусных людей достать трудно, и мало таких сыскать можно, дабы кто, тамо оставя свои дома и промыслы, и в Россию пошли в службу» [11, с. 5].

Однак, згідно із законам того часу, іноземці не могли укласти шлюб із православними, не прийнявши православну віру. В зв'язку з цим, указ від 23 липня 1721 року дозволяв шведським бранцям одружуватися з росіянками без зміни віри, але брали «сказку», що вони не будуть примушувати своїх дружин змінювати віру, а дітей хреститимуть у православ'ї. Однак надалі шлюби з іновірцями продовжували залишатися проблемою: від них вимагали або прийняття православ'я, або одержання особливого дозволу Синоду.

Російський царизм, прагнучи інтегрувати Гетьманщину в загальноімперський самодержавний механізм, провадив політику заохочення і сприяння шлюбів між українцями і росіянами. У липні 1687 року, напередодні виборів нового гетьмана, князь В. В. Голіцин закликав українську старшину зміцнювати зв'язки між росіянами й українцями («в неразрывное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением»), щоб «народ малороссийский обще с великорусским народом был» [12, с. 139]. Про це й йшлося у Коломацьких статтях 1687 року, підписаних гетьманом І. Мазепою з представниками московського уряду: про зближення «народа малороссийского» з «народом великороссийским», у тому числі й «супружеством» [13].

31 січня 1734 року було видано таємний указ імператриці Анни Іоанівни до намісника Малоросії князя О. Шаховського [14, с. 1]. Суть цього документа полягала в заохоченні шлюбів між українцями і росіянами, щоб перші позбувалися рис національної ідентичності та асимілювалися з росіянами. Публікація цього імператорського указу є важливим джерелом для розуміння процесу регламентації урядом Російської імперії шлюбно-сімейних стосунків у Гетьманщині.

У XVIII столітті Церква перетворилася на звичайний департамент, а духовенство – на чиновників. Навіть обер-прокурор Синоду І. Мелісін вніс в Уложенну комісію 1767 року свої 13 пунктів від імені Церкви, які заперечували християнське вчення. Так, у 12-ому пункті йшлося про спрощення розлучень, про дозвіл їх із інших причин, окрім перелюбу. Однак пропозиції Мелісина так у Комісії й не розглядалися.

Держава перебрала на себе функції нагляду і покарання за відхилення від норм шлюбно-сімейного життя за допомогою розгалуженого бюрократичного апарату, розширюючи при цьому компетенцію державних органів і дозволяючи їм контролювати різні сторони родинного життя. Влада збільшила контроль над особистістю, намагалася дисциплінувати соціум за допомогою перевиховання, при цьому відмовляючись від жорстоких тілесних покарань. Про таку позицію держави красномовно свідчать запроваджені у 80-их роках XVIII століття совісні суди.

Під впливом європейських ідей Просвітництва російська імперська влада намагалася гуманізувати населення: обмежити чи скасувати смертну кару, збільшити значення судових інстанцій, застосовувати медичну експертизу при розгляді тієї чи іншої справи тощо. Просвітницькі ідеї протягом XVIII століття домінували в Європі, вони проникли в Росію за Петра I і вкоренилися за Катерини II. Метою «добре керованої» держави, згідно з просвітницькими теоріями владарювання, мало бути її посередництво в поліпшенні добробуту громадян через підвищення продуктивного потенціалу суспільства [15, с. 146].

Поступово під впливом просвітницьких ідей зникала така форма покарань, як тортури. Вони поступилися універсальній формі кари – в'язниці. У Росії XVIII століття внаслідок поширення реєстрації населення (метричні книги, сповідні розписи, ревізії, переписи тощо), нагляду, дисциплінарних методів покарання, контролю, стеження, регламентації життя, саме суспільство поступово перетворювалося на в'язницю. Безумовно, відмова від тортур сприяла певній «гуманізації» суспільства.

За словами французького філософа і письменника М. Фуко: «<...> відійшло в минуле катоване, розчленоване, покалічене тіло із символічним тавром на плечі чи на обличчі, виставлене живцем або мертве, перетворене на видовисько. Тіло перестало бути головною мішенню карних утисків <...> на зміну катові, безпосередньому анатомові страждань, прийшла ціла армія всіляких фахівців: наглядачі, лікарі, священики, психіатри, психологи, вихователі» [16, с. 12].

Мандрівники, які відвідували Росію, сходилися в думках щодо існування різних видів жорстоких покарань, а також осуджували суворість кримінального права. Пізніше більшість із цих жаклих покарань було дещо пом'якшено, а за правління Єлизавети було скасовано смертну кару. Однак застосування тортур – «жахливого інструменту варварства і деспотизму, який при Єлизаветі набув необмеженого розмаху» [17, с. 118], за словами англійського вченого, історика і мандрівника Вільяма Кокса, котрий відвідав Росію, стало звичним явищем, що дає підстави сумніватися в її милосерді.

Багато злочинців помирало від наслідків побиття батогами, втомливої тривалої дороги в Сибір, тяжких виснажливих каторжних робіт. Ці покарання можна назвати «повільною смертю». У результаті, «незважаючи на очевидну м'якість кримінальних законів, злочинців, котрим присуджували смертну кару, в

Росії не стало менше, порівняно з тими країнами, в яких цей вид покарання прямо застосовується» [17, с. 117].

Однак гуманні ідеї уряду Російської імперії українські судді не завжди розуміли, як слід, тому поряд із напучуванням злочинця священиком нерідко можна було зустріти постанову суду про його покарання батою або різками. Траплялося, що тортури застосовувалися не лише в гродських судах, де все ж таки на це було право, а й у сотенних правліннях. Так, 2 грудня 1762 року Катерина II оприлюднила указ «О поступании в пытках по делам со всевозможною осмотрительностью» [18]. Цей указ мав велике значення, адже скасування застосування тортур у судочинстві відкрило нову епоху історії людства. Указом від 30 листопада 1776 року нижні суди було позбавлено права вдаватися до тортур без дозволу вищого крайового уряду. З того часу батіг використовувався в кримінальних справах лише після особливого розпорядження Малоросійської колегії.

У суспільстві поступово зароджувалися процеси трансформації влади: застосовувалися способи, функцією яких було: «побудження, посилення, контроль, нагляд, примноження та організація сил, які владу собі підкорять – влада, призначена скоріше для того, щоб сама виробляти, примушувати їх рости і впорядковувати, ніж для того, щоб чинити їм перепони, змушувати коритися чи руйнуватися» [19, с. 240].

Отже, з початку XVIII століття у регулювання шлюбно-сімейних відносин утрутилася держава. Шлюбне законодавство перейшло в руки світської влади (у зв'язку з утворенням Синоду), постанови якої стали обов'язковими і для Церкви. Почав формуватися так званий «синодальний варіант православ'я», на відміну від попередньої доби. З петровських указів початку XVIII століття і до грудня 1917 року укладання шлюбу регулювалося церковними і світськими нормами права. У XVIII століття разом із переходом шлюбно-сімейних справ від духовної влади до світської цивільний (громадянський) елемент шлюбу, який відіграв таку велику роль, доки шлюбні справи не були у віданні Церкви, відступив на другий план і підкорився релігійному, світське ж законодавство стало на сувору релігійну основу. Початок цього процесу поклав цар Петро I, який заборонив неустойки, скасував рядні записи і церковні заручини, встановив шлюбний вік та ін. Шлюбно-сімейне життя в Росії XVIII століття значною мірою регулювалося державою.

Перспективами подальших розвідок із цієї проблеми може бути дослідження умов і порядку укладання шлюбів, правове регулювання родинних відносин, суперечність між правом і традицією у сфері сімейних стосунків тощо.

Список використаних джерел

1. Бердников И. С. Краткий курс церковного права / И. С. Бердников. – Казань: Типография Императорского университета, 1888. – 483 с.; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1995. – 640 с.; Военные уставы Петра Великого / Под ред. Н. Л. Рубинштейна. – М.: Тип. Б-ки им. Ленина, 1946. – 80 с.; Суворов Н. С. Учебник церковного права / Н. С. Суворов. – М.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1912. – 531 с.; Павлов А. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права / А. Павлов. – М., 1887. – 452 с.

2. Цатурова М. К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. / М. К. Цатурова. – М.: Юрид. лит., 1991. – 112 с.; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.) / Б. Н. Миронов. – СПб.: Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 566 с. Лещенко В. Ю. Русская семья (XI-XIX): монография / В. Ю. Лещенко. – СПб.: СПГУТД, 2004. – 608 с.; Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип.5. – С. 197-215; Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип.7. – С. 243-263; Сулима М. М. Грѣхи розмаїтї: епітимійні справи XVII-XVIII ст. / М. М. Сулима. – К.: Фенікс, 2005. – 256 с.
3. Законодательство Петра I / [сост. В. М. Клеandroва, Б. В. Колобов, Г. А. Кутына и др.; ред. А. А. Преображенского, Т. Е. Новицкой]. – М.: Юрид. лит., 1997. – 880 с.
4. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Lotman/05.php
5. Востоков Н. Святейший Синод и отношение его к другим государственным учреждениям при императоре Петре I / Н. Востоков // Журнал Мин. Нар. просвещ. – 1875. – № 12. – С. 358 – 378.
6. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 гг.) / Н. Шпачинский, свящ. – К.: Типография Товарищества Н.А. Гирич, 1907. – 667, 16, 5, 1 с.
7. ПСЗРИ. – Т.IV. – № 1907.
8. Павлов А. С. Брачное право православной церкви / А. С. Павлов // Богословский вестник. – 1901. – № 4. – С. 597 – 616.
9. ПСЗРИ. – Т. VI. – № 3949.
10. Цатурова М. К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. / М. К. Цатурова. – М.: Юрид. лит., 1991. – 112 с.
11. О браках правоверных лиц с иноверными. Рассуждение в Святейшем Правительствующем Синоде сочиненное. – СПб.: Синодальная типография, 1721. – 10 с.
12. Цит за: Пушкарев Л. Н. Культурные связи России и Украины во второй половине XVII века / Л. Н. Пушкарев // Вопросы истории. – 2000. – №7. – С. 136 – 143.
13. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т. 1. – №1254.
14. П-ко. Вк. Указ императрицы Анны Ивановны правителю Малороссии князю Шаховскому – о браках малороссов / Вк. П-ко // Киевская старина. – 1905. – №10. – С. 1.
15. Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів / Рец. на працю: Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Н. Яковенко // Сучасність. – 1997. – №9. – С. 145 – 149.

16. Фуко Мишель. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / М. Фуко. – М. : Касталь, 1996. – 447 с.
17. Coxe W. Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark. Illustrated with charts and engravings [Електронний ресурс] / W. Coxe. – London : Printed for T. Cadell, jun. and W. Dawees, in the Strand, 1802. – In 5 vol. – V. III. // Режим доступу: http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000063105/304/image/304_098-101.pdf
18. ПСЗРИ. – Т. XVI. – № 14373.
19. Фуко Мишель. Наглядати й карати / М. Фуко. – К. : Основи, 1988. – 392 с.

І. Н. Петренко

ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ОТНОСИТЕЛЬНО БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ УКРАИНЦЕВ В XVIII ВЕКЕ

В статье на основе осмысления источников рассмотрено влияние церковного, обычного и светского права на повседневные брачно-семейные отношения украинского населения XVIII столетия, выявлена их специфика. Исследовано влияние Российской Православной Церкви на семейные отношения мирян XVIII столетия, указано на обусловленность брачно-семейных отношений интересами Российской империи. Проанализирован процесс вмешательства светской власти в брачно-семейные отношения, который оказался в том, что с начала XVIII столетия основным источником брачного права была не только Кормчая книга, но и постановления Синода и указы императоров, которые корректировали каноническое право. Начало этому процессу положил царь Петр I, который запретил уплату неустоек за отказ от заключения брака, упразднил рядные записи и церковные обручения, установил брачный возраст и т.д. Светской властью было издано ряд указов, которые регламентировали брачно-семейную сферу. Были значительно ограничены полномочия церковного суда в брачно-семейной сфере.

Ключевые слова: брак, семья, супружеские отношения, реформы, разводы, венчания, внутренние семейные отношения, церковный суд.

I. M. Petrenko

POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SPHERE OF MATRIMONIAL RELATIONS OF UKRAINIANS IN THE 18th CENTURY

In the article, on the basis of sources, the influence of the ecclesiastical, customary and secular civil laws on the everyday matrimonial relations of the Ukrainian population in the 18th century is considered and their specifics are found. The impact of the Russian Orthodox Church on the laymen's family relations in the 18th century is emphasized. The matter is that in the 18th century Ukraine's territory used to be an autonomous part within the Russian Empire, but by the end of the century it had lost its autonomy. At this time the laws of Russia began spreading on its territory. The legal standards that regulated marriage-family relations in Russia were formed under the influence of customary and secular laws. Thus, the church by canonical law determined the rules of proper conduct. Common secular law regulated the traditional everyday behavior of people. A secular law settled the conflicts between church rules and regulations and traditional conduct of people in their real life. The development of marriage-family relations was determined by the resolving of family contradictions: between traditional (based on common law) views and Orthodox Church strict regulations concerning marriage and divorce; between the real everyday practice and the letter of the law; between canonical norms and secular law; between customary patriarchal marriage law and the Russian legislation of the 18th century. Development of marriage-domestic legislation in Russia, beginning from reforms of Peter the First, was directed primarily at socio-political and economic interests

of the Russian imperial state. The norms of secular law together with church rules referred to the personal relations between man and woman turned into the instrument of governmental political influence. Besides, secure legislation was aimed to weaken and limit the influence of Church in society and to subordinate family relations to civil law. The influence of Orthodox Church on the laymen's family relations in the 18th century was studied; the conditionality of marriage-domestic relations by interests of the Russian Empire was pointed out. The researcher showed the interference of the secular authority into marriage-domestic relations. For example, the main source of marriage law during the 18th century was not only Nomocanon, but also synodicons and emperor's edicts, which corrected the canon law.

Keywords: marriage, family, matrimonial relations, reforms, divorce, weddings, internal family relations, church court.

Надійшла до редакції 5 листопада 2014 року

* * *

Повідомлення

УДК 655.41(477)»19»

В. І. Шпак

КНИГОВИДАННЯ УКРАЇНИ: ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ

Цю статтю присвячено аналізу сучасних проблем книговидання у контексті формування національного інформаційного простору. В Україні, як у більшості інших постсоціалістичних держав, формується принципово нова інформаційно-комунікативна система, основу якої становлять: власна інформаційна традиція, ментальність та особливості духовної культури українства. Книга відрізняється від інших засобів інформації тим, що, крім інформаційного навантаження, вона залишається чинником культури і має виховну функцію. Книга як чинник культури виступає надзвичайно особливим утворенням, спрямованим на людину, утворюючим світ її культури, прагнення до розвитку та саморозвитку.

Автором зроблено спробу узагальнити розвиток книговидання України, з'ясувати його роль і місце в сучасному інформаційному суспільстві. Проілюстровано характерні проблеми галузі. Зроблено висновок, що в Україні не створено належних економічних умов для розвитку видавничої сфери, запропоновано заходи щодо розбудови та зміцнення її ролі у національному інформаційному просторі.

Ключові слова: книга, книговидання, інформаційний простір, культура, держава, економічна політика, національні інтереси, національна безпека.

Інформаційний простір України почав інтенсивно розбудовуватися після проголошення незалежності 1991 року. Серед його основних складових: телебачення, радіо, інформаційних агенцій, Інтернету – гідне місце посідають друковані засоби масової інформації, книговидання, загалом, видавнича справа. Книговидання – сфера людської діяльності, продукт якої значною мірою визначає одну з найвпливовіших щодо людської свідомості складових інформаційного простору [1, с. 3].

Розуміння проблем інформаційного суспільства та його формування спонукає науковців до постійного аналізу стану галузі, пошуку оптимальних шляхів його розвитку. Значний внесок у розроблення теоретичних аспектів інформації в системі документально-комунікаційного напрямку книги внесли: Й. Баренбаум, О. Барсук, Е. Беспалова, М. Вохришева, Р. Гіляревський, Д. Теплов, Ю. Зубов, О. Коршунов, Т. Ліховід та інші. Проблемам інформації, інформаційно-комунікативних систем національного інформаційного простору присвячено дослідження вітчизняних науковців Ю. Алексєєва, В. Андрущенка, О. Бабкіної, І. Бідзюри, В. Бебика, Ю. Бондаря, М. Головатого, В. Горбатенка, Л. Губерського, В. Кременя, С. Кульчицького, А. Кудряченка, А. Москаленка, М. Нагорняка, Ф. Рудича, С. Телешуна, В. Шевчука й інших. Дослідження теми в контексті місця видавничої справи в національному інформаційному просторі привернули чимало уваги літературі, що стосувалася його стану і розвитку, як передумови національної безпеки країни. Пізнанню цього феномена присвятили увагу

представники різних галузей науки: історики, політологи, філософи, психологи. Найпомітніші дослідження зарубіжних науковців Н. Косолапова, С. Проскурина, А. Розанова, В. Серебрянникова, Ш. Султанова. Серед українських авторів заслуговують на увагу доробки О. Антонюка, В. Бебика, О. Зарнецької, В. Ліпкана, В. Набруска, Ф. Рудича, Д. Яковлева та інших. Автором зроблена спроба узагальнити розвиток книговидавництва України в контексті формування національного інформаційного простору.

Для досягнення завдань, зумовлених метою роботи, було використано методи емпіричного та теоретичного дослідження. Системний метод дав змогу розглянути і проаналізувати становлення й еволюцію національної видавничої справи як цілісний складний процес. Елементи системно-структурного та типологічного методів було задіяно для розкриття функцій книжкової продукції, друкованих періодичних видань. Метод аналізу й синтезу, зокрема, застосовано для систематичного цілеспрямованого вивчення об'єкта, що дало можливість отримати первинну інформацію як сукупність емпіричних тверджень, а також виявити тенденції та закономірності видавничої справи. За допомогою критико-конструктивного методу був здійснений аналіз сучасних інтерпретацій взаємовпливу видавничої продукції й політичної реальності. Для визначення характерних рис видавничих процесів використано описовий метод. Використовуючи статистичний метод, автор дослідив виробництво і збут видавничої продукції.

Книги були й залишаються основними джерелами нагромадження інформації про найновіші досягнення науки і техніки. На відміну від інших джерел інформації, таких, як друковані та електронні ЗМІ, котрі мимохідь заповнюють людський розум короткоживучою інформацією, читання книги як логічного послідовного об'ємного культурно-інформаційного матеріалу дає людині змогу формувати стійкі, фіксовані свідомістю на все життя уявлення про форми й умови існування природи та суспільства, своє місце в них, визначати власне ставлення до людей у процесі соціальних і суспільних відносин і їхнє ставлення до себе [1, с. 3].

Книговидавництво в Україні до 1991 року було регламентоване. Монопольними правами на видання книжок та іншої видавничої продукції фактично володіла держава. Загалом у цей час в Україні 102-ома видавничими структурами видавалося в середньому 8 тис. назв книг і брошур загальним тиражем близько 170 млн. примірників [2, с. 74]. Станом на 01.07.2013 року до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції внесено 5446 суб'єктів видавничої справи. 1693 суб'єкти видавничої справи займалися лише видавничою діяльністю, 674 – виготовленням видавничої продукції; 357 – розповсюдженням видавничої продукції. Решта суб'єктів видавничої справи поєднували 2-3 види діяльності у видавничій справі [3].

Попри помітний прогрес у кількості суб'єктів видавничої справи, статистика друку свідчить про стагнацію видавничої справи в Україні. З великої кількості видавництв лише 400 більш-менш активно функціонують на національному книжковому ринку. Решта – малопродуктивні: якщо і працюють видавництва, то випускають від однієї до кількох назв книжок на рік. Сталося це не в останню чергу, на погляд автора, через непродуману і безсистемну державну політику у видавничій сфері. Сюди ще слід додати застарілу матеріально-технічну базу, брак редакційно-видавничого й поліграфічного обладнання вітчизняного виробництва,

повільне впровадження у виробництво сучасних технологій, низьку купівельну спроможність населення, руйнацію мережі реалізації поліграфічної продукції, брак у підприємств галузі обігових коштів, зростання цін на основні поліграфічні матеріали та видавничі й поліграфічні послуги. За цих умов для багатьох видавців їхній бізнес дедалі більше ставав економічно не вигідним, а отже, непотрібним.

Економічна і культурна політика української влади нічого не змогла протиставити експансії російського видавничого бізнесу на книжковий ринок. Із жалем можна констатувати, що, попри позитивні зрушення останніх років, українська книговидавнича справа перебуває лише на початковій стадії розвитку. За висновками президента УАВК О. Афоніна, останнім часом видавничий бізнес в Україні активізувався, хоча позитивні зміни стаються повільніше, ніж того хотілося б. Зростає кількість назв як свідчення пошуку нових жанрових ніш або нових тем. Але, на жаль, ступінь доступності новинок для українського читача невисокий, оскільки 2/3 накладів видань становлять не більше від тисячі примірників. Не сприяє підвищенню купівельного інтересу до книжки складна політична ситуація в Україні. І хоча за останні роки одержані від продажу книжок суми зросли, це пов'язане аж ніяк не із збільшенням кількості проданих примірників, а зі зростанням ціни. Крім того, нинішнього року різко посилилася тенденція до подальшого зменшення середньостатистичних накладів. Поступовий прогрес щодо випуску найменувань книжок у 2001 – 2008 роках, протягом якого кількість виданих назв книжок зросла з 7 749 – 2000 року до – 24 040 у 2008 року, зупинився у 2009 – 2011 роках [4] і набрав у 2012 році зворотні оберти [5]. Саме кількість нових назв книг є основним показником активності видавництва, що характеризує його потужність та творчий потенціал. Цей показник зріс за роки, коли видавці України отримали пільги й змогли залучити витребуваних часом авторів, кваліфікованих редакційних працівників, поліпшити поліграфічне виконання тощо. Без них видавництва просто не мали б коштів для розвитку. Сумарні річні накладки українських видавництв топчуться на місці. Нині українська видавничо-поліграфічна галузь пропонує на ринок менше, ніж одну книжку на одного жителя країни. І це з урахуванням держзамовлення на соціально значущі видання та підручники, призначені для поповнення фондів відповідно публічних і шкільних бібліотек, літературу спеціалізованого призначення, які виконуються за бюджетні кошти й не є предметом ринкових відносин [4]. Отже, загальнодоступною для жителя України є ледь не півкнижки. Для порівняння: у царській Росії 1913 року на душу населення щороку виходило друком 2 книжки. У нинішній Російській Федерації – 3–4 книжки, у Білорусі – 6–7, у західних країнах – 10–12. Росіяни вивели книжку на третє місце в обсязі своєї експортної продукції, та ми це добре відчуваємо на наших книжкових прилавках [6]. Природно, що ця кількість видань не може не тільки забезпечити ефективний вплив на моральний, духовний стан громадян, на формування культурного середовища держави, але й не спроможна задовольнити елементарні потреби українського суспільства у знаннях.

Ситуація, що склалася у видавничо-поліграфічній галузі нашої країни, робить видання книжок або збитковим, або зумовлює на них ціни, через які ця продукція стає недоступною великій частині населення. Низькі показники книговидавничої діяльності тримають на голодному пайковій вітчизняну поліграфію. А коли бракує вітчизняної книжки, то вакуум активно заповнюється імпортованою книжковою

продукцією. Хоча логічнішими для українського видавничого бізнесу були б купівля й імпорт прав на видання та їх виготовлення на власних потужностях, як це широко практикується у світі. Нині ж українські книжкові мережі на 80 – 90 % заповнені готовою продукцією російських видавництв. За даними лише митних органів, майже 55 млн. книжок щороку завозять в Україну передусім з Росії та Білорусі [5]. Але справжня цифра набагато більша, оскільки офіційна статистика не враховує велику кількість контрабандних і приватних поставок. (Нагадаємо, що загальний наклад української книжки становить менше ніж 40 млн. примірників, з яких майже половина – підручники й посібники). За оцінкою кількох російських експертів, місткість нинішнього українського ринку оцінюється в 400 – 420 млн. доларів, а російських книжок в Україні продається приблизно на 300 – 320 млн. доларів. Для порівняння: споживчі витрати на книжки у Великій Британії, за підрахунками Управління національної статистики, дорівнюють майже 4,5 млрд. євро на рік [7]. Отож, ідеться про пряме інвестування закордонного виробника – і це за умов, коли вітчизняна поліграфія задихається через нестачу інвестицій. Крім того, ми майже не звертаємо уваги на ідеологічний аспект книговидавання. Загроза полягає в тому, що масові російські книжки, інша видавнича продукція нав'язують українцям спосіб життя, мислення та світосприйняття, які притаманні населенню сусідньої країни. За оцінками багатьох аналітиків, ця обставина має стратегічний характер.

Серед актуальних та дуже важливих факторів, які впливають на зменшення тиражів, є помітна втрата інтересу населення до читання друкованої продукції, зумовлена як загальносвітовими тенденціями, так і відсутністю в Україні цілеспрямованої пропаганди освіти й книжки, як елементів життєвої потреби кожної людини. Непокоять повільні темпи освоєння Інтернет-технологій і випуску книжок на електронних носіях, брак реклами та непоінформованість потенційних читачів про вітчизняні книжки. Рух у цьому напрямі, щоправда, розпочато. У травні 2008 року уряд затвердив «Концепцію державної цільової програми популяризації вітчизняної книжкової продукції на 2009 – 2012 роки». Але в умовах чергової політичної та економічної кризи реалізація її здається примарною. Основною причиною крутого спаду книговидавання є те, що в Україні не створено належних економічних умов, які сприяли б формуванню помірних цін на книжку, зробили б її доступною широким верствам населення. А це, своєю чергою, стимулювало б нарощування обсягів книговидавання і книгорозповсюдження й відповідне підвищення рівня завантаження виробничих потужностей поліграфії. Щоб радикально змінити ситуацію, мусимо домогтися ослаблення руйнівного податкового пресу на книгу, введення нульової ставки податку на додану вартість щодо всіх операцій, робіт та послуг при підготовці, друкуванні й розповсюдженні книги. Саме нульова ставка ПДВ суттєво посприяла Росії, Білорусі та іншим країнам у розвитку видавничої галузі. Кардинально мали б поліпшити ситуацію у книговидавничій сфері через запровадження особливого режиму оподаткування Закони України «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні» й «Про внесення змін до деяких законів України щодо державної підтримки книговидавничої справи в Україні», якими для суб'єктів видавничого бізнесу встановлено пільги з оподаткування до 1 січня 2015 року. Тобто українських видавців, поліграфістів, які виготовляють книжкову продукцію, звільнено від сплати податку на додану вартість (ПДВ) та податку на

прибуток, а книжкову торгівлю – від ПДВ. А втім і цей закон має половинчастий характер: бажання законодавців зменшити вартість продукції для споживача за рахунок звільнення від ПДВ не дає очікуваних наслідків, оскільки поліграфічні підприємства мусять купувати основні матеріали (папір, фарбу тощо) лише з урахуванням ПДВ, а тому змушені «накручувати» вартість своїх послуг щонайменше на величину цього податку. А саме витрати на поліграфічне відтворення продукції є лівовою часткою видавничої собівартості. Обстоює нульову ставку ПДВ на книжки і Федерація Європейських Видавців (ФЕВ), оскільки «це є надзвичайно важливим для широкої доступності книжок читацькій публіці за якомога нижчими цінами» (із Декларації ФЄВ «A Policy for European Book Publishing», 1995). Дещо поміркованішою є позиція Європарламенту, але і його «Шоста Директива» дозволяє державам-членам зберігати нульові або встановлювати зменшені ставки ПДВ (у рамках коридору 5 – 10 %) на деякі товари та послуги, зокрема, книжки, газети й журнали (окрім рекламних) [8].

Характерною є ситуація, коли виручка, отримана видавцями від реалізації своїх видань, здебільшого спрямовується не на розвиток або реалізацію нових проєктів, а на покриття витрат, пов'язаних з утриманням видавничої бази, з комунальними платежами, із закупівлею технологічних матеріалів тощо. Саме зростання останніми роками орендних платежів за використання приміщень видавництвами та друкарнями призвело до закриття багатьох з них.

Істотно вплинула на стан галузі криза 2008 – 2009 років. Аналітичні дослідження УАВК свідчать, що галузь поступово згортає свою ресурсну базу, хоча в основній масі її суб'єкти й далі тримаються на плаву. Триває процес «вимивання» готової книжкової продукції та скорочення фінансових можливостей видавництв до адекватного відновлення її обсягів за рахунок коштів, одержаних від реалізації власної продукції. Це пов'язано зі значним зростанням загальновидавничих витрат і вартості технологічних матеріалів для виготовлення книжок; з кожним кризовим місяцем галузь дедалі більше потребує зовнішніх запозичень у вигляді кредитних чи інвестиційних фінансових ресурсів, без яких видавництвам надзвичайно складно буде не те що наростити обсяги випуску видань, а й навіть стабілізувати ситуацію з кількісними показниками за назвами та накладами; без розблокування Нацбанком України і Кабміном механізмів кредитування реальної економіки будь-якої галузі, включно з видавничою, неможливо подолати кризовий поріг та досягти темпів зростання в докризовий період; при збереженні нинішніх тенденцій у видавничій сфері без відповідних позитивних проєктів виконавчої влади, зорієнтованих на фінансову підтримку видавничої справи, можна очікувати подальше скорочення обсягів виробництва української книжки.

Одним з важелів державної підтримки книговидання є випуск друкованої продукції за програмою «Українська книга». Щороку видавництва та видавничі організації за держзамовленням випускають історичну літературу з питань державотворення, твори класиків і сучасних українських письменників, дитячу, історичну, мистецтвознавчу літературу, словникові й енциклопедичні видання, фотоальбоми тощо. Та це лише 2 % щорічної кількості видань.

Маючи основним конкурентом російську книжку, українські видавці приречені на те, щоб пропонувати на ринок продукцію вищого гатунку, ніж у сусідів, шукати нестандартні методи і технології завоювання читацької аудиторії,

в тому числі наполегливо інтегруватися у видавничий простір інших країн світу. Крім того, потрібно законодавством чітко врегулювати й питання іноземної участі у видавничій сфері. Іноземні інвестиції в книговидавничу індустрію повинні залучатися лише підприємствами, що перебувають під українським контролем, їхня діяльність не має суперечити державній культурній політиці, а навпаки – сприяти розвитку національного книговиробництва.

Водночас є й об'єктивні причини зниження інтересу до книжки і загалом до друкованої продукції – це вплив Інтернету та Інтернет-технологій, які дедалі активніше проникають у всі сфери нашого життя. Інтернет-видання набагато оперативніші, не потребують ні реєстрації, ні паперу і поліграфії, ні доставки читачеві. Інакше кажучи, засоби передавання електронної інформації завдали потужного удару традиційним видавничим технологіям. Переважна більшість загальнодержавних, чимало регіональних та місцевих друкованих засобів масової інформації відреагували створенням власних Інтернет-версій. Дехто зовсім пішов у Інтернет, відмовившись від друкованих технологій. На цей виклик часу потрібна реакція всієї видавничої галузі, якщо вона не хоче втратити аудиторії й опинитися на узбіччі суспільного життя.

Шукаючи шляхів дальшого розвитку економічно перспективного бізнесу, багато компаній вторглися в нову для них сферу діяльності, вкладаючи величезні кошти у виробництво електронної комерційної видавничої продукції. Видавничий процес у цьому випадку складається з трьох основних компонентів: наявності тексту – необробленої інформації, проведення комплексу робіт за допомогою технічних засобів і технологій обробки тексту, управління ним й організацією доступу до нього через Інтернет та кваліфікований персонал, здатний виконати ці процеси максимально ефективно.

Чимало видавництв готують і передають електронну інформацію кінцевим користувачам, але доступ до неї обмежений. Тепер мова йде про «мережеву видавничу справу» як інтегрований процес створення електронної інформації з різними формами її уявлення для кінцевих користувачів. Нині мережевою видавничою діяльністю займаються комерційні підприємства, наукові й навчальні установи, відомчі підприємства та приватні підприємці. У майбутньому кожен зможе стати мережевим видавцем і видавнича діяльність буде більше спрямована на розширення інформації, ніж на її «проштовхування» на споживчому ринку, оскільки Інтернет усунув перешкоди на шляху поширення електронної інформації, пов'язавши сотні мільйонів видавців і користувачів мережі один з одним. Ефективність та гнучкість роботи в мережі дадуть змогу знизити собівартість видавничої продукції, задовольнити потреби замовників і стануть джерелом нових грошових вливань у розвиток видавничого бізнесу. Споживачі матимуть доступ до потрібних інформаційних ресурсів у будь-який час, у будь-якому місці, на зручному для користування пристрої в інтерактивному режимі з високоякісною візуалізацією й озвученням інформації. Мережеві видавництва матимуть можливість одержувати доходи від нового виду діяльності, такого, як видання електронних книг, створення сервісних служб для продажу інформації за запитами, розширення можливостей її персоналізації. Швидка доставка видавничої продукції на ринок прискорить повернення ринкових інвестицій. Видавництва зможуть понизити витрати за рахунок можливості повторного

використання інформаційних даних без потреби знову створювати їх тощо. Електронна інформація стає дедалі більш затребуваною суспільством.

Швидкоплинність процесів, що відбуваються в епоху інформаційного суспільства, радикальні соціально-економічні перетворення, галузева технічна революція вимагають від науковців постійного дослідження, аналізу, виявлення тенденцій розвитку видавничої справи – одного з найважливіших чинників демократичного поступу країни.

В Україні, як у більшості інших постсоціалістичних держав, формується принципово нова інформаційно-комунікативна система, основу якої становлять власна інформаційна традиція, ментальність та особливості духовної культури українства. Суттєвою складовою національного інформаційного простору є видавнича продукція. Кризові явища, що загострилися впродовж останніх років, зумовили звуження сегмента її у загальній структурі українського інформаційного ринку. Спостерігається скорочення накладів друкованих видань, витіснення з національного простору продукції власне українських виробників, стагнація базових поліграфічних ресурсів, подальше узалежнення української видавничої сфери від зарубіжних постачальників обладнання та матеріалів, відставання в опануванні сучасних інформаційних технологій, що створює загрози для забезпечення права громадян і суспільства на отримання об'єктивної, повної, достовірної інформації й задоволення культурно-духовних потреб.

Книга відрізняється від інших засобів інформації тим, що, крім інформаційного навантаження, вона залишається чинником культури і має виховну функцію. Книга, як чинник культури, виступає надзвичайно особливим утворенням, спрямованим на людину, утворюючим світ її культури, прагнення до розвитку та саморозвитку. Аналіз книговидавництва за досліджуваний період показує, незважаючи на певні подвиги в окремі роки, загальну стагнацію галузі. Проте підстави для нормального розвитку видавничої галузі існують. Після проголошення незалежності на конституційно-правовому рівні було задекларовано свободу друку, відмінено цензуру, впроваджено прозору систему реєстрації видавничої діяльності. Епоха монополії держави в питанні розвитку видавничої галузі завершилася. Становлення книжкового ринку охопило всі регіони країни. За тематикою асортимент книг став різноманітнішим, не заполітизованим, а зорієнтованим, як цього й потребує ринок, на читацький попит. Книга стала товаром.

Набуло поширення уявлення втрати книгою духовної й культурної цінності, а читання, мовляв, має лише функціональне та прагматичне значення. Найприбутковішим сегментом національного видавничого ринку стала освітня література. Затяжна видавнича криза негативно позначилася на розвитку і випуску передусім української художньої та наукової літератури. Ця ніша сьогодні заповнена російським масовим читивом. Подібна ситуація й з дитячою книжкою. Нерозвиненість, а відтак слабкість і незахищеність суб'єктів українського видавничого ринку призводять до агресивного входження в нього сторонніх учасників зі значно потужнішою матеріально-технічною базою, технологічними і фінансовими можливостями, зі своєю ідеологією та завданнями, в тім числі силової глобалізації.

Видавнича справа відіграє важливу роль у загальній трансформації нашого життя, розбудові національного інформаційного простору. Системні та послідовні

кроки української влади щодо підтримки галузі можуть стати запорукою позитивних зрушень.

Список використаних джерел

- 1.Афонін О. Українська книга в контексті світового книговидання / О. Афонін, М. Сенченко. – К. : Кн. палата України, 2009. – 277 с.
- 2.Бондар Ю. В. Становлення та еволюція національного інформаційного простору України в процесі формування демократичної політичної культури українського суспільства: дис... канд. політ. наук / Ю.В. Бондар. – К.: Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», 2010. – 212 с.
- 3.Узагальнені дані Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції станом на 1 січня 2013 року // Держкомтелерадіо [Електронний ресурс]. – 04.07.2013 р. – Режим доступу: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=79538
- 4.Афонін О. Українська книга у контексті фінансово-економічної кризи [Електронний ресурс] // Колонка експерта: [сайт] / Портал української книжкової індустрії. – Режим доступу: http://uabooks.info/ua/book_market/analytics/?pid=3601. – Назва з екрана.
- 5.Статистична інформація [Електронний ресурс] // Друковані ЗМІ: [сайт] / Держкомтелерадіо України. – Режим доступу: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=99439&cat_id=85717. – Назва з екрана.
- 6.Тимошик М. Видавнича справа в Україні на сучасному етапі: тенденції, проблеми : текст лекції. – К. : Ін-т журналістики, 2002. – 24 с.
- 7.Чуприй Л. Українське книговидання. Стан і проблеми [Електронний ресурс] // Аналітика : [сайт] / Агентство стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2010/07/16/ukrayinske-knigovidannya-stan-i-roblemi.html>. – Назва з екрана.
- 8.Гриценко О. Між глобальним та національним – 2 [Електронний ресурс] // Критик : [сайт] / Критикани. – Режим доступу: <http://www.kritiki.net/2000/06/23/mizh-globalnim-ta-nacionalnim-2>. – Назва з екрана.

В. И. Шпак

КНИГОИЗДАНИЕ УКРАИНЫ: ФАКТОРЫ СТАНОВЛЕНИЯ

Эта статья посвящена анализу современных проблем книгоиздания в контексте формирования национального информационного пространства. В Украине, как и в большинстве других постсоциалистических государств, формируется принципиально новая информационно-коммуникативная система, основу которой составляют: собственная информационная традиция, ментальность и особенности духовной культуры украинцев. Книга отличается от других средств информации тем, что, помимо информационной нагрузки, она остается фактором культуры и имеет воспитательную функцию. Книга, как фактор культуры, выступает чрезвычайно особым образованием, направленным на человека, образующим мир его культуры, стремление к развитию и саморазвитию. Автором предпринята попытка обобщить развитие книгоиздания Украины, выяснить его роль и место в современном информационном обществе. Проиллюстрированы характерные проблемы отрасли. Сделан вывод, что в Украине не создано надлежащих экономических условий для развития издательской сферы, предложены меры по развитию и укреплению её роли в национальном информационном пространстве.

Ключевые слова: книга, книгоиздание, информационное пространство, культура, государство, экономическая политика, национальные интересы, национальная безопасность.

V. I. Shpak

PUBLISHING INDUSTRY OF UKRAINE: FACTORS OF FORMATION

This article deals with analyzing modern problems of book publishing in the context of the national information space. Development of the Ukrainian state is impossible without the development of national book publishing, which is a part of its information space. In Ukraine, as in most other post-Soviet states, formation of the new information and communication system is based on local information tradition, mentality and features of the spiritual culture of Ukrainians. The books play an important role in shaping culture, spirituality, comprehensive vision, and consciousness of the nation. They were and they are a source of knowledge and the most effective way of its transfer.

Transience of processes occurring the era of the information society, radical socio-economic reforms, and technological revolution require continuous scientific researches and analysis, identifying trends in the publishing industry that is one of the most important factors in the state democratic progress.

The author summarizes the development of book publishing in Ukraine and shows its role and place in the modern information society. Research of contemporary book publishing is impossible without studying its past, without finding out the roots of the object of analysis. Specific problems of the book industry are identified. It is concluded that in modern Ukraine the publishing business develops although positive changes are taking place very slowly. The appropriate economic conditions for developing the publishing industry are not formed because of such factors as the outdated equipment, lack of editorial, publishing and printing equipment of domestic manufacture, the slow introduction of advanced technology, low paying capacity of the population, destroyed sales network of printed products, etc. Business is becoming increasingly uneconomical. The author suggests some measures for improving the situation and, strengthening the role of industry in the national information space.

The key to improving the situation may be systematic and persistent efforts of the Ukrainian government to support the industry. The reason is that a comprehensive study requires from performers not only knowledge of history, but also economic, managerial, psychological, and political background. The most important is that the society and state should need it as the component of doctrine of information security in the context of the national security.

Keywords: book, book publishing, information space, culture, state, economic policy, national interests and national security.

Надійшла до редакції 22 грудня 2014 року

* * *

До 200-ліття з дня народження Т. Г. Шевченка

УДК 821.161.2ШЕВ.:39(477.53)

Л. І. Шаповал

ЕТНОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД ЙОГО ТВОРЧОСТІ

Автор статті висвітлює творчість Тараса Шевченка в контексті поетично-прозової, малярської спадщини українського митця, письменника в полтавський період, під час виконання завдання Археографічної комісії. Досліджуються народознавчі матеріали у поетичних і мистецьких творах Шевченка. Окреслено маршрут перебування Кобзаря на території Полтавської губернії періоду «трьох літ». Аналізується категорія етнографічних джерел, що відображає традиційно-побутову культуру українців XVIII – XIX століть. Наголошено, що етнографічні нариси у творчості Кобзаря простежено в описі весільної обрядовості, житла українців. Головними персонажами творів Шевченка є дівчина, жінка, мати, земля, доля. Акцентовано увагу на описі кріпосницького побуту та весільної обрядовості українців: обряду сватання, церковного вінчання. Підкреслено, що Шевченкове слово відтворює історичну подію, факт етнографічними та естетичними засобами та є мистецько-літературним свідченням творчого доробку митця, виявляє зацікавлення його історією, етнографією, археологією, краєзнавством.

Ключові слова: традиційно-побутова культура, етнографічне джерело, поема, малюнок, картина, побут, житло, митець, поет, творчість.

Творчість Тараса Шевченка супроводжує українця впродовж життя, передається з покоління в покоління. На початку 1960-их років, у зв'язку із підготовкою до ювілею митця та розгортання в атмосфері політичної «відлиги», національного відродження І. Дзюба, М. Коцюбинська, Є. Сверстюк відтворили образ генія, відмежовуючи його від соцреалізму, відродили до Шевченка інтелектуальне ставлення, представляли його як мислителя й патріота. На межі 1970 – 1980-их років шевченкознавчі ідеї перегукувалися з набутками діаспорних авторів, перетнулися у працях Л. Плюща, П. Зайцева [7]. У роки незалежної України вплив шевченківських традицій, його спадщини в сферах культурного співробітництва відзначають П. Ротач [16, 17, 18], П. Загайко [6] Г. Радько [14], Л. Генералюк [1], Г. Грибинук [2], А. Гумецька [3], В. Пахаренко [11], Л. Лобінцева [8], Г. Романовська [15], О. Новицький [10].

Матеріали фольклористики, мистецтвознавства, історії нагромадили величезний обсяг знань з усної словесності, музичної, обрядової, образотворчої народної творчості, мають вагоме значення для вивчення традиційної культури українців. Метою розвідки є дослідження народознавчих інформативних матеріалів у поетичних і мистецьких творах Тараса Шевченка на побутові теми у полтавський період його творчості, які є категорією етнографічних джерел етнологів та істориків для популяризації їх в Україні.

Ім'я Тараса Григоровича Шевченка поширилося в Україні відразу після виходу в світ 18 квітня 1840 року в Петербурзі збірки поета під назвою «Кобзар», рукопис якої до друку підготував Є. Гребінка. До нього увійшло вісім творів: «Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». «З цього, – писав Панас Мирний, – почалася віковична Шевченкова слава» [16, с. 134]. Значного розповсюдження набула збірка творів на Полтавщині, де Тарас Григорович жив у 1843 – 1846 роках, мав друзів серед місцевого населення, про що свідчать спогади О. Афанасьєва-Чужбинського і В. Репніної та народні перекази. Особливо популярними були поетичні твори Шевченка після виходу другого видання «Кобзаря» у січні 1860 року «Полтавські губернські відомості», редаговані П. Бодянським, радили купити «Кобзар», зробити його настільною книгою. П. Куліш, відвідавши Полтаву в травні 1860 року, писав Т. Шевченку в Петербург, що «тут всяка душа письменна й щира з Вашим «Кобзарем», наче з яким скарбом дорогим носить» і полтавці «повитверджували вже всі Ваші стіхи напам'ять» та «чи не по «Кобзареві» вже й Богу моляться» [16, с. 135].

Тарас Шевченко тричі приїздив на Полтавщину, а до Полтави завітав в один із цих приїздів наприкінці червня 1845 року. Тут він перебував під час Археологічної експедиції, метою якої було замальовувати історичні будівлі, пам'ятні місця історичного міста. Тарас Григорович відвідав товариша по Петербурзькій академії мистецтв художника Ф. Ткаченка, який працював учителем малювання в полтавській гімназії й ознайомив його з містом. Збереглися документи про зв'язки з Шевченка з Полтавським краєм. Найвідоміші з них – це свідчення поета і художника, якими є його поетичні твори, портрети та малюнки. Найбільш предметно Кобзар займався їхнім дослідженням, описом, змалюванням у середині 40-их років XIX століття, працюючи за завданням Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія), створеної при канцелярії Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора для збирання і видання історичних, етнографічних та документальних матеріалів.

Окреслимо маршрут перебування Тараса Шевченка на території Полтавської губернії, де він перебував у 1843 – 1844 роках (період «трьох літ»), 1845 – 1846 роки; 1859 рік. На початку червня 1843 року поет відвідав села Прилуцького повіту: Дігтярі, Сокиринці, Іржавець. Наприкінці червня через Переяслав і Пирятин прибув до Євгена Гребінки на хутір Убіжище (тепер село Мар'янівка Гребінківського району), звідки вони поїхали разом у село Мойсівку Драбівського району Черкаської області), де Тарас Григорович зустрів Ганну Закревську – кохання свого життя; потім відвідав Ковалівку (Драбівського району Черкаської області), Яготин (Київська область), Березову Рудку (садиба Закревських) і Малютинці (Пирятинський район), Линовицю (Прилуцький район, Чернігівська область), Ісківці на Лубенщині (криниця з написом «Криниця Т. Г. Шевченка»), Андріївку Гадяцького повіту (Роменського району Сумської області), Пирятин. У січні 1844 року він перебував у Яготині, Березовій Рудці, Мойсівці, заїжджав у Малютинці й Ковалівку. Під час другої подорожі на Полтавщину – у квітні 1845 року відвідав Прилуки і Густинь. Звідси поїхав у Лубни, оглянув Мгарський монастир та прибув на Миргородщину, до О. Лук'яновича. Живучи у його маєтку в Мар'янському (тепер Великобагачанського району) написав портрет О. Лук'яновича, відвідав Устивицю, Злодіївку (Псільське). Наприкінці червня на

початку липня Тарас здійснив подорож у Шедієве (тепер Новосанжарського району) за маршрутом: Багачка, Білоцерківка, Решетилівка, Полтава, Старі Санжари (Решетники), Михнівка (Решетилівський район). В останній декаді липня 1845 року поет перебував у Ромнах, на Іллінському ярмарку, звідти поїхав на Хорольщину, Семенівщину (Веселий Поділ, село Василівка), відвідав Лубни, Пирятин, Переяслав. На початку жовтня 1845 року був у Миргороді, потім у Мар'янському, де жив два тижні (працював над поезіями «Єретик», «Сліпий», «Великий льох»). Через Лубни, Ісківці, Березову Рудку, Пирятин наприкінці жовтня Шевченко прибув у Переяслав до Козачківського, де зустрів Новий 1846 рік. Одужавши, поет відвідав Яготин, Березову Рудку, Лемешівку. У середині лютого 1846 року з Лубен він виїхав на Чернігівщину. Третій раз Тарас був на Полтавщині у червні й серпні 1859 року. Проїхавши через Зіньків, Гадяч, Лохвицю до Пирятин, зупинився у П. Мокрицького (Таволги-Мокрицького), де написав вірш «Ой маю, маю я оченята». Подальший маршрут включав Переяслав, Прохорівку (Михайлова гора), Яготин, Прилуки. 20 серпня 1859 року він покинув Полтавську губернію [13, с. 980]. Загалом Тарас Шевченко відвідав на Полтавщині 50 населених пунктів, серед них: Вороньки, Білоусівка, Городище (Чорнухинський район), Свічине Городище, Слободо-Петрівка (Гребінківський район), Яхники (Лохвицький район), Висачки (Лубенський район), Заріг (Оржицький район), Білоцерківці (Пирятинський район); Єньки (Хорольський район).

«Твори, написані Т. Г. Шевченком на Полтавщині, представляють розмаїтий спектр літературних жанрів, увібравши здобутки попередників і сучасників в українській та світовій літературах. Він першим створив різновиди ліро-епічної поеми», – наголошує Г. Радько [14, с. 23] Серед його полтавських творів маємо соціально-побутову поему «Наймичка», історичну – «Єретик» та сатиричну поему «Кавказ». Поема «Невольник» поєднує історичний і родинно-побутовий плани, у поемі «Кавказ» поєднується сатира, гімн волі й реквієм загиблому другу. У Миргороді в 1845 році поет створив поему «Великий льох», де піддав сатиричному розвінчуванню соціально-політичні ідеї Російської імперії. За тематикою в його творчості є всі види лірики: громадянська, філософська, інтимна та пейзажна. Г. Радько наголошує, що «Шевченкові вірші – це вогненні інвективи, пристрасні звертання до співбесід, емоційні послання, ораторські заклики, революційні гімни, деякі поезії мають форму медитації. Медитація як жанр виникла в українській поезії практично в творчості Шевченка» (поезія «Минають дні, минають ночі») [14, с. 23]. Серед творів Шевченка, котрі присвячені полтавцям або написані ним у Яготині, Миргороді, Переяславі, В'юнищах, є: «Тризна», «Єретик», «Не женися на багатій», «Наймичка», «Кавказ», «Великий льох», «Заповіт», «Три літа», «І мертвим, і живим», «Минають дні, минають ночі», «Невольник», «На панщині жито жала», «Не завидуй багатому». Так, у повісті «Наймичка» зображено патріархальний побут населення Полтавщини першої половини ХІХ століття і лихо, якого завдало йому російське офіцерство. Цей твір є варіантом однойменної поеми Шевченка, написаної в листопаді 1845 року в Переяславі, а дії відбуваються на Роменщині у с. Липове поблизу Лохвиці. «Наймичка» – поема про долю жінки-покритки (Ганни), що підкидає сина Марка самотнім хуторянам, а сама наймається до них доглядати власну дитину. Про покриток Тарас Григорович писав у «Катерині», «Слепая». Поема «Невольник»

(«Сліпий») – історично-побутова, має дві редакції. Написана в жовтні 1845 року у селі Мар'янському Великобагачанського району. Сюжетні лінії життя козацької родини подано на тлі історичних подій другої половини XVIII століття. Вірш «Не завидуй багатому..» є роздумом, де поет визначає своє ставлення до багатства, слави, вмовляє себе залишатись простою людиною й у дусі християнської моралі та усвідомлення гріховності людського існування доходить висновку: «Нема раю на всій землі, та й нема й на небі» [18, с.146].

У 1845 – 1846 роках у складі Археографічної комісії Шевченко обстежував пам'ятки Київщини й Полтавщини, виконав малюнки, на яких зобразив пам'ятники краю. Велику цінність має малюнок «Будинок І. Котляревського в Полтаві», виконаний у серпні 1845 року. На ньому зображена полтавська хата біля Успенського собору. Це єдине зображення будинку І. Котляревського, яке дійшло до наших днів і було використане при проведенні реставраційних робіт у 1968 – 1969 роках для реконструкції традиційного житла XVIII – XIX століть на Полтавщині. У роботі «Воздвиженський монастир у Полтаві» (Хрестовоздвиженський монастир), виконаній у полтавський період, Тарас Григорович відтворив архітектурну споруду Полтавського краю. «У краєзнавців значний інтерес викликають два малюнки «В Решетилівці», на яких «відображений один і той же краєвид з різних боків», – наголошує О. Нестуля [9, с. 32]. Шевченка приваблювали об'єкти народної архітектури XVIII – XIX століть у містечках і селах Полтавського повіту. Цікаві відомості етнографічного характеру подають «Археологічні нотатки» Тараса Григоровича. Як зазначає О. Нестуля, «джерелознавчий аналіз живописних творів Шевченка, присвячених Полтавщині, переконливо свідчить про їх широкі можливості в справі дослідження та популяризації пам'яток історії й культури» [9, с. 32]. Як бачимо, Тарас Шевченко багато малював і займався краєзнавством, вивчаючи історичне минуле, матеріалізоване в пам'ятках старовини.

Шевченко мав глибокий духовний вплив на всіх, із ким він знайомився в Полтавській губернії своєю присутністю і творами. «Цей слід ми сьогодні відшукуємо в глибинах народної пам'яті. Він проступає крізь часову відстань у вигляді переказів та легенд. Це стосується тих місць, які поет сам позначив надписами під віршами й поемами, які підтверджуються його листами або спогадами сучасників», – стверджує П. Ротач [16, с. 162]. У Лубнах, Мар'янському, в Миргороді, Пирятині, Ісківцях та інших місцях, відвіданих Шевченком, ушанування пам'яті поета пов'язується з народними переказами. Прикладом є переказ про перебування Т. Шевченка у селі Вороньках, біля «Проклятого дуба», де поміщики Милорадовичі знущалися над кріпаками. За іншим переказом поет відвідав село Хомутець (Миргородщина) і намалював для місцевої церкви ікону святого в образі Матвія Муравйова-Апостола.

«Образ митця у світі прози є органічним вираженням міфологеми поета-співця, який оспівує реальну дійсність», – зазначає Г. Грибинюк [2, с. 20]. У прозі, відтворюючи гармонійні зв'язки між прекрасною природою і людиною, Т. Шевченко показує дисгармонійність, коли серед чарівної природи з'являється людина невилічлива. А. Гумецька зауважила: «Шевченків вимріяний краєвид – це хатина або село над Дніпром, зелені садки, гаї, поля та гори, степи та могили. Це той земний рай, який люди, точніше пани, занапастили» [3, с. 106]. Особливо контраст природи та соціуму виявляється в повісті «Варнак», де розповідається

про життєву долю головного героя – Варнака. Етнографічні нариси будуть використані Кобзарем у російськомовних повістях «Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Музикант», «Капитанша», «Несчастный», «Художник», «Близнецы», «Прогулка с удовольствием и не без морали». Л. Генералюк, аналізуючи пейзажі письменника, зазначала, що вони «співмірні з внутрішньою суттю Шевченка, представляють портрет його душі в різні моменти життя» [1, с. 210]. Н. Демчук наголошує, що письменник, зображаючи картини природи, «найчастіше стикається з проблемою прекрасного» [4, с. 21]. У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» хати постають справжніми сільськими красунями, у чистих білих свитках, які підійшли до ставу помилуватися своєю красою. Персоніфіковано пейзаж у повісті «Наймичка»: «Недалеко от Ромадановского шляху по правую сторону (едучи из Ромен) лежит широкая прекрасная долина, окруженная невысокими холмами, уставленными, как будто сторожами, столетними дубами, липами и ясенями, вдоль широкой долины извилисто вьется белой блестящей полосой Сула. По берегам её стоят, распусая свои зеленые косы, старые вербы и бересты. Вдоль берега Сулы растянулось большое село, закрытое темными зелеными садами» [2, с. 19]. Для підкреслення краси краю письменник удається до контрасту, порівнює пейзажі – український і російський, використовуючи кольори – білий і темно-зелений, що символізує інтеграцію світу людини та природи.

Оспівуючи етнографічну минувшину, в передмові до «Кобзаря» автор говорить: «Щоб знати людей, то треба пожити з ними. А щоб їх списувати, то треба самому стати чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу» Присутність автора відчувається й у зображенні героїв повістей на тлі пейзажу. О. Гончар стверджував: «Муза Шевченкова в кріпацькій одежі, волаючи до людського сумління, до почуття справедливості, вона вперше введе в літературу натовпи тих безмірно покривджених людей, що населяють «Кобзар», всіх тих вдів, сиріт, таврованих варнаків, покриток, тих занапашених кріпацьких мадонн, що їх поет малює прекрасними навіть у їхньому горі, малює мовби пензлем великих майстрів Відродження» [20, с.9]. Головними персонажами творів Шевченка, зокрема в «Кобзарі», є дівчина, жінка, мати. І. Дзюба наголошує на Шевченковій фемінності: «насправді «жіночий» характер самоотожнення поета в окремих творах має причину просту, глибоку й вічну: жіночий початок – початок життя. Мати-земля, Мати-батьківщина, Мати-Україна: мати своїх дітей. А жіноча доля в Шевченка – це від традицій народної поезії, від його особистої долі: пам'ять про матір і сестер, потреба в родинному теплі, сирітство, яке породжує особливе сприйняття материнства, жіночності» [19, с. 16]. Емоційний і соціальний зміст жіночої долі притаманний поемі «Катерина», де розкрита тема зрадженої дівчини. Трагедія героїні має ширшу історичну перспективу: доля занапашеної Катерини в очах майбутніх поколінь стала символізувати кріпосницьку Україну (картини: «Катерина», «Селянська родина», «Судня рада», «Старости»).

Етнографічні нариси у творчості Тараса Шевченка простежуються в описі весільної обрядовості українців XVIII-XIX століть. М. Пилипак стверджує, що «Кобзар у власних творах неодноразово звертався до опису діючих осіб, обрядової символіки й атрибутики весілля, а також описував її етапи, що дозволяє сучасним дослідникам-етнологам стверджувати про її збереження і трансформацію народних традицій» [12, с. 96]. Так, у п'єсі «Назар Стодоля» Т. Шевченко

детально описує обряд сватання, колоритно на місцевому діалекті подається розмова старостів з батьками нареченої, у якій ідеться про мисливців-молодців, про мисливця-князя, про куницю-красну дівцю [12, с. 96]. У поемі «Наймичка» описувалось сватання: «Розпитали, порадилися, та й за старостами пішов Марко. Вернулися люди з рушниками, з святим хлібом обміненим. Панну у жупані, таку кралю висватали, що хоч за гетьмана, то не сором... [12, с. 97]. У повісті «Близнецы» Тарас Григорович описує сватання Никифора Сокири до красуні Параски, акцентуючи увагу на недотримання звичаю: «На другой день рано, оседлавши коня, поехал он в Сулимовку. Там у него, когда он еще не ходил на войну, росла на примете маленькая девочка у небогатого панка, презря обычаи отцов, он без посредства сватов переговорил с отцом, с матерью, а тут же с невестой, да, не говоря худого слова после Рождества Христова и перевенчались...» [12, с. 97]. Крім сватання в поемі «Наймичка» Шевченко описує підготовку до весілля: «Скрізь гармидер та реготня, в хаті та на дворі. Й жолоби викотили з нової комори. Скрізь порання: печуть, варять, вимітають, миють... Розвернулося весілля, музикам робота і підковам. Вареною столи й лави миють...» [12, с. 97]. Кобзар нагадує про церковне вінчання, яке було одним із головних циклів весілля: «Спасибі вам! – старий каже. Тепер, щоб ви знали, треба краю доводити, коли йде вінчати...». У повісті «Близнецы» автор описує вінчання: «К свадьбе было всё приготовлено, и мы в первое же воскресенье поехали к заутренне, потом к обедне в церковь Покрова и после обедни скрутили с Божиим благословением наших молодых». Шевченко у творах називає діючих осіб весілля. В поемі «Мар'яна-черниця» зображує старостів – чоловіків, які на прохання нареченого сватали дівчину: «Треба буде старостів ждять, та, може, й од пана!...» [12, с. 93]. Весільні чини зі сторони нареченої, супроводжують її і відвозять її посаг до хати нареченого: «...Отак ордою йшли придане, співали п'яні: а Мар'яна крізь тин дивилася на те...».

У творі «Тополя» автор говорить про подружок нареченої – дружок: «Нехай попи заспівають, а дружки заплачуть.... Там старий жде з старостами...». В поемі «Катерина» подається перелік учасників весілля: «..Що весілля, доню моя? А де ж твоя пара? Де світилки з друженьками, старости, бояри ?...» [12, с. 94]. Про весільні атрибути, зокрема рушники, хустки, платки Шевченко пише в поемі «Сова», згідно з традицією, на знак згоди одружитися дівчина повинна перев'язати старост рушниками, а парубку дарує хустку: « ... А дівчата лицялися і рушники дбали. Полюбила багатія – не поцілувала. Вишивала шовком хустку – не подарувала...».

Важливим атрибутом весілля є «коровай», про виготовлення якого згадується в поемі «Наймичка»: «Через тиждень молодіці коровай місили на хуторі. Старий батько з усієї сили з молодицями танцює, та двір вимітає, та прохожих, проїжджаючих у двір закликає, та вареною частує, на весілля просить...» [12, с. 94]. Опис весільного деревця є в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «...посередине стола возвышалась поставленная в серебряную вазу античной формы сосновая ветка, увешанная конфетами, пучками колосьев овса и повитая гирляндой из барвинковых цветов. Это была не немецкая ёлка, а так называемое гильце, непременно украшение свадебного стола «малороссиян» [12, с. 95]. Звертався Шевченко до весільної обрядовості українців як художник. Наприклад, офорт «Старости» відтворює обряд сватання: «Покохавшись літо чи

два..., парубок до дівчиного батька й матері посилає старостів, людей добромовних і на таку річ дотепних. Коли батько й мати поблагословлять, то дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому хлопцю на тарілці самодільну хустку» [12, с. 95].

Слід наголосити, що Шевченкова поезія та проза є важливою складовою духовної культури українського народу. Поет залишив заповіт: «Свою Україну любіть, любіть її... Во время люте, в останню тяжкую минуту за неї Господа моліть» [21, с. 65]. Тарас Шевченко відомий світові як видатний український художник. З-під його пензля, граверського штихеля, офортної голки та олівця з'явилося багато довершених творів, які живуть на сторінках його п'яти альбомів-записників для малюнків, ескізів і записів. Свій альбом в оправі з коричневого картону він заповнює портретами, малюнками хуторів, селянських подвір'їв, рисунками народних типів жител: «Селянин», «Селянське подвір'я» («Хата з клунею»), «Проект хати», «На околиці» («Селянська хата в Переяславському повіті») – малюнки з альбому 1845 року, виконані влітку під час перебування на Полтавщині.

«На Орелі» – два малюнки Шевченка. де зображено долину й вітряки на горі, зліва внизу частина села в підгір'ї Шедієвому Новосанжарського району (Кобеляцького повіту) на річці Орелі, де жив батько О. Лук'яновича. «На пасіці» – картина, виконана під час першого приїзду в Україну Кобзаря, у Прилуцькому повіті Полтавської губернії. В Україну Шевченко привіз альбом, започаткований в Академії мистецтв, де малювалися ескізи офортів для «Живописної України». До етнографічного ряду джерел слід віднести офорти «У Києві», «Видубицький монастир», «Судня рада», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 року», «Старости». Л. Жемчужников підготував альбом, використавши в ньому, крім офортів Тараса Григоровича, твори художників: І. Соколова, О. Бейдемана, В. Верещагіна, К. Трутовського, виготовив 49 офортів, надрукованих у місячнику «Основа», що виходив у Петербурзі у 1861 – 1862 роках.

Традиція відтворення етнографічних старожитностей у малюнках та офортах не згасала у подальші роки. Виокремивши регіональну етнографічну особливість українських земель, Тарас Шевченко зробив фольклорні записи, малюнки, картини, віддаючи перевагу у спілкуванні з селянами в поміщицьких маєтках перед панамі. Гнітючі враження мали факти кріпосницького побуту: злидні села, самодурство поміщиків, покірливість селянства, верхоглядство освічених верств, які зневажали мову й народні традиції.

Наголосимо, що Шевченкове слово відтворює історичну подію, факт етнографічними та естетичними засобами, щоб спочатку зруйнувати стереотипи їхнього сприйняття, а потім подати їх у новій інтерпретації. Тому Шевченкові альбоми, картини, офорти, поезія та проза є мистецько-літературними свідченнями творчого доробку мистця, виявляють його зацікавлення історією, етнографією, археологією, фольклором, краєзнавством. Це унікальна скарбниця, що дає можливості для пізнання творчості Кобзаря, мистецьких захоплень, нереалізованих прагнень, які були жорстоко обірвані й не відкрили можливостей для повної духовної реалізації національного генія.

Список використаних джерел

1. Генералюк Л. С. Візуальна концепція гармонії у творчості Т. Шевченка / Л. С. Генералюк // Т. Шевченко і народна культура : [зб. праць XXXV міжнар.

- наук. Шевченківської конф., 20-22 квітня 2004 р.] : у 2 кн. – Черкаси : Брама, 2004. – Кн. 1. – С. 204 – 211.
2. Грибинюк Г. Мікропоетика пейзажу в прозі Т. Шевченка (на матеріалі російськомовних прозових творів Т. Шевченка) / Г. Грибинюк // Українська мова та література. – 2013. – № 3 – С. 18 – 21.
  3. Гумецька А. Природа в поезії Т. Шевченка – звук, колір, символ / А. Гумецька // Світи Т. Шевченка : [зб. ст. до 185-річчя] : у 2 т. – Нью-Йорк, Львів, 2001. – Т. 2. – С. 103 – 122.
  4. Демчук Н. Р. Пейзаж у прозі Т. Г. Шевченка (мікропоетика опису в системі екстервентного психологічного аналізу) / Демчук Н. Р. – Львів : ЛДУ. – 46 с.
  5. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 720 с.
  6. Загайко П. К. Полтавські дороги Кобзаря / П. К. Загайко. – Полтава: Сімон, 1990. – 46 с.
  7. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – 2-е вид. – К.: Обереги, 2004. – 480 с.
  8. Лобінцева Л. Шевченко на батьківщині Котляревського / Л. Лобінцева // Край. – 2012. – № 4 (96). – С. 6 – 7.
  9. Нестуля О. О. Живопис Т. Г. Шевченка як джерело до вивчення пам'яток історії та культури Полтавщини / О. О. Нестуля, Ю. З. Данилюк // Т. Г. Шевченко і Полтавщина : тези доп. та повідом. обл. ювілейної наук. конф., присвяченої 175-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка / Полтав. держ. пед. ін-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 1989. – С. 31 – 32.
  10. Новицький О. Тарас Шевченко як маляр / О. Новицький. – Львів, 1914. – № 207. – С. 55.
  11. Пахаренко В. Філософське шевченкознавство: джерела та перспективи / В. Пахаренко // Українська мова та література. – 2013. – №3. – С. 35 – 40.
  12. Пилипак М. А. Свадебная обрядность в творчестве Т. Г. Шевченко / М. А. Пилипак // II Международные Шевченковские чтения / В. Я. Бабенко. – Оренбург ; Уфа : ИЦ Уфимского филиала МГГУ им. М. А. Шолохова, 2013. – 200 с.
  13. Полтавщина : довідник. – Полтава : АСМІ, 2000. – С. 980 – 982.
  14. Радько Г. І. Жанрова своєрідність творів Т. Г. Шевченка, написаних на Полтавщині / Г. І. Радько // Т. Г. Шевченко і Полтавщина : тези доп. та повідом. обл. ювілейної наук. конф., присвяченої 175-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка / Полтав. держ. пед. ін-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 1989. – С. 23 – 25.
  15. Романовська Г. Кобзар у полоні жіночих чар : літературний вечір до дня народження Т. Шевченка / Г. Романовська // Українська мова та література. – 2013. – №3. – С. 25 – 30.
  16. Ротач П. Від Яготина до Полтави. Тарас Шевченко і Полтавщина. Кн. 2. / П. Ротач. – Полтава : Верстка, 2002. – 260 с.
  17. Ротач П. До Шевченківської скарбнички / П. Ротач // Київська старовина. – 1997. – № 3–4. – С. 56 – 61.
  18. Ротач П. Полтавська Шевченкіана : спроба обласної Шевченківської енциклопедії: у 2 кн. – Кн. 2 : Л–Я. – Полтава : Дивосвіт, 2009. – 532 с.

19. Шевченко Т. Г. Вибрана поезія. Живопис. Графіка / Т. Г. Шевченко ; упоряд., авт. Прим. С. Гальченко ; вступ. ст. І. Дзюби. – К. : Мистецтво, 2007. – 608 с.
20. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Шевченко; вступ. ст. О. Гончара. – К.: Дніпро, 1980. – 613 с.
21. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т. Шевченко; редкол.: М. Г. Жулинський та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 1: Поезія 1837 – 1847 років / перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. – 784 с.

Л. И. Шаповал

ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ПОЛТАВСКИЙ ПЕРИОД ЕГО ТВОРЧЕСТВА

Автор статьи освещает творчество Тараса Шевченко, рассматривая поэтическое, прозовое, изобразительное наследие украинского писателя, художника в полтавский период творчества, который исполнял задания Археографической комиссии. Целью данной работы является исследование народоведческих информационных материалов, которые имеют место в поэзии, художественном наследии Тараса Шевченко. Начерчен маршрут пребывания Кобзаря по территории Полтавской губернии в «период трёх лет».

Анализируется категория этнографических источников, которые отображают традиционную культуру украинцев XVIII – XIX веков. Акцентируется внимание на том, что главными персонажами произведений Шевченко выступают девушка, женичина, мать, земля, судьба. Отмечено, что этнографические очерки в творчестве Тараса Шевченко прослеживаются в описании свадебной обрядности, народного жилища, одежды, фольклора украинцев. Описаны крепостнический быт и свадебная обрядность украинцев: обряд сватанья и церковного венчания.

Подчеркнуто, что слово Шевченко отображает историческое событие, исторический факт этнографическими и эстетическими методами. Альбомы, картины, офорты, рисунки, поэзия и проза Кобзаря являются художественно-литературными сведениями творческой жизни художника и писателя, выявляют его интерес к истории, этнографии, археологии, краеведению.

Ключевые слова: традиционная культура, этнографический источник, поэма, рисунок, картина, быт, жилище, художник, поэт, творчество.

L. I. Shapoval

TARAS SHEVCHENKO'S ETHNOGRAPHIC WORKS OF HIS POLTAVA PERIOD

The author of the article studies Taras Shevchenko's creative works within the context of his poetry, prose, and art heritage during his Poltava life period when Shevchenko worked for the Archeological Commission on the Left-Bank Ukraine. The object of the article is studying the local materials which are given in Shevchenko's poetry and the works of art on the domestic themes and regarded as the category of ethnographic origin for historians and ethnographers.

Taras Shevchenko's routes on the territory of Poltava Province are defined. This period is named a creative Poltava period. Using the material of expedition, Shevchenko made pictures of favorite memorable places such as "The House of Ivan Petrovych Kotliarevsky in Poltava", "Exaltation Monastery in Poltava", "In Reshetylivka", etc. The artist depicted the objects of folk architecture of the 18-19th centuries in the towns and villages of Poltava Region.

The category of ethnographic sources is analyzed. This category reflects a tradition, a common culture of Ukrainian people in the 18-19th centuries. The ethnographic sketches in Kobzar's creative works are studied. These outstanding sketches present wedding rites,

national dwelling, Ukrainian housekeeping, and folklore literature. The main dramatic persons of Shevchenko's work are woman, mother, land and destiny.

The peculiarities of Ukrainian serfdom house holding and wedding rites, particularly wedding services and matrimony in Shevchenko's poetry, prose, pictures, and etchings are emphasized. It is pointed out that Shevchenko reproduced historical events and facts with ethnographic and aesthetical resources: for instance, underlining the beauty of our region the he uses the contrast comparing the Russian and Ukrainian landscapes. Shevchenko prefers white and dark-green colors that symbolize the integration of the personal world and nature. Shevchenko's sketch-books, pictures, etchings, poetry, and prose testify his great interest in history, ethnography, archaeology, and country- studying.

That's why is artistically, literary story of poet's artistic legacy, discovering Kobzar's interest of history, ethnography, archeology, local history.

Keywords: *traditional everyday culture, ethnographic source, poem, sketch, picture, house holding, dwelling, artist, creator, creative works.*

Надійшла до редакції 16 вересня 2014 року

* * *

Слово молодого автора

УДК 94(477.5):17.023.32»175»

О. І. Якименко

СТРУКТУРА СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА В'ЯЗІВКА СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ)

Спираючись на історико-статистичні джерела, зокрема: Генеральний опис Лівобережної України (1767 року), IV (1782 року) і V (1795 року) ревізій населення, сповідного розпису 1792 року, автор аналізує динаміку загальної чисельності, статевого складу, визначає середні показники населеності домогосподарств, поколінний склад, виокремлює особливості, типологію та структуру селянської родини с. В'язівка Першої Почепської сотні Стародубського полку на теренах Північної Гетьманщини у другій половині ХVІІІ століття. За допомогою системи умовних позначень ілюструється структура кількох родин посполитих, робиться спроба дослідити вплив міграційних процесів на формування структури населення. На основі отриманих показників здійснюється порівняльний аналіз з результатами досліджень селянських родин у ХVІ – ХVІІІ століть, проведений іншими науковцями.

В основу дослідження покладено найпоширенішу у сучасній історичній демографії термінологічну та графічну класифікацію домогосподарств, розроблену П. Ласлеттом.

Ключові слова: історична демографія, домогосподарство, двір, родина, Генеральний опис Лівобережної України, ревізія, сповідний розпис, поколінний склад, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, мультифокальна сім'я.

Однією із малодосліджених проблем вітчизняної історичної науки є вивчення українського соціуму періоду раннього нового часу, зокрема функціонування і розвиток інституту сім'ї в окремих регіонах Гетьманщини, її типологія та структура. Таким чином, актуальним є більш детальне вивчення селянської родини з метою виокремлення її особливостей. Слід зауважити, що в історичній науці побутує точка зору, за якою терміни «сім'я» й «двір» (або «домогосподарство») до кінця ХVІІІ століття за своєю суттю були тотожними [1, с. 219].

Наукова першість у сфері вивчення типології та структури родини належить зарубіжним дослідникам П. Ласлетту [6], Ю. Шлюмбому [14], М. Міттерауеру й А. Кагану [9], Б. Миронову [8], Ц. Кукльо [15], Р. Зидеру [4]. Серед сучасних українських історико-демографічних праць з окресленого напрямку необхідно відмітити роботи Ю. Волошина [1; 2], М. Крикуна [5], О. Сакала [10].

На основі Румянцевського опису 1767 року [11], IV (1782) і V (1795) років ревізій населення [12; 13], а також сповідного розпису 1792 року [3] проаналізуємо чисельність, середні показники населеності домогосподарств, поколінний склад та структуру селянської родини с. В'язівка Першої Почепської

сотні Стародубського полку в другій половині XVIII століття. Згідно із зазначеними джерелами, все населення В'язівки становили посполиті (селяни). Всі вони мешкали в окремих господарських одиницях – дворах та бездвірних хатах. На думку Г. Максимовича, головними ознаками для тодішнього двору були: спільна дворова територія, родинні зв'язки між його мешканцями й спільне несення низки повинностей. Бездвірною хатою дослідник уважав «*хату без дворового места*» [7, с. 317]. Розглянемо дані за кожен рік окремо.

Станом на 1767 рік у В'язівці нараховувалося 17 дворів (19 родин), у яких мешкало 107 осіб (53 чоловіки та 54 жінки). Таким чином, середня дворова населеність тоді становила 6,3 особи. Найменш заселеним було домогосподарство Максима Василенка, у якому мешкали 3 особи. Найбільш залюдненим виявився двір селянина Герасима Залеського (16 осіб) [11, арк. 765].

Результати IV ревізії констатують зниження загальної чисельності дворів у В'язівці до 14, які утворюють 15 родин, та їх населеності до 77 осіб (40 чоловіків та 37 жінок) відповідно. Отже, у 1782 році, числовий коефіцієнт середньої дворової населеності становив 5,5 особи. Найменшими були три селянських домогосподарств – Мина Атрошенка [12, арк. 351], Федора Балабашки [12, арк. 351зв.] та Петра Мисникова [12, арк. 352] (по 3 особи у кожному). Найбільш заселеним був двір Івана Єлисеєва (9 осіб) [12, арк. 352].

Сповідний розпис 1792 року містить інформацію, згідно з якою, В'язівка після остаточної ліквідації Гетьманщини й зміни адміністративного устрою входила до складу села Балики Новгород-Сіверського намісництва. Очевидно, таке «об'єднання» стало наслідком різкого зменшення посполитих господарств до 5 (5 родин) із загальним числом осіб – 44 (23 чоловіки та 21 жінка) та середнім показником дворової населеності – 8,8 особи. Зауважимо, що цей результат є найбільшим у досліджувані нами роки. Найменш заселеним було домогосподарство Мина Підтереби (5 осіб) [3, арк. 317]. Найбільш залюдненим виявився двір Михайла Барана (12 осіб) [3, арк. 317 – 317 зв.].

Дані, наведені у V ревізькому реєстрі (1795 рік), повідомляють про збільшення у В'язівці кількості селянських домогосподарств до 12, у яких проживала така ж кількість родин. Загальне число мешканців, інформація про яких була внесена до джерела, становило 101 особу (48 чоловіків та 53 жінки). Разом із тим, ці дані зафіксували факт різкого зменшення населення В'язівки у порівнянні з результатами попередньої ревізії. Так, за період 1782 – 1795 років 48 осіб померли («*умре*»), 3 селянини втекли («*сошли безвестно*»), 6 посполитих переїхали до сусідніх сіл. Наприклад, син Якова Паламаренкова, Іван, якому, згідно з даними ревізії, мало б виповнитися 18 років, «*выбыл, пристал затем в деревню Трусовку, где и в сказке объявлен будет*». 2 особи жіночої статі «*выданы в замужество*» [13, арк. 185 зв.]. Таким чином, фактично у поточному році кількість населення залишилася тотожною 1792 року – 44 посполитих (19 чоловіків та 25 жінок), які утворювали 12 сімей. Середня дворова населеність дорівнювала 3,7 особи. Отриманий нами результат є найменшим показником за досліджуваний період. Цього року дані V ревізького реєстру зафіксували три мінімально заселених посполитих домогосподарств, у кожному з яких мешкали: 19-річна незаміжня донька померлого Захарія Барисенкова – Єфросинія, вдови: Федора Балабанки – Христина та Якова Паламаренкова – Пелагія (63 та 60 років відповідно) [13, арк. 184 зв. – 185]. Найзалюдненішим виявився двір Кіндрата

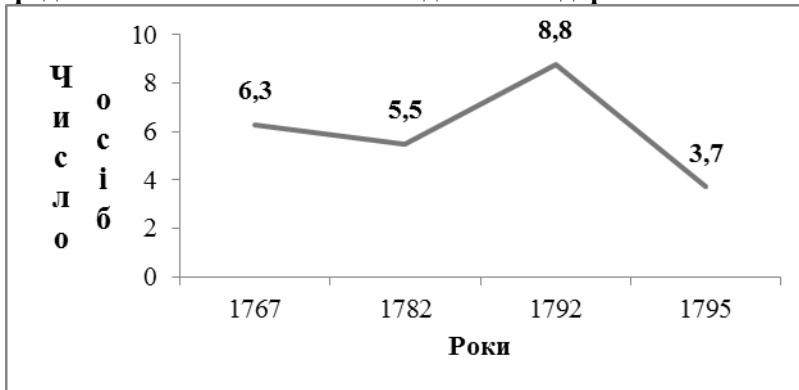
Борисенкова, у якому мешкало 12 осіб [13, арк. 183 – 184]. Отже, середній показник дворової населеності становив 5,7 особи.

Протягом досліджуваного періоду (1767 рік) у В'язівці було виявлено 3 бездвірних хати, у яких мешкали 4 родини із загальною населеністю 16 осіб (8 чоловіків і 8 жінок) [11, арк. 764 зв.; 766].

Підсумовуючи результати першої частини нашого дослідження, порівняємо отримані показники із результатами розвідок інших науковців. Ю. Волошин обрахував середню населеність старообрядницьких слобод та домогосподарств українських сіл Топальської сотні Стародубського полку у 9 осіб [1, с. 215]. Згідно з обрахунками О. Сакала, середня населеність двору посполитих в Лубенському полку в другій половині XVIII століття дорівнювала 11,7 особи [10, с. 212]. Аналіз населення українських сіл Овруцького повіту 1791 року, проведений М. Крикуном, ілюструє аналогічний показник у 6,6 особи [5, с. 27]. За свідченням М. Міттерауера та А. Кагана, для сіл Ярославського повіту (Росія) середня населеність домогосподарств становила 5,2 особи. Для Рязанської губернії аналогічний коефіцієнт дорівнював 8,0 – 9,7 особи, в окремих регіонах Прибалтики він знаходився у межах 12,1 – 18,8 особи [9, с. 46 – 47]. Згідно з думкою П. Ласлетта, середня заселеність домогосподарств англійських сіл у період 1574 – 1821 років становила 4,75 особи [6, с. 152]. Аналогічний показник для селянських дворів Австрії, Франції та Японії становив 7,7, 5,1 та 5,0 осіб відповідно [10, с. 212].

Разом із тим, середня населеність двору не була сталою. Від 1792 року спостерігається послідовна тенденція до поступового зменшення її показників (див. рис. 1).

Середня населеність посполитих домогосподарств села В'язівка

Рисунок 1

Далі проаналізуємо поколінний склад селянських сімей с. В'язівка. Так, у 1767 році у селі нараховувалось 9 двопоколінних (47,4%) і 8 трипоколінних (42,1%) родин. Мінімально були представлені однопоколінні сім'ї – 2 (10,5%) [11, арк. 762 зв. – 766]. У 1782 році частка двопоколінних родин збільшилася до 11 та становила 73,3%. Помітно пішла на спад кількість трипоколінних сімей – 3 (20%). Лише одна родина була однопоколінною (6,7%) [12, арк. 351 – 352 зв.]. Згідно з даними, наведеними у сповідному розписі за 1792 рік, невелику перевагу

становили трипоколінні сім'ї – 3 (60%). Родин з двопоколінною структурою виявилось 2 (40%) [3, арк. 316 зв. – 317зв.]. Станом на 1795 рік поколінний склад сімей знову змінився: найбільш поширеними були двопоколінні родини – 6 (50%), а решта – 5 (41,7%) сімей – мали однопоколінну структуру. Зауважимо, що у 1792 році родин цього типу в селі не було взагалі. На противагу дво- та однопоколінним сім'ям, трипоколінні знаходились у мінімальній кількості – 1, що становить 8,3% [13, арк. 182 – 189].

У трьох бездвірних хатах у 1767 році жили 4 двопоколінні родини [11, арк. 764 зв.; 766].

Слід зазначити, що у ході дослідження населення села В'язівка у другій половині XVIII століття не було виявлено жодної родини з чотирьохпоколінною структурою (див. табл. 1).

Таблиця 1

Число поколінь у родинах села В'язівка

Роки	Покоління						Усього	
	1		2		3			
	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
1767	2	10,5	9	47,4	8	42,1	19	100
1782	1	6,7	11	73,3	3	20	15	100
1792	0	0	2	40	3	60	5	100
1795	5	41,7	6	50	1	8,3	12	100
Загалом	8	15,7	28	54,9	15	29,4	51	100

Таким чином, можемо зробити висновок про перевагу двопоколінних родин – 28 (54,9%), та трипоколінних сімей – 15, (29,4%) щодо однопоколінних родин – 8 (15,7%) у селі В'язівка Почепської Першої сотні Стародубського полку у другій половині XVIII століття. Разом із тим, частка сімей з однопоколінною структурою була найбільшою у 1795 році.

Порівняємо отримані результати із показниками інших дослідників. На думку Ю. Волошина, у старообрядницькій слободі Деменці частка дво- та трипоколінних родин знаходилася у межах 51,7% – 65,3%. Значною була кількість трипоколінних родин (41,3%) [2, с. 72]. Дослідження сільського населення Гетьманщини на прикладі Лубенського полку, проведене О. Сакалом, також проілюструвало абсолютну більшість дво- і трипоколінних сімей (54,1% та 44% відповідно). Частка одно- й чотирьохпоколінних родин була незначною (1,6% та 0,3% відповідно) [10, с. 201]. У селах Ярославської губернії частка одно-, дво- та трипоколінних родин становила 20,4%, 54%, та 26% [9, с. 48]. Статистичні дані західної й центральноєвропейських частин також ілюструють перевагу двопоколінних родин – від 66% до 76%. Частка однопоколінних сімей перебувала у межах 17% – 28%. Натомість у проаналізованих європейських селах трипоколінних родин виявилось найменше – від 2% до 9% [6, с. 157].

Далі проаналізуємо типологію домогосподарств села В'язівка, спираючись на загальноприйняту в історичній демографії класифікацію П. Ласлетта [6, с. 136-142] (див. табл. 2). Отже, протягом 1767 – 1795 років у 48 дворах В'язівки всього мешкала 51 родина (із них 15 – простих, 30 за своєю структурою були складними, 7 розширених та 23 мультифокальних). Найменше були представлені сім'ї одинаків – 6. Таким чином, частка нуклеарних родин від загальної кількості сімей

становила 29,4%. Складних родин виявилось найбільше – 58,8% (з них 13,7% були розширеними; 45,1% – мультифокальними). Найменшу частку становили сім'ї одинаків – 11,8%. Розглянемо щорічні дані.

Отже, у 1767 році з 19 родин простих було 5 (26,3%). Частка складних сімей становила 63,2% (12 родин: 4 (21,1%) розширених та 8 (42,1%) мультифокальних). Найменша частка припадала на родини одинаків – 2 (10,5%) [11, арк. 762 – 766]. Згідно з результатами IV ревізії, нуклеарних сімей було 6 (40%), а складних мультифокальних – 8 (53,3%). Розширених родин не виявлено взагалі, одинаків усього 1 (6,7%) [12, арк. 351 – 352 зв.]. Через 10 років сповідний розпис зареєстрував лише 4 (80%) мультифокальні родини та 1 (20%) нуклеарну [3, арк. 316 зв. – 317]. V ревізія, проведена трьома роками пізніше, констатує таку структуру родин: частка простих сімей, родин-одинаків, мультифокальних та розширених була тотожною – по 3 (або по 25% у кожній з категорій). Необхідно зазначити, що за досліджуваний період (1767 – 1795 роки) були відсутні родини без структури [13, арк. 182 – 189].

Таблиця 2

Типологія домогосподарств В'язівки у 1767 – 1795 роки

Категорія	Кількість сімей	Відсоток
Одинаки	6	11,8
Без структури	0	0
Нуклеарна сім'я	15	29,4
Розширена сім'я	7	13,7
Мультифокальна сім'я	23	45,1
Усього	51	100

У 3 бездвірних хатах проживали 4 родини, які за своєю структурою були нуклеарними.

Порівняємо отримані нами показники із результатами досліджень інших науковців. Аналіз типології розкольніцьких родин Стародубського полку, проведений Ю. Волошиним, показує перевагу нуклеарних сімей над іншими типами (47%, 39,4% та 13,6% у кожній з категорій відповідно). На відміну від поселень старовірів, найбільш поширеними для українських селищ Топальської сотні вищезгадуваного полку були складні сімейні утворення – 60,9% проти 34,8% нуклеарних [1, с. 225 – 227]. Переважна більшість селянських родин Лубенського полку також були складними – 72,6%, у той час як на долю нуклеарних сімей припадало 27,3% випадків [10, с. 203 – 204]. Більшість селянських родин на території Речі Посполитої у XVI – XVIII століттях, мала нуклеарну структуру – 78,1%. Менша частка представлена складними родинами (11,1% і 5,8%, відповідно). Мінімально були репрезентовані сім'ї одинаків та без структури – 3% і 2% для кожної категорії відповідно [15, с. 357]. На території Кореньщини (Білорусь) у 1740 році 50,6% родин мали просту структуру. Менш поширеними були складні сім'ї – 49,4% (7,3% розширених та 42,1% мультифокальних) [10, с. 214]. Переважну більшість серед селянських родин округу Лонгесс (Франція, 1778 рік) отримали також нуклеарні родини – 76% проти 17% складних (або 14% розширених і 3% мультифокальних відповідно). Подібним виявився результат типологічної класифікації сільських домогосподарств Японії 1746 року: 47% простих порівняно з 44% складних родин (або 21% розширених та 23%)

[6, с. 155]. На думку Б. Миронова [8, с. 225] і Р. Зідера [4, с. 16], у селах Російської імперії загалом та Центральної Європи зокрема складні родини знаходились у переважній більшості.

Отже, розгляд структури селянських домогосподарств с. В'язівки Почепської Першої сотні Стародубського полку на основі класифікації П. Ласлетта визначає перевагу складних родин над нуклеарними і підтверджує думку науковців про домінування мультифокальних та розширених сімей на території Східної Європи у XVIII столітті.

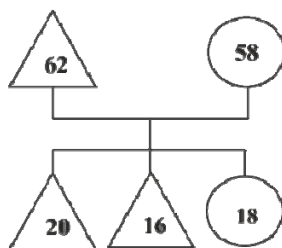
Проілюструємо структуру кількох родин села В'язівка за допомогою системи умовних позначень, розробленою та запропонованою П. Ласлеттом [6, с. 147-149] (див. схему 1).

Схема 1
Умовні позначення

Прикладом нуклеарного домогосподарства може бути родина 62-річного Мيني Підтереби (1792 року) [3, арк. 317]. Разом із головою двору та його 58-річною дружиною Горпиною жили їхні троє неодружених дітей – Сава, Остап та Устина (20, 16 і 18 років відповідно) (див. схему 2).

Схема 2
Нуклеарне домогосподарство
Мини Підтереби

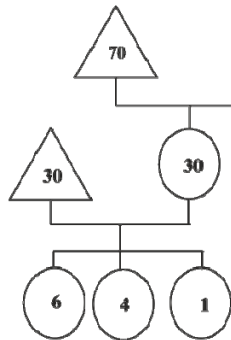

Розширеною за структурою була родина 70-річного вдівця Максима Коротечикова (1767 року) (див. схему 3). Разом із батьком мешкали його 30-річна донька Параска і зять-ровесник Борис. Їхній шлюб утворював єдине повне ядро у родині. Подружня пара виховувала трьох неповнолітніх доньок – Ганну, Ксенію й Мотрону (6, 4 та 1 року, відповідно) [11, арк. 763зв.].

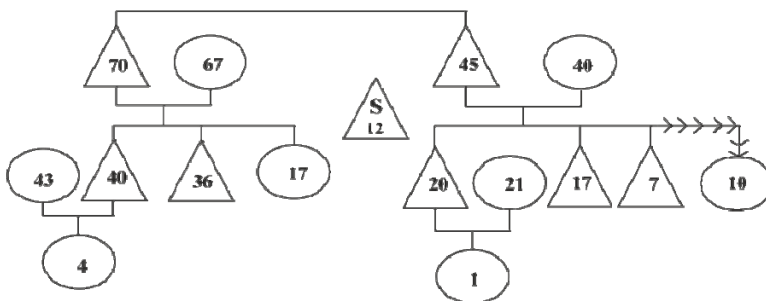
Складнішою за своєю структурою була мультифокальна родина Герасима Залеського (1767 року) [11, арк. 765] (див. схему 4). Усе дворове населення (16 осіб) проживало в одній хаті, утворюючи 4 повних ядра. Отже, на

момент Румянцевського опису голова домогосподарства мав доволі поважний вік – 70 років і був одружений з 67-річною Мотроною. У них було двоє синів: Михайло і Захар (40 та 36 років відповідно) і 17-річна донька Катерина. Старший, Михайло, на відміну від брата Захара та молодшої сестри, був одружений з 43-річною Мотроною. Ця шлюбна пара виховувала 4-річну доньку Єфросинію. Серед інших мешканців двору джерело зафіксувало рідного брата голови родини – 45-річного Андрія, його дружину Параску (40 р.), а також їхніх трьох синів – Кіндрата, Василя та Павла (20, 17 та 7 років відповідно). Первісток Андрія – Кіндрат – був єдиним одруженим серед синів. Його обраницею стала 21-річна Ганна, яка народила йому доньку Зиновію. Також у цій родині проживала 10-річна сирота Уляна: «...у оного ж Залеского дочь Уляна 10 лет сирота» [11, арк. 765]. Очевидно, її удочерили Андрій з Параскою. Там же мешкав і 12-річний робітник – Іван Приходько.

Схема 3
Розширена родина
Максима Коротєчікова

Схема 4
Мультифокальне домогосподарство
Герасима Залеского

Таким чином, доходимо таких висновків:

Досліджуваний коефіцієнт середньої дворової населеності села В'язівка Першої Почепської сотні Стародубського полку становить 5,7 осіб, знаходиться у межах досліджуваних похибок більшості дослідників (за винятком сіл Лубенського полку та прибалтійського регіону).

Аналіз поколінного складу села В'язівка засвідчив значну перевагу дво- та трипоколінних селянських родин над однопоколінними. Разом із тим, частка

останніх становила половину від кількості сімей 1795 року. Варто зазначити відсутність родин із чотирьохпоколінним складом.

Розгляд структури домогосподарств на основі типологічної класифікації П. Ласлетта виокремлює перевагу складних родинних утворень над простими. Такий результат підтверджує точку зору більшості науковців про домінування розширених та мультифокальних домогосподарств на території Східної Європи, зокрема, Гетьманщини, у XVIII столітті.

Список використаних джерел

1. Волошин Ю. В. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті: історико-демографічний аспект / Ю. В. Волошин. – Полтава : АСМІ, 2005. – 312 с.
2. Волошин Ю. В. Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) / Ю. В. Волошин // Історична пам'ять. – 2005. – №1-2. – С. 64 – 84.
3. Державний архів Чернігівської області. – ф. 712, оп. 1, спр. 241.
4. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.) / Р. Зидер. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 302 с.
5. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року / М. Крикун // Україна модерна. – Львів, 2001. – №6. – С. 25 – 46.
6. Ласлетт П. Семья и домохозяйство. Исторический подход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века. – М. : Статистика, 1979. – С. 132 – 157.
7. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. Максимович. – Нежин, 1913. – 400 с.
8. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб. : «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 1. – 549 с.
9. Миттерауер М., Каган А. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ / М. Миттерауер, А. Каган // Семья, дом и узы родства в истории. – СПб. : Европ. ун-т, «Алетейя», 2004. – С. 35 – 80.
10. Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII століття: на прикладі Лубенського полку / О. Сакало. – Полтава, 2011. – 260 с.
11. Центральний державний історичний архів м. Києва (далі ЦДІАК). – Ф. 57, оп. 1, спр. 90.
12. ЦДІАК. – ф. 1842, оп. 1, спр. 369.
13. ЦДІАК. – ф. 1842, оп. 1, спр. 442.
14. Шлюмбом Ю. Устойчивые мифы и изменчивые практики. «Крестьянский двор» и большая семья в Германии / Ю. Шлюмбом // Homo historicus: К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного: в 2 кн. – М. : Наука, 2003. – Кн. 1. – С. 631 – 649.
15. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej / C. Kuklo. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. – 532 s.

А. И. Якименко

**СТРУКТУРА КРЕСТЬЯНСКОЙ СЕМЬИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА
(НА ПРИМЕРЕ СЕЛА ВЯЗОВКА СТАРОДУБСКОГО ПОЛКА)**

Опираясь на историко-статистические источники, в частности: Генеральную опись Левобережной Украины (1767 года), IV (1782 года) и V (1795 года) ревизии населения, исповедной ведомости 1792 года, автор проводит анализ динамики общей численности, полового состава, определяет средние показатели населенности домохозяйств, поколенный состав, выделяет особенности, типологию и структуру крестьянской семьи с. Вязовки Первой Почепской сотни Стародубского полка на территории Северной Гетманичины во второй половине XVIII века. При помощи системы условных обозначений иллюстрируется структура нескольких семей посполитых, делается попытка исследовать влияние миграционных процессов на формирование структуры населения. На основе полученных показателей осуществляется сравнительный анализ с результатами исследований крестьянских семей в XVI – XVIII веках другими учеными.

В основе исследования положена наиболее распространенная в современной исторической демографии терминологическая и графическая классификация домохозяйств, разработанная П. Ласлеттом.

Ключевые слова: историческая демография, домохозяйство, двор, семья, Генеральная опись Левобережной Украины, ревизия, исповедная ведомость, поколенный состав, нуклеарная семья, расширенная семья, мультифокальная семья.

O. I. Yakymenko

**STRUCTURE OF PEASANT FAMILY OF LEFT-BANK UKRAINE
IN THE SECOND HALF OF THE 18th CENTURY
(ON THE SAMPLE OF VYAZOVKA VILLAGE
OF STARODUBSKIY REGIMENT)**

In this article the author researches one of poorly studied problems of native history that is Ukrainian society in the period of Early Modern time. In particular, this concerns functioning and developing family institution in some regions of Hetmanshchyna, its typology and structure. More detailed study of peasant family for the purpose of finding its features is also very relevant. Unlike the historiography of Western Europe where active research in this field started in the 1960s, contemporary Ukrainian historiography includes only a few studies dedicated to these issues. Recently renewed interest in population issues is due to the widening scope of historical research and to changes in the methodological paradigm that started in the twenty-first century. Historical research of the Ukrainian family and population is thus in its infancy and reconsidering these aspects is crucial for a global scholarship.

Being guided by historical-statistic sources, for example, General Register of Left-bank Ukraine (1767), IV (1782) and V (1795) revision registers, and confession record of 1792 the author analyses the dynamics of total number, gender, density of population, and generation composition, finds features, typology and structure of peasant family in the village of Vyazivka of the First Pochevska Sotnya of Starodubskiy Regiment on the territory of Northern Hetmanshchyna in the second half of the 18th century. With the help of system of shorthand, the structure of several peasant families is shown and an attempt of studying the influence of migratory processes on forming population structure is made. On the basis, the author gives the comparative analysis with results of studying peasant families in the 16-18th centuries, made by other scholars.

According to the results of research, the author makes the following conclusions:

– Studied index of average yard population of the village of Vyazivka of the First Pochevska Sotnya of Starodubskiy Regiment comes to 5.7 persons that is the limit in the works by most historians;

– The analysis of generation structure of the village of Vyazivka shows serious preference of two- and three-generation peasant families over one-generation families and the absence of four-generation families;

– Studying the structure of households on the basis of typical classification made by Peter Laslett shows the preference of extended and multiple family formations over simple ones. This result confirms the opinion of most researchers about domination of extended households on the territory of East Europe and Hetmanshchyna in the 18th century.

Keywords: historical demography, household, yard, family, General Register of Left-Bank Ukraine, revision register, confession record, generation structure, nuclear family, extended family, multiple family.

Надійшла до редакції 12 грудня 2014 року

* * *

Релігія і церква

УДК 94(477.4/5)»1945/1950»:26-67

О. А. Гура

ОБМЕЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЮДЕЙСЬКИХ ГРОМАД НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ СХОДІ УКРАЇНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглядаються малодосліджені аспекти державно-церковних взаємин на Центральному Сході України у післявоєнний період. Аналізується політика радянської влади щодо юдейських об'єднань та визначається становище релігійних громад за умов державно-партійного контролю. Автор висвітлює основні форми боротьби державно-партійного керівництва з юдейськими громадами Центрального Сходу України у вказаний період. У статті репрезентовано особливості функціонування виконавчих органів юдейських громад, порядок відкриття синагог, реєстрації служителів культу та об'єднань віруючих. Автор доходить висновку, що основні державно-партійні постанови посилювали повноваження Ради у справах релігійних культів і негативно впливали на функціонування релігійних організацій. У статті вказано, що, незважаючи на штучне стримування реєстрації релігійних громад юдейського віросповідання у післявоєнний період, віруючим удавалося довести своє право на відкриття синагог. До наукового обігу введено окремі невідомі архівні матеріали з історії взаємин держави та релігійних об'єднань.

Ключові слова: *юдеї, юдейські громади, репресії, уповноважений Ради у справах релігійних культів, міньяни, законодавство про культу, синагога, «двадцятка».*

Із середини 1940-их років поступово відновлюються юдейські громади, відроджується їхнє життя. Через це серед найважливіших завдань, що постали перед державно-партійним керівництвом Радянського Союзу, була боротьба з юдейськими релігійними формуваннями. Тим більше, у другій половині 1940-их років юдаїзм значно активізував свою діяльність, незважаючи на відсутність будь-яких національних громадських об'єднань і культурно-освітніх інституцій, а також тиск з боку влади. Тому дослідження цих об'єднань в означений період є важливим для сучасних науковців.

Розвиток юдаїзму в Україні після Другої світової війни був об'єктом пильної уваги різних дослідників. Щоправда, лєвова частка у вивченні юдаїзму традиційно належала філософам. Історичні та соціологічні дослідження значно відставали, бо науковці повинні були аналізувати ще й особливості партійно-державної політики СРСР щодо юдеїв, а це було неможливим через відсутність доступу до спеціальних документів. Ця обставина позначилася як на радянській, так і на зарубіжній історіографії 1950 – 1980-их років.

Радянська історіографія здебільшого негативно оцінювала роль юдаїзму. В працях таких дослідників як Г. Баканурський [1], М. Белінський [2], Т. Кічко [12], М. Шахнович [27], А. Едельман [28, 29] переважно містилася критика юдейського

віровчення, а такі важливі проблеми, як динаміка розвитку релігійних єврейських громад, напрями їх місіонерської діяльності розглядалися поверхово й тенденційно. Зарубіжна історіографія 1950 – 1980-их років була репрезентована здебільшого працями релігійних авторів (юдейських і християнських богословів) та діячів правозахисного руху. Ці автори не мали доступу до документальних джерел, у більшості розглядали суто теологічні аспекти, тому їхні дослідження не становлять особливої цінності для предметного поля нашої розвідки.

Більш об'єктивну оцінку розвитку юдейських громад (у контексті зазначеної проблеми) зробили сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники: В. Войналович [7], В. Єленський, В. Васильєв [4], С. Пілкінгтон [18], М. Тяглий [19], С. Давидович [8], Я. Хонігсман [21], Л. Бернштейн [3], І. Крейзман [14], М. Членов, І. Зисельс [10], Ф. Винокурова [5], В. Матвєєв [15]. У руслі нашої теми (аналізуючи окремі аспекти релігійного буття малих народів України) працюють також А. Колодний [13], Л. Филипович [20], П. Яроцький [11], П. Павленко [17].

Метою статті є показ основних форм боротьби державно-партійного керівництва з юдейськими громадами Центрального Сходу України у післявоєнний період.

Установлення всеосяжного контролю над релігійними процесами вимагало від влади створення спеціалізованих органів контролю. Юдейські громади потрапили під юрисдикцію новоствореної Ради у справах релігійних культів (РСРК) (травень 1944 року). Основним завданням уповноваженого Ради було стримування розвитку релігійних об'єднань, створення перешкод для їхнього нормального функціонування та поступова їх ліквідація. Тобто в Радянському Союзі у формі РСРК з'явився потужний орган, який фактично і навіть юридично керував діяльністю релігійних об'єднань. 1944 рік ознаменував собою початок нового етапу в державно-церковних взаєминах.

За відсутності власного духовного центру юдейські громади і групи віруючих в Україні існували та діяли самостійно, на автономних засадах. Будь-які питання внутрішнього життя громади вирішували через свій керівний орган, служителя культу (рабина), канторів (співців) чи групу осіб, що займалися похованням померлих. Проте абсолютно вільними виборні виконавчі органи релігійної громади не були. Уповноважений у справах релігійних культів, місцеві органи влади й атеїстичний актив постійно тиснули на юдейські об'єднання [7, с. 578].

Особливо гостро в повоєнний період стояло питання реєстрації релігійних об'єднань. Ще в листопаді 1944 року Раднарком затвердив інструкцію щодо порядку відкриття молитовних будинків релігійних культів [22, арк. 7-15]. Вона, зокрема, передбачала таке:

- клопотання віруючих релігійних об'єднань мало бути підписаним не менше ніж 20-ома повнолітніми громадянами із числа місцевих жителів, не позбавлених виборчого права, після чого його треба було надіслати до обласних або крайових виконавчих комітетів рад депутатів трудящих, а також до раднаркомів союзних і автономних республік, де не було обласного поділу;
- уся робота з прийому, обліку й попереднього розгляду заяв віруючих, перевірки документації, складання висновків, входила до компетенції уповноважених ради;
- клопотання віруючих надсилали районні та міські виконкоми без рішення уповноваженого;

- якщо раднаркоми республік (союзних і автономних) та виконкоми (крайові й обласні) вважали за доцільне задовольнити клопотання віруючих, то вони передавали всі матеріали з висновками в РСРК для остаточного розгляду;

- у своїх висновках раднаркоми й виконкоми вказували:

- чи всі члени «двадцятки» повнолітні, мають виборче право, є представниками групи віруючих;

- у якому стані перебуває молитовний будинок і як його використовують;

- коли і за рішенням якого радянського органу цей молитовний будинок було закрито;

- число функціонуючих у районі чи місті молитовних будинків того релігійного культу, до якого належать заявники, і відстань від цих споруд до місця проживання заявників;

- якщо рада погоджувала відкриття, то надсилала своє попереднє рішення до раднаркому СРСР для схвалення;

- після схвалення рада повідомляла своє рішення раднаркому чи облвиконкому; останні реєстрували нову релігійну громаду й оформляли передачу віруючим молитовного будинку;

- якщо віруючим відмовляли, раднаркоми й виконкоми (обласні і крайові) виносили про це вмотивоване рішення;

- якщо на території, де клопотали про відкриття молитовного будинку, проживали представники духовного центру цього культу, то уповноважені з'ясовували й їхню позицію [22, арк. 110].

Отже, закрити молитовний будинок було значно простіше, ніж відкрити. Всі владні повноваження в таких питаннях належали РСРК.

Гостроту проблеми дещо зняла постанова РНК від 28 січня 1946 року «Про молитовні будинки релігійних громад» [6, с. 90]. Вона передбачала надання релігійним центрам і громадам прав обмеженої юридичної особи. Це означало, що громади могли купувати транспорт, виробляти та продавати віруючим предмети культу, будувати і придбавати приміщення для церковних потреб. Церквам дозволяли мати рахунок у банку; зареєстрованим громадам передбачалося виділення державою будівельних матеріалів, хоча й у незначних розмірах [22, арк. 151, 156]. Водночас ця постанова ще більше посилила повноваження РСРК щодо релігійних організацій.

Так, у скрутному становищі діяла юдейська громада міста Полтави, що була зареєстрована у 1945 році. Клопотання її активу про передачу в користування будівлі синагоги на вул. Куйбишева, 13, місцева влада відхилила, пояснивши таке рішення переобладнанням приміщення під протезну майстерню. Іншу синагогу на вул. Гоголя перетворили на їдальню та контору військторгу, тому громада отримала відповідь, що «...задовольнити заявників не має можливості» [9, арк. 6-7]. Урешті-решт, громаду звинуватили у недотриманні законодавства про релігійні культу (в дні «кучки» Я. Шультман продавав вербу) і розпустили в грудні 1952 року [9, арк. 36]. Така ж доля спіткала звернення віруючих Харкова, Кривого Рогу, Богуслава.

У наступні роки подібні питання вирішувалися відповідно до постанови РНК СРСР «Про молитовні приміщення релігійних об'єднань» (січень 1946 року) та листа РСРК при РНК СРСР (квітень 1946 року). Після переобладнання будівель

під молитовні будинки їх мали передавати у власність держави, а не релігійних громад.

Таким чином, антирелігійні заходи радянської влади внеможливіювали відкриття нових синагог і сприяли закриттю існуючих. Кількісне ж скорочення юдейських громад визнавалося найголовнішим та найважливішим завданням [23, арк. 358.]. Так, станом на 1 жовтня 1945 року в Україні було взято на облік 59 діючих синагог. З них лише 5 було відкрито за рішенням Ради у справах релігійних культів. Інші були зареєстровані ще до створення інституту Уповноважених Ради – у другій половині 1944 – на початку 1945 року, під час масового повернення євреїв із евакуації [26, арк. 102-105]. Загалом, упродовж 1946 – першої половини 1947 року, за рішенням союзних органів, було закрито 9 синагог [23, арк. 358].

Особлива увага партійних органів була прикута до боротьби з «націоналістичними проявами» в юдейських громадах. У звіті за 1945 рік уповноважений РСРК П. Вільховий так відреагував на заяву віруючих Києва про відкриття нової хоральної синагоги: «Читаючи дану заяву, складається враження, що вона складена руками людей, далеких від дійсної релігійності, які намагаються використати релігійну громаду не в релігійних цілях» [26, арк. 102-105].

Юдейську громаду Харкова звинуватили у «фіктивній релігійній діяльності», а її керівника Гінзбурга було відсторонено від повноважень. Прояви «нерелігійної діяльності» громад реєстрували і в інших містах Центрально-Східної України.

У контексті багаточисленних ідеологічних кампаній 1944 – 1948 років, набула розмаху і боротьба з міньянами. Найбільш поширеним методом боротьби з власниками будинків, де збиралися віруючі, були адміністративні стягнення у вигляді штрафу чи виселення в інші населені пункти. Обшуки квартир та переслідування служителів культу вважалися звичайною владною процедурою. Максимальною санкцією, що передбачалася адміністративним кодексом УРСР за недотримання законодавства про культи, був штраф у розмірі 100 крб. чи 30 днів виправних робіт. П. Вільховий був схвилюваний тим, що «в даному випадку питання «грошового штрафу» для цих тузів є абсолютно невідчутним і безкорисним стягненням, яке дає можливість і в подальшому займатися цією дуже прибутковою справою» [24, арк. 131]. Притягнути організаторів міньянів до примусових робіт було неможливо, оскільки всі вони були людьми похилого віку й непрацездатними. Так, М. Неізвесному на той час виповнився 81 рік, Х. Ратушному – 76, Мінковському – 76, Н. Вайнштейну – 70 років [24, арк. 131].

Щоб ліквідувати діючі міньяни у Києві, Дніпропетровську та інших містах України, П. Вільховий запропонував «використати податковий прес, але в більш потужнішому його варіанті». Як приклад, утримувач одного з найбільших міньянів Києва Н. Неізвесний сплатив міськфінвідділу 9 тис. крб., після чого міньяни припинили своє існування.

За активної підтримки органів міліції до організаторів міньянів застосовували також паспортний контроль. Проте, як виявляли масові перевірки, «всі вони прописані на законній підставі і застосувати до них закон про паспортний режим – неможна» [24, арк. 131].

Аналіз архівних документів свідчить про те, що керівників міньянів обирали продумано. Критеріями ставали вік, непрацездатність, дотримання паспортного контролю, що говорить про чітку організацію міньянів та вказує на відсутність

будь-якої стихійності в цьому питанні. Тому єдиною зброєю у боротьбі з об'єднаннями юдеїв стали податковий і адміністративний тиск й обшуки квартир віруючих. Говорити про ефективність «указаних заходів», на думку уповноваженого РСРК, «як радикальних – було зарано».

Таким чином, міньяни, маючи значний вплив на віруючих, не вписувалися у запропоноване московськими кураторами законодавство щодо релігійних культів. Радянське керівництво свідомо надавало їм статус нелегальних релігійних об'єднань і підпільних зборищ, щоб мати підстави для їхньої ліквідації.

Гнітюче враження справляв стан єврейських цвинтарів. Їхнє обстеження у 1945-1946 роках виявило жахливу картину. Так, у Харкові на закритому єврейському цвинтарі було знищено надгробні пам'ятники. У Черкасах на місці поховань ввозили трупи тварин. У Полтаві, Кременчуці кладовища використовували під пасовища [25, арк. 12-14].

Ігноруючи проблеми благоустрою єврейських кладовищ, місцеві органи влади водночас всіляко стримували ініціативи юдейських громад, які прагнули привести могили у належний стан та вшанувати пам'ять полеглих в роки війни. У листі П. Вільхового до міністра внутрішніх справ УРСР Т. Строкача, зокрема, йшлося: «З метою упорядкування кладовищеньського господарства вважаємо за необхідне внести наступні пропозиції: ...заборонити місцевим органам передавати кладовища у відання релігійних громад і передачу в оренду приватним особам» [25, арк. 15-17].

Відносини між апаратом Ради та віруючими юдеями були напруженими. Проте, на думку П. Вільхового, там, де «встановився певний контакт» між старшим духовенством і Уповноваженим Ради у справах релігійних культів, де віруючі розуміють «рекомендації» й намагаються «розумно» провадити їх в життя – там Уповноваженому Ради легше всього вести спостереження, вивчення та регулювання релігійного руху [16, с. 16-17]. На груповій нараді уповноважених ради у другій половині 1947 року позитивні відгуки отримав лише Шехтман Іцик, рабин київської громади.

Незважаючи на штучне стримування реєстрації релігійних громад юдейського віросповідання у післявоєнний період, віруючим удавалося довести своє право на відкриття синагог. Наприкінці 40-их років XX століття вони з'явилися в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Кіровограді, Полтаві. Інші громади діяли в районних центрах та містечках. У липні 1947 року на території України було зафіксовано 74 діючі релігійні об'єднання, 54 з них зареєстровано уповноваженим ради. Духовне керівництво здійснювали 26 рабинів.

Отже, державно-партійна політика щодо юдейських організацій в Центральній Східній Україні у повоєнні роки мала такі тенденції:

- стримування процесу реєстрації релігійних громад та обмеження їхньої діяльності;
- закриття існуючих синагог, фабрикація кримінальних справ та арешти служителів культу, віруючих;
- використання адміністративного та податкового тиску на юдеїв;
- поступова ліквідація нелегальних релігійних об'єднань (міньянів).

Список використаних джерел

1. Баканурский Г. Л. Иудаизм и современность / Г. Л. Баканурский. – М. : Знание, 1978. – 64 с.
2. Беленький М. С. Современный иудаизм / М. С. Беленький. – М. : Знание, 1972. – 64 с.
3. Беренштейн Л. Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20-80-е годы XX столетия) / Л. Е. Беренштейн. – К. : Наук.думка, 1996. – 340 с.
4. Васильев В. Ю., Кравченко П. Н., Подкур Р. Ю. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920 – 1937 и 1945 – 1953 гг. – Винница : Глобус-Пресс, 2005. – 383 с.
5. Винокурова Ф. А. Иудейские религиозные общины в условиях антирелигиозной политики в СССР (вторая половина 40 – 50 гг.) (Обзор архивных источников: по материалам госархива Винницкой области) / Ф. А. Винокурова // Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: досвід, проблеми, перспективи – К. : Наук. думка, 2000. – С. 312-313.
6. Вільховий Ю. В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-их – 70-их років XX ст.): дис. ... канд. істор. наук: 09.00.11. «релігієзнавство» (історичні науки) / Ю. В. Вільховий. – Полтава, 2002. – 298 с.
7. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-их років: політичний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.
8. Давидович С. Голокост та історики / С. Давидович // Поза межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост – К. : Генеза, 2000. – 182 с.
9. Державний архів Полтавської області, м. Полтава. – Ф. Р-4085. – Оп. 15. – Спр. 6. – 79 арк.
10. Зисельс И. Развитие общинного процесса в Украине / Иосиф Зисельс // Евреи Евразии. – 2002. – №1 – С. 17.
11. Історія релігій в Україні: навч. посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Знання, 1999. – 735 с.
12. Кичко Т. К. Иудаизм без прикрас / Т. К. Кичко. – К. : Изд-во АН УССР, 1963. – 190 с.
13. Історія релігії в Україні: у 10 т. / За ред. проф. А. Колодного / Редколегія: А. Колодний (голова) та ін. // Релігійні меншини України. Т. 7. – К. : Укр. видавн. консорціум, 2011. – 600 с.
14. Крейзман И. Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины // Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конференції. – Київ, 8-9 грудня 1994. – К. : Світ знань, 1995. – С. 98 – 103.
15. Матвеев В. І. Сучасний іудаїзм і проблеми єврейської самоідентифікації в Україні / В. І. Матвеев // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення: наук. щорічник / За заг. ред. А. Колодного, М. Новиченка, О. Сагана. – К. : Світ знань, 2003. – С. 101 – 111.
16. Мицель М. Общины иудейского вероисповедания в Украине. – Киев, Львов: 1945 – 1981 гг. / М. Мицель. – К. : Сфера, 1998. – 261 с.

17. Павленко П. Етнічні особливості релігійного буття малих народів України і нові релігійні меншини та рухи / П. Ю. Павленко // Релігія і нація в суспільному житті України й світу / За заг. ред. Л. О. Филиповича. – К. : Наук. думка, 2006. – 287 с.
18. Пилкингтон С. М. Иудаизм / Пер с англ. Е. Г. Богдановой. – Д. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1998. – 320 с.
19. Тяглий М. Холокостеврейских общин Крыма в документах ГААРК / М. І. Тяглий // Голокост і сучасність. – 2002. – №1. – С. 5 – 12.
20. Филипович Л. О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення / Л. О. Филипович. – К. : Світ знань, 2000. – 333 с.
21. Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Буковины и Закарпатья в 1933 – 1945 гг. / Я. С. Хонигсман. – Львів : Просвіта, 1998. – 312 с.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 19. – 140 арк.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 2. – Спр. 4555. – 394 арк.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 2. – Спр. 4556. – 139 арк.
25. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 45. – 34 арк.
26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Спр. 1640. – 207 арк.
27. Шахнович М. И. Закат иудейской религии / М. И. Шахнович. – Л. : Лениздат, 1965. – 243 с.
28. Эдельман А. И. Иудаизм: прошлое без будущего / А. И. Эдельман. – Ужгород : Карпаты, 1977. – 103 с.
29. Эдельман А. И. Современность и иудаизм / А. И. Эдельман. – Ужгород : Карпаты, 1970. – 96 с.

А. А. Гура

ГРАНИЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИУДЕЙСКИХ ОБЩИН НА ЦЕНТРАЛЬНОМ ВОСТОКЕ УКРАИНЫ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье рассматриваются малоизвестные аспекты государственно-церковных взаимоотношений в Центрально-Восточной Украине в послевоенный период. Анализируется политика советской власти относительно иудейских объединений и определяется положение религиозных общин в условиях государственно-партийного контроля. Освещены основные формы борьбы государственно-партийного руководства с иудейскими общинами Центрально-Восточной Украины в данный период. В статье раскрываются особенности функционирования исполнительных органов иудейских общин, порядок открытия синагог, регистрации служителей культа и объединений верующих. Автор делает вывод, что основные государственно-партийные постановления усиливали полномочия Совета по делам религиозных культов и негативно влияли на функционирование религиозных организаций. В статье отмечено, что, несмотря на искусственное сдерживание регистрации религиозных общин иудейского вероисповедания в послевоенный период, верующие смогли доказать свое право на открытие синагог. В научный оборот введены отдельные неизвестные архивные материалы из истории взаимоотношений государства и религиозных объединений.

Ключевые слова: иудеи, иудейские общины, репрессии, уполномоченный Совета по делам религиозных культов, миньян, законодательство о культах, синагога, «двадцатка».

O. A. Hura

LIMITING JEWISH COMMUNITIES ACTIVITY IN THE EAST OF CENTRAL UKRAINE IN THE POSTWAR PERIOD

The present article deals with the poorly studied aspects of relations between the state and the church in the East of Central Ukraine in the postwar period. The policy of the Soviet authority towards Jewish communities is analyzed. The status of the religious communities under state-party control is defined. The author depicts the key forms of the state-party authority's struggle against Jewish communities of the Central-Eastern Ukraine during a specific period. The article presents the peculiarities of functioning of the executive bodies in the Jewish communities, the order of opening synagogues, registering cult attendants and believers' communities. The conclusion is made that the key state-party regulations strengthened the power of the Council for the Affairs of Religious Cults and influenced negatively the functioning of the religious organizations.

The article proves that the decline in the number of Jewish communities and closing the synagogues were acknowledged as the most principal and important tasks of the state-party authorities in the struggle against the Judaic communities. The article specifies a series of party bodies' activities concerning the struggle against "nationalist shows" in the Jewish communities and liquidation of minyan. The Soviet leadership purposefully defined the latter as illegal religious societies and underground meetings so that it could have grounds to liquidate them. The author states that ignoring the problems of planning Jewish cemeteries the local authorities at the same time limited the initiatives of Jewish communities that strove to put their graves in proper order and to honor the memory of the fallen in the war. The article indicates that in spite of the artificial restraint in registration of Judaic religious communities in the postwar period the worshippers managed to prove their right to open synagogues.

The author proves that the state-party policy concerning Judaic communities in the Central-Eastern Ukraine in the postwar years had a series of tendencies: the control over registering religious communities and limiting their activities; the closing of existing synagogues, fabrication of criminal cases and arrests of cult attendants and worshippers; the use of administrative and tax pressure; a gradual liquidation of illegal religious societies.

Keywords: Jews, Jewish/Judaic communities, repressions, a representative of religious cult, minyan, cults legislation, synagogue, "twenty".

Надійшла до редакції 30 жовтня 2014 року

* * *

УДК 321.74:27-726.25»1925/1928»

O. M. Ignatyusha

СЛУГА ЧИ ЖЕРТВА БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ? ПРОТОІЄРЕЙ АНДРІЙ КОРЕНЄВ У ВІДНОСИНАХ З ВЛАДОЮ (1925 – 1928 РОКИ)

У статті проаналізовано місце одного з впливових діячів обновленського руху на Запоріжжі – протоієрея Андрія Корєнєва – у відносинах влади та церкви. Автор показує християнські основи світогляду А. Корєнєва та суперечність його ідейних позицій як типового представника духовенства Української Синодальної Церкви. Зміст статті свідчить про неординарність постаті протоієрея. Проаналізовано погляди А. Корєнєва на проблему діалогу між церквами УСЦ і УАПЦ, а також на стратегію взаємин з радянською владою. На прикладі постаті священика автор

статті показує особливості обновленського руху в Україні, його ідейну поліфонію, неоднорідність. Розкриваються факти біографії протоієрея, які символізують погляди значної частини православного кліру на питання відносин обновленців з партійно-державною системою та способів розв'язання церковних проблем у суспільстві. Окреслено риси характеру й життєві принципи діяча, що сприяли успіхові обновленського руху та, в той же час були його вразливим місцем, яке радянська влада використовувала у політичних цілях.

Ключові слова: протоієрей, благочинний, Українська Синодальна Церква, обновленський рух, радянська влада, державна політика, релігія, атеїзм, християнство.

Підконтрольність більшовицькій владі обновленського руху, що розгортався у 20-их роках XX століття в середовищі православної церкви України, ні в кого із серйозних дослідників вже не викликає заперечень.

Разом із тим, факт цієї підконтрольності продовжує продукувати гротескний образ цього руху взагалі. В історіографії сформувалися стереотипи, що лідери і учасники цього руху були маріонетковими персонажами, якими маніпулювала влада. Ніби вони займали винятково вислужницьку позицію до партійних хазяїв, були безпринципними і користолюбними, нездатними до самостійних дій.

Незважаючи на те, що у низці публікацій підкреслювалася ідейна неоднорідність обновленського руху, присутність у середовищі обновленців різних типів його учасників [1; 6; 8], тим не менше ідейна поліфонія цього суспільно-церковного явища залишається доволі невиразною, розмитою. Продовжують превалювати оцінки цього руху як позбавленого основ, виносячи тим самим його внутрішні стимули назовні, приписуючи їх виключно владі, що реалізовувала свій проект. Тим самим складне та глибоко трансформаційне явище руху за оновлення церкви постає збідненим, одноплосинним, а відтак – і далеким від реальної ситуації. Тому загальна проблема, яку ми намагаємося порушити у статті – переосмислення ролі й характеру обновленства, спростування усталених стереотипів. У цьому контексті досить плідно працюють такі дослідники як Г. Білан [1], С. Жилук [6], В. Левченко [11], Д. Михайличенко [12], В. Стойчев [15].

На наш погляд, уточнення картини цілком можливе не тільки шляхом перечитування згаданих праць науковців, а й шляхом створення галереї портретів учасників обновленського руху, котрі уособлювали різні його полюси, з наголосом на ідейних мотивах, які рухали цими діячами. Зрушення у цьому напрямі вже помітні. Зокрема, з'явилися цікаві та змістовні публікації про таких діячів як, Олександр Покровський, Іоанн Філевський [11; 12].

Пропонуємо розширити галерею портретів цих діячів нарисом про відомого у часи обновленського руху протоієрея Андрія Коренева, постать якого з різного приводу вже потрапляла в об'єктив історичних розвідок [7; 15]. Увага до цієї особистості, на нашу думку, додасть барв до узагальнених образів діячів обновленського руху в Україні «середньої ланки». Саме представником такої місцевої еліти обновленського руху (районного, міського, окружного масштабу) і був зазначений протоієрей Андрій Коренев.

Андрій Михайлович Коренев народився в 1887 році в м. Мелітополі. Його прізвище вказує на російське етнічне походження, що у південному регіоні було типовим явищем.

Можливо, саме через це, а можливо, й через низку інших обставин – русифіковані за змістом і формою освіта, виховання, середовище, де просувався по службі тощо, – він сформувався прихильником модернізації церкви у російських, а не українських етнокультурних виявах.

А. Коренєв прийняв обновленський рух і Українську Синодальну Церкву (УСЦ), що постала на його хвилі як реальний варіант виходу православ'я з кризового стану. Протоієрей служив на периферії – близько сотні кілометрів від окружного центру – Запоріжжя, у Кам'янському районі. Там він виконував обов'язки благочинного Придніпровського округу, створеного від початку 1925 року. Пізніше – з 1928 року – отець Андрій продовжив службу у Пилипівській церкві м. Запоріжжя, став членом єпархіального управління та його секретарем, незамінним заступником правлячого архієрея на час його тимчасової відсутності. 1925 і 1928 років протоієрея А. Коренєва делегували до складу II і III Помісного Соборів УСЦ. На Соборі 1928 року його було обрано кандидатом у члени Священного Синоду. Він неодноразово публікувався в офіційному церковному журналі – «Український Православний Благовісник». Урешті, за видатну пастирсько-громадську діяльність 1928 року протоієрея А. Коренєва було нагороджено митрою. Викладені факти біографії цього діяча дають підстави вважати його постать символічною для характеристики поглядів значної частини православного загалу на питання відносин обновленців з партійно-державною системою та способів розв'язання наявних церковних проблем у суспільстві.

Протоієрей А. Коренєв не тільки виконував священницькі функції, але й докладав значних зусиль до розвитку нової конфесії. Він намагався донести до широкого загалу віруючих необхідність змін у церкві, а церковному керівництву – показати зміст місцевого церковного життя, ступінь участі місцевого суспільства у церковних процесах та подати свої варіанти розв'язання проблем. Фактів, що повідомляють про такий характер діяльності протоієрея А. Коренєва, достатньо.

Духовний стан Андрія Коренєва зобов'язував його неодноразово висловлювати своє ставлення до влади, хоча таке позиціонування не могло піти на користь церкві загалом чи особисто протоієреєві. Адже влада не потребувала підтримки своїх дій церквою. У випадку несхвалення провідниками церкви державного курсу та ж сама влада могла піддати автора висловлювань жорстким адміністративним або кримінальним переслідуванням. Проте позиціонувати себе перед органами влади протоієрея А. Коренєва змушували дії самої влади, спрямовані на обмеження прав і свобод духовенства та носіїв релігійного світогляду.

27 січня 1925 року А. Коренєв змушений був писати заяву до адміністративного відділу Запорізького окрвиконкому про невинуватого високе оподаткування його як служителя культу «на користь постраждалих від неврожаю» [2, арк. 1]. Повідомляючи про сплату половини суми (від 15-и крб.), він прохав скасувати або зменшити розмір платежу, зробивши його посильним. Такий податок, ураховуючи розмір місячного утримання священника – 25 крб., був для нього дійсно захмарним. Аргументуючи свою неспроможність, протоієрей писав: «У родині в мене дружина і 4 непрацездатних дітей...». Як бачимо з наведеного епізоду, радянська влада не прагнула до полегшення матеріального становища духовенства обновленської церкви, як про це можна скласти хибне уявлення з історіографії. Принаймні, вона не була послідовною в полегшенні

фінансових тягарів духовенства Української Синодальної Церкви. Священик-обновленець підносив свій голос на захист свого становища, дискримінованого владою.

Як благочинному, протоіерею А. Коренєву неодноразово доводилося відстоювати інтереси інших духовних осіб перед насильством влади. Особисто А. Коренєв був автором численних заяв на адресу райвиконкому, окрадмінвідділу та інших установ з клопотанням про обмеження чи припинення адміністративного і фінансового тиску на духовенство.

Про спостережливість і адекватність оцінки протоіереєм Андрієм матеріального становища місцевого населення, в яке воно було поставлене радянською владою, свідчить один із його рапортів до Запорізького єпархіального управління від 8 лютого 1927 року: «Населення вкрай бідне – займається городництвом і відхожими промислами, землеробство – ледве животіє. У минулому 1926 році був у Балківському районі сильний недорід хліба і городніх культур та населення знаходиться у тяжкому становищі» [3, арк. 19].

Адміністративна робота благочинного, а пізніше – члена-секретаря єпархіального управління – накладала на о. Андрія все більше зобов'язань і суперечностей у стосунках з представниками влади.

Такої думки приходимо, аналізуючи факти. 29 жовтня 1926 року Запорізьке єпархіальне управління повідомило адміністративний відділ Запорізького окрвиконкому про збирання підписів противниками обновленців у с. Водяне Кам'янського району «для організації тихонівської 50-ки» [5, арк. 92]. Цю інформацію надав благочинний А. Коренєв. Наголошувалося, що організатор акції зі збору підписів підкреслив наявність у нього дозволу керівника Запорізького окружного відділу ДПУ Александровського. Обновленці Запоріжжя не могли обійти увагою цей суперечливий факт, повідомляючи про нього адмінвідділ – державну структуру, яка здійснювала формальний нагляд за дотриманням радянського законодавства у сфері відокремлення церкви від держави.

Не виключено, що твердження про «дозвіл» керівника ДПУ було інформаційною «качкою». Але й у такому випадкові констатуємо намагання А. Коренєва максимально об'єктивно інформувати своє керівництво про зміст подій і процесів. Очевидно, що на таку послідовність ідейно стійких обновленців у боротьбі з опонентами й розраховували органи влади, які намагалися поглибити розкол у церковному середовищі.

Про характер сприйняття радянської влади протоіереєм Андрієм Коренєвим, зокрема – її атеїстичної складової, яскраво свідчить один із рапортів благочинного. Його датовано 3 травня 1927 року. Отець Андрій повідомляв єпархіальне керівництво про диспут на тему: «Чи був Христос?». Цей диспут відбувся у Нардомі с. Водяне між лектором Ніконовим – головою Запорізької окружної ради Спільки Безвірників – та обновленським протоіереєм В'ячеславом Верніком. Свою інформацію протоіерей Андрій Коренєв ґрунтував на «підставі повідомлень, громадян с. Водяне, які були на диспуті». Він стверджував, що «захист Христа, як дійсної, історичної особистості, протоіерей Вернік провів з великим піднесенням, переконливістю і гідністю». Благочинний не обминув підкреслити, що «спроби лектора перейти на блюзнірсько-порнографічний тон протоіерей Вернік зупиняв» і попереджав, що у випадку, якщо лекцію буде

продовжено у подібному дусі, то він змушений буде припинити диспут, – «і це зупиняло лектора» [3, арк. 59].

Важливо зазначити, що протоієрей Коренєв не тільки переповідав факти, а й давав їм власну оцінку. Це характеризує його як переконливого захисника християнства, безкомпромісного у змаганні з державною ідеологією. Прочитуємо рядки з його рапорту, які свідчать про чітку та однозначну позицію автора: «Враження від диспуту на віруючих – найсприятливіше, багато заявляють на базарах навіть, що переміг на диспуті о. Вернік». Сам о. Андрій зумисне наводить слова багатьох віруючих, які явно не могли бути лицеприємними для представників радянської влади. Цитуючи україномовних парафіян їхньою рідною мовою у своєму російськомовному рапорті, протоієрей Коренєв тим самим висловлював симпатію їм, усупереч державному атеїзмові: «Казали[,] що наш піп безвірник, продав комуністам віру, а він, бач, як стояв за Христа» [3, арк. 59 зв.]. Благочинний протоієрей Андрій Коренєв порушив клопотання перед єпархіальним начальством про нагородження священника В'ячеслава Верніка архіпастирським благословенням з видачею грамоти за активну й ефективну позицію.

Схарактеризований вище епізод спростовує поширені уявлення про обновленських священників, серед яких був і Андрій, виключно як про служителів радянського режиму.

З інформації офіційного органу УСЦ журналу «Український Православний Благовісник», А. Коренєв постає як ідейний борець за ідеали оновлення православної церкви. Причому ці ідеали не обрамлені політичними мотивами. У них не відчувається реверансів у бік державної влади, відсутні будь-які натяки на залежність перспектив розвитку церкви від її взаємодії з владою, тим паче – прохання про створення державою виняткових умов для діяльності Синодальної церкви. Він намагався максимально використати внутрішні ресурси церкви. А. Коренєв показував свою здатність сприймати досвід поширення основ своєї віри в інших християнських церкв, попри негативне ставлення до них.

На засіданні передсоборної наради, що проходила у Харкові 12 травня 1927 року, протоієрей Коренєв запропонував: «Наслідуючи приклад сектантів, потрібно нам внести хоча б по 1 карбованцю на справу благовісництва» [13, с. 199, 201]. Разом із тим, він уважав за потрібне посилити рекламу журналів обновленської церкви, «оскільки багато ще не знають про їхнє існування». Ці пропозиції показують протоієрея Коренєва прихильним до модерних форм церковного служіння, використання матеріальних та інформаційних засобів для посилення позицій Української Синодальної Церкви.

5 січня 1928 року протоієрей А. Коренєв став ще більш вагомою фігурою в місцевій церковній владі. Він обійняв посаду секретаря Запорізького єпархіального управління з кооптацією у члени цього управління [5, арк. 191]. У новому статусі проблеми відносин з радянською владою виступили для нього з новою силою. Та й позиція державної влади ставала дедалі більш непоступливою до своїх колишніх фаворитів у церковному середовищі – обновленців. Приїхавши 6 жовтня 1928 року до Кам'янського району, Андрій Коренєв планував, серед іншого, виступити після богослужіння у Миколаївській церкві с. Кам'янки перед віруючими з доповіддю «Про поточний момент церковного життя у зв'язку з розколом у Православній Церкві». Проте адміністративний відділ райвиконкому

заборонив проведення такої доповіді [4, арк. 42]. Шлях християнського служіння радянська влада й надалі продовжувала ускладнювати.

Водночас посада секретаря єпархіального управління значно розширювала поле контактів Андрія Коренева з різними ланками державної влади. Він міг значно більше дізнатися про затінені від стороннього ока приховані домовленості між керівництвом єпархії та представниками місцевої влади. А відтак, і діяти в руслі відповідних домовленостей. Про це свідчить листування між Запорізьким єпархіальним управлінням й інспектором підвідділу культів адміністративного відділу Запорізького окрвиконкому Борозенком. 20 червня 1928 року Запорізьке єпархіальне управління клопоталося перед окрадмінвідділом про «недопущення до реєстрації для с. Жеребець священників без візи Вашої [так у документі. – О. І.]». 26 червня того ж року було підготовлено нового листа до інспектора культів за підписом: «Поваж[аючий] Вас Прот[оієрей] А. Коренєв» [5, арк. 209]. У ньому пояснювалося, що узгоджені дії з адмінвідділом єпархіальному управлінню були потрібні для блокування «тихонівців на випадок їх запрошення Радою». Наведений факт свідчить, що протоієрей Андрій Коренєв цілком допускав ситуативне використання державного ресурсу в боротьбі зі своїми церковними опонентами – прихильниками патріаршої церкви.

Позиція протоієрея Андрія Коренева у розв'язанні проблем церковного життя виявилася й під час роботи III Всеукраїнського помісного собору в травні 1928 року, учасником якого він був. Ця позиція полягала у схваленні курсу керівного органу церкви – Священного Синоду, спрямованого на утвердження авторитету УСЦ серед інших православних церков світу, спонуканні діячів церкви до активізації роботи з обґрунтування канонічної правоти УСЦ.

Під час обговорення Собором доповіді на важливу тему про відношення Української Синодальної Церкви до Української Автокефальної Православної Церкви (у тексті її названо «липківщиною» – за іменем керівника УАПЦ митрополита Василя Липківського) протоієрей Коренєв показав себе принциповою і безкомпромісною особою. Процитуємо його слова за стенограмою: «Один із ораторів дозволив собі назвати доповідь про липківщину схожою на історичну брехню. Таке відношення до доповідачів неприпустиме: якщо доповідач вдався до брехні, то вийди на цю кафедру і викрий, але не шепчи в кулуарах, не зваблюй» [14, с. 157]. Не вдаючись до аналізу позиції А. Коренева у важливому питанні про способи досягнення міжконфесійного порозуміння між двома церквами – УСЦ і УАПЦ (воно заслуговує окремого розгляду), підкреслимо: цитовані рядки промови А. Коренева відтілюють його риси характеру: відкритість, чесність, прямоту. Ці риси, очевидно, давали підстави отцю Андрію здобувати значну підтримку віруючих, а державній владі – грати на подібних почуттях і принципах для поглиблення та утримання розколу в церковному середовищі.

Як уже зазначалося, протоієрей А. Коренєв неодноразово намагався використати потенціал журналу «Український Православний Благовісник» для поширення серед населення України поглядів на сутність і форми оновлення церкви. Він неодноразово надсилав до редакції журналу повідомлення про церковні події на Запоріжжі, висвітлював наявні проблеми й пропонував способи їх розв'язання.

Особливо яскраво громадянську позицію і релігійну складову світогляду Андрія Коренева, а разом з тим і його аналітичний склад розуму та літературний хист проявляє його допис до «Українського Православного Благовісника», друкований двома частинами у 1926 і 1927 роках. Це апологетична стаття під назвою «Промисел Божий або сліпий випадок» [9-10].

Автор статті надзвичайно послідовно досліджував чудеса природи, навколишнього світу, людського тіла і розмірковував над нескінченними прикладами, що свідчать, на його думку, про мудрість Творця та його творіння.

Зміст статті цікавий, а виклад ясний і доступний. Її оригінальний характер, науковий стиль, популярна інтерпретація та чітка логіка викладу роблять честь її авторові, як досвідченому полемісту, філософу-богослову, принциповому й непохитному захисникові основ християнської системи. Автор статті обґрунтував свою позицію, спираючись на аналізі природних явищ, світобудови, фізіології та анатомії людини. Водночас він не порушував теми присутності Божої у суспільному житті. Вірогідно, такий аналіз був би занадто ризикованим. Більше того, він міг стати вбивчим для автора. Радянська система не допускала найменшої критики на свою адресу.

Свої міркування А. Коренев формулював у доволі безкомпромісній формі. Він писав: «Таким чином, атеїзм, безбожжя є світогляд, що вимагає, як і всяка релігія, – віри. Різниця в об'єктах віри» [10, с. 158].

Пояснення розвитку природи вели автора статті до неприйнятних для атеїстів підсумків: «Таким чином, ми бачили вже три найбільших дива невіри – самостворений атом, випадок, що спричинив доцільний рух атомів, і випадкове самозародження життя на землі, – абсолютно неприйнятні розумом».

Чи готові були партійно-державні атеїсти терпіти від автора цих слів оцінку їхньої позиції, названої «непринятною розумом»? Вірогідно, що такі висновки драгували тих, хто наглядав за церковною пресою: партійних функціонерів та радянських активістів.

На завершення статті А. Коренев писав: «Сльозами нескінченної туги і безвихідного відчаю заплаче світ від горя, якщо йому вдасться вигнати Христа й релігію» [10, с. 162]. Ці слова протоієрея Андрія Коренева стали пророчими. Більшовицький атеїстичний світ вигнав Христа. Посягнув на те, щоб прогнати його з думок та сердець мільйонів людей. Безвинно згинула у цій темряві й душа автора цих пророчих рядків...

Таким чином, протоієрей Андрій Коренев був яскравою, неординарною особистістю, яка стрімко пройшла шлях від благочинного до члена-секретаря єпархіального управління, першого помічника єпархіального архієрея і кандидата у члени Священного Синоду Української Синодальної Церкви.

Кар'єрний успіх А. Коренева був зумовлений його ґрунтовною богословською підготовкою, широтою християнського світогляду, цільністю характеру, в якому виразно виступали відданість ідеалам оновлення православної церкви, послідовність, відкритість, принциповість. Таких, як він церковних діячів, у лоні Української Синодальної Церкви об'єднувала ідея заперечення державного атеїзму, стримуючим фактором якого вже не могла ефективно протидіяти стара церква. Разом із тим, протоієрей Андрій Коренев уважав за можливе використовувати ресурс державної влади для боротьби з противниками своєї конфесії, зокрема – послідовниками патріаршої церкви. В цьому він принципово

не вирізнявся серед діячів обновленського руху, які перебували у полоні ілюзій щодо сутності радянської влади. Розплатою за ці ілюзії стала втрата найціннішого – його власного життя, як і мільйонів інших життів тих, хто не усвідомив чи не встиг усвідомити уроків консолідації нації.

Список використаних джерел

1. Білан Г. І. Обновленський рух в Україні 20 – 30-х рр. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – «історія України» / Білан Ганна Іванівна. – Київ, 2005. – 275 с.
2. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 164.
3. ДАЗО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 184.
4. ДАЗО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 191.
5. ДАЗО. – Ф. Р – 316. – Оп. 3. – Спр. 135.
6. Жилюк С. І. Обновленська церква в Україні (1922 – 1928): монографія. – Рівне: РДГУ, 2004. – 384 с.
7. Ігнатуша О. М. Митрофорний протоієрей Андрій Коренєв // Історія релігій в Україні: наук. щорічн. / Ігнатуша О. М., Савчук Т. Г. – Львів : Логос, 2014. – Кн. 1. – С. 483 – 495.
8. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.
9. Коренєв А. Промысл Божий или слепой случай / А. Коренєв // Український Православний Благовісник. – 1926. – № 22. – С. 9 – 11.
10. Коренєв А. Промысл Божий или слепой случай / А. Коренєв // Український Православний Благовісник. – 1927. – № 10. – С. 158 – 162.
11. Левченко В. Ідеолог обновленства О. І. Покровський: життєвий і творчий шлях / В. Левченко // Держава і церква в новітній історії України: [Зб. ст. за матеріалами III-ї Міжнар. наук. конф. «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15–16 жовт. 2009 р.)]. – Полтава: ПНПУ, 2010. – С. 102-109.
12. Михайличенко Д. Ю. Профессор протопресвитер Иоанн Филевский (1865 – не раньше 1927): богослов, либерал, обновленец / Д. Ю. Михайличенко // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер. История. Политология. Экономика. Информатика. – 2012. – № 7 (126). – Вып. 22. – С. 149 – 159.
13. Предсоборное Совецание Украинской Православной Церкви // Український Православний Благовісник. – 1928. – № 12. – С. 199 – 201.
14. Прения по докладу прот. Тарасова «О липковщине и ее идеологии» // Український Православний Благовісник. – 1928. – № 13 – 14. – С. 157.
15. Стойчев В. Переслідування православного духовенства в роки «Великого терору» (за матеріалами архівно-кримінальних справ Державного архіву Запорізької області) / В. Стойчев // Політичні репресії в Українській РСР 1937 – 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 264 – 280.

А. Н. Игнатуша

**СЛУГА ИЛИ ЖЕРТВА БОЛЬШЕВИСТСКОГО РЕЖИМА?
ПРОТОИЕРЕЙ АНДРЕЙ КОРЕНЕВ В ОТНОШЕНИЯХ С ВЛАСТЬЮ
(1925 – 1928 ГОДЫ)**

В статье проанализировано место одного из влиятельных деятелей обновленческого движения в Запорожье – протоиерея Андрея Коренева – в отношениях власти и церкви. Автор показывает христианские основы мировоззрения А. Коренева и противоречие его идейных позиций как типичного представителя духовенства Украинской Синодальной Церкви. Содержание статьи свидетельствует о неординарности личности протоиерея. Проанализированы взгляды А. Коренева на проблему диалога между церквями УСЦ и УАПЦ, а также на стратегию отношений с советской властью. На примере фигуры священника автор статьи показывает особенности обновленческого движения в Украине, его идейную полифонию, неоднородность. Раскрываются факты биографии протоиерея, которые символизируют взгляды значительной части православного клира на вопрос отношений обновленцев с партийно-государственной системой и способов разрешения церковных проблем в обществе. Определены черты характера и жизненные принципы деятеля, способствовавшие успеху обновленческого движения и в то же время были его уязвимым местом, которое советская власть использовала в политических целях.

Ключевые слова: протоиерей, благочинный, Украинский Синодальная Церковь, обновленческое движение, советская власть, государственная политика, религия, атеизм, христианство.

О. М. Ignatusha

**THE SERVANT OR THE VICTIM OF THE BOLSHEVIK REGIME?
THE ARCHPRIEST ANDREI KORENEV IN RELATIONS
WITH GOVERNMENT (1925-1928)**

The place of the Archpriest Andrei Korenev, one of the most influential leaders of Renovation movement in Zaporizhzhya, in relations between the government and the church was analyzed in article. The author studies the basis of A. Korenev's Christian worldview, shows the depth of his analytical mind and literary talent. The article analyzes A. Korenev's theological works, his original views on natural phenomena, the world structure, physiology and human anatomy. The Archpriest's attitude to the state atheism and Soviet society is presented. The author describes the priest's activities aimed at developing a new denomination and spreading among the faithful the idea of the need for change in the church. A. Korenev's attempts to prove the importance of the local church leaders in the religious life of believers and the impact of the local community's participating in the confessional processes are presented. The Researcher figures out the nature of A. Korenev's administrative activities and its impact on relations with the authorities. On the example of the priest the author refutes the common understanding of the church Renovators as servants of the Soviet regime. The Christian way of the world view and contradictions of ideological attitude of A. Korenev as a typical clergy representative of Ukrainian Synodal Church are given.

The article shows that the Archpriest was an extraordinary person. A. Korenev's views on the problem of dialogue between the Ukrainian Synodal Church and Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, as well as the strategy of relations with the Soviet authorities, are considered. The life and activities of the priest show the peculiarities of Renovation movement in Ukraine and its ideological polyphonic heterogeneity. The facts of A. Korenev's biography are characteristic of the Orthodox clergy of that period when many priests shared the same views as for relations of the renovators with the party-state system and the ways of solving church problems in the society. The author presents the

main features of Korenev's character and his life principles that helped him to succeed in Renovation movement and at the same time were his weak points used by the Soviet government for political purposes. It is emphasized that the statement of full accountability of Renovation movement to the Soviet regime that prevails in historiography, to some extent, is biased and exaggerated.

Keywords: Archpriest, Rural Dean, Ukrainian Synodal Church, Renovation movement, the Soviet government, public policy, religion, atheism, Christianity.

Надійшла до редакції 16 вересня 2014 року

* * *

Питання зарубіжної історії

УДК 94(477)

С. С. Троян

КАЙЗЕРІВСЬКА НІМЕЧЧИНА НА ШЛЯХУ ДО ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ 1914 – 1918: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР

Німецька імперія від часу заснування в 1871 році швидко зміцнювала економічний і воєнно-політичний потенціал, готуючись до боротьби за «місце під сонцем» на світовій арені. Зростав політичний вплив у рейхстазі й уряді представників великої індустрії, мілітаристських кіл і радикальної частини пангерманського руху. Зовнішньополітична програма цих сил базувалася на ідеї перетворення кайзерівської Німеччини в могутню «світову державу». Фундаментальні основи цієї програми ґрунтувалися на геополітичних засадах просторового розширення Німецької імперії. Геополітичні ідеї та плани створення могутньої Великої Німеччини (Пангерманії) були характерні для політичного географа Фрідріха Ратцеля. Він уважав континентальну експансію першочерговим завданням, його успішна реалізація створить ґрунт для заокеанської колоніальної політики. Перша світова війна стала логічним продовженням практичного втілення німецької геополітичної програми. Ідеологічна, індустріальна і військово-технічна боротьба за «місце під сонцем» створили для офіційного Берліна необхідні передумови ескалації міжнародної обстановки на початку XX століття і зіштовхнули світ у вир глобального збройного конфлікту – Великої війни 1914 – 1918 років.

Ключові слова: Німецька імперія, зовнішня політика, колоніалізм, геополітика, Фрідріх Ратцель, Міттельєвропа, пангерманський рух, Перша світова війна.

Німецька імперія згідно з конституцією 1871 року була союзною державою і складалася з 25 окремих суб'єктів (4 королівства, 6 великих герцогств, 4 герцогства, 8 князівств і 3 вільних міста) та імперської провінції Ельзас-Лотарингія. Кожна з союзних держав мала власні законодавчі органи (ландтаги) й розгалужену бюрократичну виконавчу машину. Загальнонаціональним законодавчим імперським органом був рейхстаг, який обирався на основі загального, рівного та прямого виборчого права, хоч і зі значними цензовими обмеженнями. Верхньою законодавчою палатою була союзна рада (бундесрат) – становий орган вищого дворянства, який складався з представників князівств та вільних міст. На чолі імперії стояв кайзер, який водночас був і королем Пруссії та верховним головнокомандуючим армії й флоту. Виконавча влада знаходилася в руках імперського канцлера. Інтереси юнкерства виражала Партія німецьких консерваторів. Найважливішою політичною організацією великого капіталу була Націонал-ліберальна партія. Представників дрібної та середньої ліберальної буржуазії об'єднувала Прогресивна партія. Авторитетною в політичному житті була й Імперська (Вільних консерваторів) партія, куди входила впливова частина юнкерства, промисловці та державне чиновництво. Католиків і партикуляристські

сили, перш за все Південно-Західної Німеччини, об'єднувала партія «Центру». Інтереси значної частини робітничого класу виражала Соціал-демократична партія Німеччини. В умовах нарощування Німецькою імперією воєнно-політичного потенціалу й підготовки до боротьби за «місце під сонцем» на світовій арені особливо швидко посилювався політичний вплив представників великої індустрії, мілітаристських кіл і радикальної частини пангерманського руху.

Нова зовнішньополітична стратегія цих сил, які мали потужне лобі в рейхстазі й уряді, базувалася насамперед на ідеї перетворення кайзерівської Німеччини в могутню «світову державу». Ця лінія поведінки в полі світової політики ґрунтувалася на такому положенні: настає кінець епохи так званої європейської рівноваги і «концерту європейських держав», за якими насправді приховувалася світова гегемонія Великої Британії. Думки про швидкий кінець англійської гегемонії поділялися всіма прихильниками німецької «світової політики». Розбіжності між ними існували з іншого питання: чим замінити англійську домінацію – гегемонією Німеччини, як уважали експансіоністські кола пангерманців, чи системою «світової рівноваги», де Німеччина займе місце поряд з іншими двома-трьома «світовими державами». У цьому контексті особливого значення набуває питання про геополітичні засади німецьких загалом і пангерманських зокрема зовнішньополітичних програм кінця XIX – початку XX століття.

Працюючи над зазначеною проблемою, ми аналізували геополітичні, соціальні, географічні, етнологічні теорії пангерманістів, знайомилися з концепціями видатних діячів німецького фелькішського руху, ідеологів імперського експансіонізму Другого Рейху. При цьому ми зверталися до наукової і публіцистичної спадщини таких відомих авторів як Ф. Ніцше, Ф. Ратцель, Л. Вольтман, О. Аммон, Л. Шеман, А. Вірт, Г. Даніель, А. Беттихер, А. Дікс, Ю. Лангбен, Л. Вільзер, Ф. Ланге, Х. Чемберлен, К. Хайден, Д. Гелеві, К. Гаусгофер, Ю. Челлен, Д. Гейден, Ж. Гобіно, У. Ширер та інших.

Політична концепція пангерманців полягала у відмові від політики рейхсканцлера Отто фон Бісмарка, який бачив у створеній ним Німецькій імперії «завершену національну державу з міцними кордонами» [1, с. 187]. Пангерманський союз і близький йому Союз сприяння германізму в східних провінціях обґрунтовували плани німецьких агресивних кіл твердженнями про «неможливість» самостійного існування «малих народів» та про національну винятковість німців, покликаних панувати над ними. Пангерманський союз, Гаката і їхня преса заявляли про необхідність підпорядкування «малих народів» сильнішому «народу-повелителю», під яким малися на увазі тільки німці. «...Напрямок усього нашого розвитку... вимагає духовного і матеріального розширення імперії й поширення її влади, а також розселення фізично дуже сильних німців за чорно-біло-червоні стовпи, за моря, по всій земній кулі» [4, с. 96], – заявляли ідеологи пангерманізму.

Ця специфічна соціально-політична доктрина пангерманців базувалася на ідеї про перевагу німців над іншими народами і про їх «божественне покликання» домінувати над усім світом. Апологетом німецької загарбницької політики став Юліус Лангбен, який уважав себе «рупором світового духу» й стверджував, що його вустами промовляє цей світовий дух. Свої погляди Лангбен обґрунтував та виклав наприкінці XIX століття у праці «Рембрандт як вихователь» (1891 рік) [9].

Книга Лангбена була дуже популярною в Німеччині й пережила свого автора. Вже після його смерті, у 1909 році, вийшло її 49-е видання. Він, зокрема, заявляв, що Німеччині, виходячи з її центрального становища в Європі, визначено долею відігравати провідну роль: Німецька держава повинна панувати у світі, а німці мають бути аристократією серед інших народів. Німеччина займе таке місце серед інших держав планети, як німецький імператор серед німецьких князів. Необхідно розширити кордони кайзерівської Німеччини в Європі, завоювати для «німецького духу» відповідний простір. Лангбен писав: «Ми повинні створити простір для імперії німецької раси з населенням у сто мільйонів душ, щоб можна було протистояти Росії, яка завжди буде перешкодою на шляху до завоювання Німеччиною світового панування» [9, с. 211].

Лангбен, услід за Германом Даніелем і Паулем де Лагардом (Антуан Беттихер), розвивав ідеї про те, що Німеччина завдяки своєму географічному положенню стала нібито й духовним центром світу – серцем та мозком людської цивілізації. Німці, які займають центральне становище в Європі, повинні створити могутню середньоевропейську державу як знаряддя для подальшого завоювання «світового панування». Тобто «мозку» й «серцю» людства мало належати і його тіло. Лангбена, поряд з Лагардом та Ніцше, навіть називають одним із «пророків» німецького націоналізму. Пангерманці надалі розвинули цю географічну теорію держави. Саме на її основі в кінці 90-их років XIX століття виникла геополітика – політична концепція, яка використовує географічні дані (територія, положення країни, характер ґрунтів, клімату і т.п.) для обґрунтування експансії. Розглядаючи зв'язок між землею, географічним простором і політикою держави, геополітика стверджувала, що розвиток держави, її політики є наслідком тільки географічних причин, причому підкреслювалася обумовленість цієї політики.

Геополітика у Німеччині немов увійшла у фундамент ідеологічної підготовки німецькими імперіалістичними колами Першої світової війни. Так званий справедливий розподіл землі, який став складовою частиною теорії «життєвого простору», оспівування переваги німецької раси були компонентами обґрунтування нової війни. Відомий німецький геополітик, колоніальний діяч та ідеолог Артур Дикс закликав німецьких імперіалістів до активних дій, щоб перетворити Німеччину в світову державу [4, с. 93]. У німецькій геополітиці зразу ж чітко визначилися два основних напрями:

1. Обґрунтування загарбання чужих земель і, в першу чергу, німецького «просування на Схід».
2. Ідеологічне обґрунтування необхідності захоплення заокеанських колоніальних територій, ринків збуту, джерел сировини для Німеччини.

Отже, з самого початку свого існування геополітика відігравала особливу роль в обґрунтуванні імперіалістичних пангерманських програм. Не випадково засновник німецької геополітики Фридрих Ратцель був членом Пангерманського союзу. При розробленні свого вчення Ратцель спирався на дві концепції: географічного детермінізму, в основі якого лежала теза про визначальну роль географічних факторів у суспільному житті, і соціального дарвінізму. В зв'язку з цим окремо спинимося на сумнозвісній концепції соціального дарвінізму і її впливові на німецьку суспільну свідомість кінця XIX століття. Саме вона у формі расової теорії про винятковість арійської раси стала складовою частиною пангерманської ідеології. Расову теорію проповідували відомі члени

Пангерманського союзу О. Аммон, Л. Вільзер, Л. Шеман, А. Вірт, Ф. Ланге, Л. Вольтман. Так, Вольтман у своїй праці «Теорія Дарвіна і соціалізм» писав: «Наскільки нам відома історія людського роду, останній завжди поділявся на раси; що стосується походження рас, це питання виходить за рамки наших історичних знань. Історія культури – це історія рас і народів; це – расова боротьба за території, засоби проживання й панування. У соціальному світі расова боротьба служить органічною основою всякого культурного історичного розвитку» [2, с. 273].

Але найбільший вплив на німецьку геополітику мали расові доктрини, розроблені французьким дипломатом графом Ж.А. де Гобіно й англійським підданим Х.С. Чемберленом. Дуже влучну характеристику їм дав відомий американський історик і журналіст Вільям Ширер [7]. Він писав, що обидва відзначалися широкою ерудицією, великою культурою, багато їздили по світу. Водночас вони стали родоначальниками расових доктрин, настільки протиприродних, що ніхто, навіть їхні власні співгромадяни, не сприймали їх усерйоз, за винятком німців.

Расову доктрину Гобіно виклав у чотирьохтомній праці «Нарис про нерівність людських рас», яка була опублікована в Парижі у 1853 – 1855 роках. Його теорія, яка дістала поширення в Німеччині в останнє десятиліття XIX століття, була перш за все вченням, яке виправдовувало колоніальну політику. Гобіно вважав, що расове питання займає провідне місце серед інших історичних проблем. Існує три основні раси – біла, жовта, чорна. При цьому безумовну перевагу він віддавав білій расі. «Історія вказує на те, що всі цивілізації беруть початок від білої раси і жодна цивілізація не може розвиватися без вкладу білої раси» [7, т. 1, с. 135], – писав Гобіно. На його думку, справжній скарб білої раси становлять арійці, яких він назвав «працелюбними представниками роду людського, найблагороднішими серед білої раси». До таких арійців він відносив частину населення Франції, жителів Англії, Ірландії та Нідерландів, німців, які проживали вздовж Рейну і в Ганновері, а також скандинавів. При цьому Гобіно вважав німців, особливо тих, які проживали на заході Німеччини, кращими представниками всіх арійців. «Германці арійського типу, – заявляв французький дипломат, – уособлюють величезний витвір природи... Тому всі їхні думки, слова й дії надзвичайно важливі» [7, т. 1, с. 135]. Виходячи з біологічних і генетичних чинників, арійській (білій) расі Гобіно відводив роль панівної еліти у людському суспільстві.

Зрозуміло, що ідеї Гобіно набули популярності в Німеччині, особливо після того, як пангерманець Людвіг Шеман спочатку в 1891 році заснував «Товариство Гобіно», а потім у 1897 – 1901 роках переклав його працю німецькою мовою. До гарячих прихильників ідей французького дипломата належав і Х'юстон Стюарт Чемберлен. Слідом за автором «Нарису про нерівність людських рас» він дійшов висновку, що ключем до розуміння історії, а по суті основою цивілізації, є расовий підхід. Чемберлен був не тільки одним з перших, хто в Німеччині заклав основи расової теорії, але і євгеніки – науки про расову чистоту. Однак, на думку біографа Гітлера німецького антифашиста К.Хайдена, який жалкував про вплив расової теорії Чемберлена на маси, останній був також прикладом «одного з найдивніших обдарувань в історії німецького світогляду, скарбниці знань і серйозних думок» [7, т. 1, с. 137].

Найсильніший вплив на світогляд німців справили положення, викладені у роботі Чемберлена «Основи дев'ятнадцятого століття» [6; 8], яка була написана за півтора року – з 1 квітня 1897 року по 1 жовтня 1898 року й опублікована в 1899 році. Це – яскравий приклад інтелектуальної прози (есеїстики) рубежу XIX – XX століть. «Моя мета не літопис минулого, але висвітлення сучасного» (6, т. 2, с. 203), – так сам автор сформулював головне завдання своєї праці.

Для пояснення суті XIX століття Чемберлен перш за все визначив, що було запозичене сучасною йому цивілізацією з древності. Він стверджував, що запозичені були три основних явища: древньогрецька філософія і мистецтво, римське право та особа Ісуса Христа. Їхніми спадкоємцями стали дві чисті раси – євреї й германці, – а також напівкровки романського походження, яких Чемберлен назвав «пародією на людей». Але одні тільки германці були гідні цієї прекрасної спадщини. Саме в них письменник бачив єдину надію на порятунок людства. Звідси значимість кожної нації, яка проживала в межах на той час існуючих держав, знаходиться у прямій залежності від наявності у них справжньої тевтонської крові. Дійсна історія розпочалася у той момент, коли тевтон владно поклав руку на античну спадщину. Тому Чемберлен убачав шлях до врятування у тевтонах та їхній культурі.

При цьому найобдарованіші тевтони – це германці, бо вони успадкували кращі якості греків і арійців. Це дає їм повне право правити світом. Чемберлен писав: «Господь Бог покладається сьогодні тільки на німців. Ця впевненість, ця безсумнівна істина протягом багатьох років наповнювали мою душу». Він виступив з проповіддю расової переваги тевтонів, говорив про значення «зростаючого та реорганізуючого генія тевтонського народу», про те, що «... німецьке полягає не в походженні, а в стані душі» (6, т. 1, с. 559). На його думку, тевтонська «північна» раса не тільки омолодила і врятувала західну цивілізацію, але й має створити новий світ з новим суспільним устроєм.

Не дивно, що книга «Основи дев'ятнадцятого століття» дуже швидко стала популярною в Німеччині, а її ідеї дістали палку підтримку з боку пангерманських і мілітаристських кіл. Сам імператор Вільгельм II був серед перших шанувальників Чемберлена. В одному зі своїх листів письменнику кайзер заявив: «Всевишній послав Вашу книгу німецькому народові, а Вас особисто мені» [7, т. 1, с. 140]. Щодо Чемберлена, то під час Першої світової війни він був одним з найвідоміших пангерманців та стверджував, що Німеччина завжди була справжньою батьківщиною свободи.

Окрім расових теорій Гобіно і Чемберлена, вплив на німецьку геополітику справили певною мірою співзвучні з ними ідеї німецького філософа Фр. Ніцше. В своєму останньому творі «Жадання влади» (1889 рік) він виступив з палкою апологією людини, протестом проти будь-яких форм духовного рабства. Водночас, виступаючи прихильником щастя, формула якого «тверде «так» або «ні», пряма лінія і мета» [5, с. 331], філософ висловив низку безкомпромісних думок та положень, що використовувалися апологетами расизму і крайнього націоналізму. Так, він заявляв: «Недолугі й безпорадні мусять загинути – це перший принцип нашої любові до людини. І в цьому їм треба допомогти» [5, с. 332].

Ніцше з філософських позицій виступав за появу і розвиток Надлюдини, проголосивши: «Бог мертвий, – тепер ми хочемо, щоб жила надлюдина» [5,

с. 285]. Але ця заява мала і зворотну сторону. Надлюдина протиставлялася всім іншим простим смертним та навіть людству в цілому: «Надлюдина припала мені до серця; моя перша і єдина любов – вона, а не людина – чи то ближня, чи вбога, чи страждена, а чи найкраща» [5, с. 285]. У міфі про надлюдину, яка індивідуально долає буржуазний світ, причому поза всякими моральними нормами й з крайньою жорстокістю, культ сильної особистості поєднується з романтичною ідеєю «людини майбутнього», котра залишила позаду сучасність з її пороками і брехнею. Д.Галеві, французький біограф Ніцше, влучно підмітив, що «Надлюдина – це надія, ілюзія» [3, с. 205]. У Надлюдині Ніцше бачили арійця, хоча сам філософ цього й не думав стверджувати. Чого варті тільки такі слова автора «Жадання влади»: «Ох, ці німці, як дорого вони нам обійшлися! Марнувати все – незмінне діяння німців» [5, с. 413].

Щоправда, відстоюючи ідею про те, що життя – це воля до влади, Ніцше виправдовував «війну всіх проти всіх». Він уважав війну не тільки фатально неминучою, але й першою життєвою необхідністю, вирішальною умовою самопіднесення та самоствердження життя. У процесі війни здійснюється відбір найповноцінніших індивідів, які мають панувати. Ніцше не дав прямої відповіді також і на питання, яких індивідів, яку расу він мав на увазі під «панівною расою». Однак прихильники ніцшеанства всіляко обґрунтовували, що тільки арійці принесуть людству духовне звільнення, вищу культуру і на цьому шляху для них придатні та виправдані будь-які методи. Вони вважали, що саме «німецький дух» може найповніше втілити волю до влади «панівної раси» і мріяли про Велику Німеччину, яка очолить Європу, об'єднає її під своєю владою й буде диктувати свою волю всьому світу.

Ці схарактеризовані раніше расові доктрини Гобіно і Чемберлена та ніцшеанська концепція Надлюдини були покладені в основу німецької геополітики, початок якій поклав Фрідріх Ратцель. Він продовжив роботу своїх попередників і за короткий час створив антропогеографію та політичну географію. Ратцель бачив своє завдання в тому, щоб довести органічний зв'язок політики з географією, тобто «життєвим простором» держави. Виходячи з ідей Ратцеля, шведський соціолог і політик Юхан Рудольф Челлен увів сам термін «геополітика» й разом з генералом Карлом Гаусгофером, колоніальним діячем Артуром Діксом та іншими далі розвинув основні положення цієї політичної доктрини, яка стала складовою частиною німецької зовнішньополітичної програми початку ХХ століття.

Теорія Ратцеля, викладена у праці «Політична географія», яка побачила світ у 1897 році, а також книзі, присвяченій проблемам географії Німеччини [10; 11], покликана була обґрунтувати німецькі, зокрема пангерманські, агресивні плани, спрямовані на встановлення світового панування та створення «великогерманської світової імперії». Ратцель, як і багато німецьких учених часів кайзерівської Німеччини, був людиною консервативного способу мислення. Властивий йому світогляд справив вплив не тільки на його політичні погляди, але й на напрям наукових досліджень. Його ідеї про необхідність «просторового зростання держав», «безперервну зміну масштабів політичних просторів» служили виправданню всякої зовнішньополітичної агресії.

Німецький географ уважав державу окремим організмом, «формою поширення життя на земній поверхні». При цьому законами розселення людей на

Землі визначаються також і закони поширення їхніх держав. Будь-яка держава органічно зв'язана з тим ґрунтом та простором, які вона займає й за допомогою яких забезпечує життєво необхідні потреби людей. Це означає, що особливості держави, її властивості, якості, характер і природа складаються не тільки з особливостей відповідного народу, але й з особливостей простору, землі, які він займає. Найважливіші з цих особливостей – 1) величина або розміри, місцезнаходження і кордони держави; 2) характер ґрунтів та форма землі разом з її рослинністю; 3) співвідношення між державою й іншими частинами земної поверхні [11, с. 5].

Однак будь-яка держава, що відмежована від інших і має свій простір, не веде ізоляованого життя. Вона зв'язана з іншими державами, перш за все зі своїми безпосередніми сусідами. Таким чином, з одного боку, вона входить у систему держав, несе у собі особливості, властиві конкретній частині світу. З другого боку, вступає у неминучий конфлікт з іншими державами у боротьбі за нові території. Ратцель писав: «Суть держав така, що вони розвиваються, змагаючись із сусідніми державами, причому нагородою в боротьбі у більшості випадків є частини територій» [11, с. 221].

Отже, зростання народонаселення країни обов'язково вимагає збільшення її території. Причому висококультурні народи, до числа яких Ратцель перш за все відносив німців, прагнуть до утворення великих і життєздатних державних організмів. Оскільки територіальний поділ світу завершився, то розширення кордонів «народів з високою культурою» неминуче повинне відбуватися за рахунок витіснення інших народів, а нові життєздатні держави можуть виникати на руїнах старих.

Як уважав Ратцель, історія держав і народів – це історія завоювання земного простору. За його твердженням, наприкінці XIX століття жодна велика європейська держава не обмежувалася «корінною» землею, а прагнула до здобуття колоній поза Європою. У розвитку всіх держав прагнення до просторового розширення та збільшення території відіграє вирішальну роль. З усіх держав Європи тільки одна Німеччина до 1884 року залишалася найбільш європейською країною як за відсутністю колоній, так і за своїм центральним становищем на континенті. В інтересах зміцнення й посилення своєї політичної могутності у центрі Європи, на думку Ратцеля, Німеччина повинна прагнути до завоювання колоніями для направлення туди надлишку свого населення.

Тому німецький геополітик окремо обґрунтував і розвинув ідеї німецької колонізації чужих територій. «Народ росте, збільшуючи свою чисельність, країна – збільшуючи свою територію. Тоді як зростаючий народ відчуває потребу в нових землях для збільшення своєї чисельності, то він виходить за межі країни. Спочатку він ставить на службу собі та державі ті землі всередині країни, які до цих пір не були зайняті: внутрішня колонізація. Якщо її не вистачає, народ направляється зовні й тоді з'являються всі ті форми просторового зростання, які в кінцевому підсумку ведуть до здобуття землі: зовнішня колонізація. З нею тісно зв'язане військове просування і завоювання» [11, с. 115], – відзначав Ратцель. Розвиваючи свою тезу про необхідність розширення «життєвого простору» за рахунок зовнішньої колонізації шляхом застосування сили, він заявляв також, що держава для того, щоб стати «великою», повинна мати територіальну основу

площею не менше ніж 5 млн. кв. км. Територія ж Німеччини у кінці XIX століття була тільки 550 тис. кв. км.

Зацікавленість Німеччини у переділі колоній на свою користь – перша геополітична ідея Ратцеля. Водночас, на його думку, це – «вимога природи народного тіла, аналогічна голоду або спразі. Вона все більше і більше набуватиме значення головного завдання німецької політики» [10, с. 159].

Друга ідея – експансія в Європі. Зауважимо, що тут Ратцель виступав послідовником тих теоретиків, які вважали континентальну експансію першочерговим завданням, успішна реалізація котрого створить ґрунт для заокеанської колоніальної політики. Перед людством стоїть завдання об'єднання Європи в одне ціле під гегемонією центральної європейської держави – Німеччини. Здійснення цієї великої «ідеї простору», на думку геополітика, буде найбільшим досягненням.

Ратцель конкретизував європейські політичні прагнення Німеччини та сформулював особливе поняття Серединної Європи, якому попередньо дав фізико-географічне тлумачення. «Між Альпами, Північним і Балтійським морями, між Атлантичним океаном і Чорним морем, – писав географ, – лежить та частина Європи, де Альпи, Карпати й Балкани, широкі низини і такі ріки, як Рейн та Дунай, надають взаємну схожість основним формам поверхні, країна, клімат якої однорідний, рослинність якої майже від одного краю до іншого є одним і тим же килимом лісів, лук, боліт, галявин. Це – Серединна Європа у найширшому значенні слова» [10, с. 5]. Таке об'єднання в один комплекс різних районів Європи було зроблене Ратцелем з конкретною політичною метою. Якщо Серединна Європа є фізико-географічним цілим, то цілком природно виникає тенденція до політичного об'єднання цієї території. Найбільші можливості для його здійснення відкриваються перед Німецькою імперією як державою, розташованою у центрі Європи. Виходячи з цього, Ратцель убачав завдання Німеччини і німецького народу «в згуртуванні та забезпеченні за собою сил Серединної Європи» [10, с. 201].

За своїм конкретним змістом зовнішньополітична програма Ратцеля не відрізнялася від схарактеризованих раніше пангерманських планів. Водночас від ординарних проповідників агресії та загарбань Ратцель відрізнявся перш за все тим, що прагнув не просто визначити мету і завдання, але й створити, за його словами, «всеохоплюючу теорію імперіалістичної експансії» в інтересах кайзерівської Німеччини. Геополітика Ратцеля стала своєрідним містком, перекинутим у XX ст. для обґрунтування офіційним Берліном свого права на утвердження в позиції «світової держави».

Можна підсумувати, що геополітична теорія Ратцеля, яка ґрунтувалася на засадах географічного детермінізму й соціального дарвінізму, була програмою та ідеологічним обґрунтуванням агресивних зовнішньополітичних намірів пангерманців і тих кіл, які прагнули до посилення позицій Німеччини за рахунок загарбання нових земель та розширення ринків збуту й аграрно-сировинної бази. Вона служила виправданням експансіоністської зовнішньої та колоніальної політики правлячих кіл. Ідеї «життєвого простору», «народу без землі», «просторового зростання держав» за рахунок зовнішньої колонізації мали були також служити засобом ідеологічної обробки і виховання німців у душі шовінізму. Такі геополітичні плани створення «всемогутньої Пангерманії» у контексті

реалізації теорії Ратцеля були яскраво проілюстровані на практиці вже на початку XX століття.

Перша світова війна стала логічним продовженням внутрішньої та зовнішньої політики тогочасних великих держав й особливо кайзерівської Німеччини. Доктрина «пангерманізму» стверджувала, що німці мають право панувати над іншими народами. Пангерманці, керуючись і відповідними геополітичними положеннями щодо безальтернативності для Німецької імперії розвитку шляхом насамперед «просторового розширення», закликали проводити політику сили відносно інших держав, створювати міцний флот та армію. Ідеологічна, індустріальна і військово-технічна боротьба за «місце під сонцем» створили для офіційного Берліна необхідні передумови ескалації міжнародної обстановки на початку XX століття й зіштовхнули світ у вир глобального збройного конфлікту – Великої війни 1914 – 1918 років.

Список використаних джерел

1. Абуш А. Ложный путь одной нации: К пониманию германской истории / Александр Абуш. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 349 с.
2. Вольтман Л. Теория Дарвина и социализм / Людвиг Вольтман. – СПб. : Зябицкий и Пятин, 1900. – 333 с.
3. Галеви Д. Жизнь Фридриха Ницше / Даниэль Галеви. – Рига : Спридитис, 1991. – 270 с.
4. Гейден Г. Критика немецкой геополитики / Гюнтер Гейден. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1960. – 312 с.
5. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Фрідріх Ніцше. – К. : Основи-Дніпро, 1993. – 415 с.
6. Чемберлен Х.С. Основания девятнадцатого столетия / Х.С. Чемберлен / Вступ. ст. Ю.Н. Солонина; пер. Е.Б. Колесниковой: в 2 т. – СПб. : Русский Мир, 2012. – Т. 1. – 688 с.; Т. 2 – 479 с.
7. Ширер У. Взлёт и падение третьего рейха / Уильям Ширер: в 2 т. – М. : Воениздат, 1991. – Т. 1. – 653 с.; Т. 2. – 528 с.
8. Chamberlain H.-S. Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts / H.-S. Chamberlain. – München: Bruckmann, 1899. – 1031 s.
9. Langbehn J. Renbrandt als Erzieher / Julius Langbehn. – Leipzig, C.L. Hirschfeld, 1891. – 560 s.
10. Ratzel F. Deutschland / F. Ratzel. – 5. Aufl. – B.-Lpz.: Verlag Brüder Suschitzky, 1921. – 273 s.
11. Ratzel F. Politische Geographie / F. Ratzel. – München-Lpz.: R. Oldenbourg, 1897. – 715 s.

С. С. Троян

КАЙЗЕРОВСКАЯ ГЕРМАНИЯ НА ПУТИ К ВЕЛИКОЙ ВОЙНЕ 1914 – 1918: ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Германская империя со времени основания в 1871 году активно укрепляла экономический и военно-политический потенциал, готовясь к борьбе за «место под солнцем» на мировой арене. Быстро возрастало политическое влияние в рейхстаге и правительстве представителей крупной индустрии, милитаристских кругов и радикальной части пангерманского движения. Внешнеполитическая программа этих сил базировалась на идее о превращении кайзеровской Германии в мощную «мировую державу». Фундаментальные основы этой программы основывались на

геополитических принципах пространственного расширения Германской империи. Геополитические идеи и планы создания мощной Великой Германии (Пангермании) были характерны для политического географа Фридриха Ратцеля. Он считал континентальную экспансию первоочередной задачей, его успешная реализация создаст почву для заокеанской колониальной политики. Первая мировая война стала логическим продолжением практического воплощения немецкой геополитической программы. Идеологическая, индустриальная и военно-техническая борьба за «место под солнцем» создали для официального Берлина необходимые предпосылки эскалации международной обстановки в начале XX века и столкнули мир в пучину глобального вооруженного конфликта – Великой войны 1914 – 1918 годов.

Ключевые слова: Германская империя, внешняя политика, колониализм, геополитика, Фридрих Ратцель, Миттельевропа, Пангерманское движение, Первая мировая война.

S. S. Troyan

KAISER'S GERMANY ON THE WAY TO THE GREAT WAR 1914 – 1918: GEOPOLITICAL DIMENSION

The German Empire from its founding in 1871 quickly strengthened its economic and military-political potential, ready to fight for a “place in the sun” in the world. The political influence of representatives of big industry, militaristic, and radical circles of the Pan-German movement in the Reichstag and government were rapidly growing. Foreign policy program of the forces was based on the idea of converting Kaiser's Germany into a powerful “world power”. Fundamentals of the program were based on the principles of geopolitical spatial expansion of the German Empire. Geopolitical ideas and plans of creating a powerful Great Germany (Pan-Germany) were characteristic of the political geographer Friedrich Ratzel.

Two main areas of the German geopolitics can be defined clearly: 1) justification of invading foreign lands and, above all, of the German “eastward”; 2) the ideological rationale for capturing overseas colonial territories, sales markets, and sources of raw materials for Germany. From the very beginning, geopolitics played a special role in the justification of the imperialist Pan-German programs. It is no accident that the founder of German geopolitics F. Ratzel was a member of the Pan-German alliance. In developing his doctrine F. Ratzel used two concepts: geographical determinism, which was based on the thesis of the decisive role of geographical factors in public life, and social Darwinism. He believed in continental expansion priority because its successful implementation will create the ground for overseas colonial policy. The First World War was a logical continuation of the German geopolitical practical implementation of the program. Ideological, industrial and military-technical struggle for “place in the sun” created for the official Berlin prerequisites of escalating the international situation in the early twentieth century and pushed the world into global armed conflict – the Great War of 1914-1918.

Keywords: German Empire, foreign policy, colonialism, geopolitics, Friedrich Ratzel, Mitteleuropa, Pan-German movement, World War.

Надійшла до редакції 24 листопада 2014 року

* * *

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЄГИПТОЛОГІЇ В СВІТЛІ МІЖНАРОДНИХ КОНФЕРЕНЦІЙ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті на основі найновітніх досліджень учених-сходознавців проаналізовано актуальні проблеми сучасної єгиптології, виокремлено пріоритетні напрями в роботі вчених-єгиптологів, висвітлено новітні погляди на сакральне знання стародавньої цивілізації, «втаємничені» фрагменти єгипетської історії, родинні відносини, порівняно суспільні категорії «служивих людей» та «людей фараона». У ході дослідження документів і матеріалів міжнародних конференцій ХХІ століття виявлено три напрями роботи єгиптологів. До першого з них належать принципово нові відкриття в галузі історії та археології, до другого – найновіші аналітико-евристичні праці єгиптологів, доповнення й уточнення до відомих розроблень ключових історичних проблем. Третій напрям представлено доповідями та методологічними розробками прогностичного характеру. Автором статті проаналізовано проблематику сучасної єгиптології, доведено, що поглиблення знань про єгипетську цивілізацію в ХХІ столітті вимагає від дослідників серйозного переосмислення всього здобутого на сьогоднішній день писемного матеріалу та матеріальних пам'яток.

Ключові слова: єгиптологія, цивілізація, древня традиція, сакральне знання, плагіат, артефакт, сенсація, експерти.

Проблема епохальних змін і нових відкриттів у вивченні стародавньої історії на сучасному етапі досліджень часто має кон'юнктурний характер, бо дослідники інколи прагнуть досягти «сенсації» й довести те, що не має реально наукових підтверджень. Тому часто бажане видається за дійсне. Цим пояснюються численні «спростування сенсацій», що змінюються новими, які пізніше також спростовуються. Особливо це характерне для стародавньої історії Єгипту, бо, незважаючи на найвищий рівень здобутків цієї цивілізації, «втаємничений характер» сакрального знання породжує все більше нових концепцій і гіпотез. Проте до них необхідно підходити критично й обережно.

Ці питання порушувалися на трьох Міжнародних конференціях єгиптологів, які відбулися в 2004, 2009, 2012 років і були представлені вченими з більшості країн світу [2; 3; 5]. Новітнім питанням єгиптології, частковому перегляду релігійної та суспільної історії стародавньої цивілізації присвячено монографії Я. Ассмана й І. Канцельсона, в яких є посилання на «Постанови» конференцій та на окремі статті [1; 7]. Культурні сторінки єгипетської соціальної історії висвітлено в працях Г. Робінсон і В. Солкіна [4; 9-10]. Проблема повернення найцінніших артефактів стародавнього єгипетського мистецтва з європейських та американських музеїв і приватних колекцій розглядається в статтях і зверненнях єгипетського ученого З. Хавасса [11].

Автор статті прагне проаналізувати проблематику сучасної єгиптології за матеріалами найновітніх конференцій та останніх наукових і пошуково-дослідницьких праць учених-сходознавців.

Вивчення історії древньоєгипетської цивілізації перебуває в процесі постійного оновлення не лише тому, що стародавня земля цієї країни містить у собі ще багато не знайдених пам'яток, а тому, що і відомі нам пам'ятки не до кінця

досліджені й розгадані та приносять сучасним дослідникам нові та нові сюрпризи (єгипетська електроенергія, обізнаність у гравітації, таємниці монументального будівництва й ін.) в новому прочитанні. Здавалося б, 20 – 30-і роки XX століття поставили всі крапки над «і» в дослідженні історії династій фараонів, проте, як ми спостерігаємо, підручники, які були написані в ці часи, на сьогоднішній день виглядають застарілими, бо є джерелом суб'єктивної інформації щодо бачення подій єгипетської історії вченими XIX – першої половини XX століть.

XXI століття знаменувалося системним обміном знань між єгиптологами різних країн за налагодженості в організації та проведенні конференцій міжнародного рівня, у ході яких було виявлено, що багато проблем з історії Стародавнього Єгипту потребують уточнення й перегляду завдяки сучасним методологічним підходам і досягненням історичної науки й археології. Відкриття спеціалістів, представлені у ході роботи конференцій, стосувалися всіх аспектів історичного розвитку Стародавнього Єгипту і, першою чергою, питань суспільних відносин, економіки, війни й культури.

Тож, єгипетська цивілізація була глибиннішою та потужнішою, ніж ми уявляємо. Проте й сьогодні у нас немає чіткої відповіді на те, як стародавні єгиптяни користувалися законом гравітації, як вони видобували і використовували електричний струм, яким чином їм удалося побудувати піраміди, сонячні храми, грандіозні стели. Археологи ще не знайшли (а можливо, вже й не знайдуть) достатньо писемних пам'яток, щоб повною мірою відтворити досягнення єгипетської медицини, усі секрети стародавніх хірургів та анестезіологів, хоча ми й уявляємо, що вони були майже фантастичними [1, с. 8].

Знання в Древньому у Єгипті були сакральними, бо їх зберігала каста жерців і той, хто в неї вступав, ставав «посвяченим», тобто таким, який зберігає таємницю всіх учених секретів. На думку М.Вернера (III Міжнародна конференція «Єгиптологія крізь епохи», Каїр, 9-10 вересня 2012 року), знання приховувалися від народу, бо вважалося, що вони можуть лише зашкодити могутності та стабільності самої держави.

Проте не лише знання в Єгипті були сакральними. Вся єгипетська цивілізація виглядала «суцільною таємницею» в очах тих, хто її відвідував (насамперед – стародавніх греків), або хто намагався дослідити окремі сторінки її життя. Цьому сприяло локальне положення Єгипту, куди не так просто можна було дістатися кочівникам-завойовникам чи простим мандрівникам. Саме це й виробило впродовж тисячоліть своєрідну, ні на кого не схожу традиційну єгипетську культуру.

«Утаємниченими» були й єгипетські правителі, представники вищої влади, які вважалися представниками бога на землі, навіть сьогоднішній день ми не знаємо, хто мав стародавніше коріння – жерці чи фараони. Фараони вперто не бажали змішування своєї крові навіть із представницями жрецької касты. Одним із достовірних фактів, який на сьогоднішній день підтверджує дійсну могутність фараонів, є те, що їхні подвійні корони містили в собі заряд електроенергії та навіть первісні електричні лампи, що вже доведено сучасною наукою. Про це повідомив П. Ніколсон з університету Кардиффа (III Міжнародна конференція «Єгиптологія крізь епохи», Каїр, 9-10 вересня 2012 року) [10, с 19].

Ще античні автори (Лукіан, Плутарх) повідомляли, що численні приміщення єгипетських підземних храмів і лабіринтів освітлювалися рівномірним світлом

невидимих джерел. Легенди повідомляють, що підземні роботи в районі піраміди Хеопса, а також розпису стін усипальниць вели із застосуванням Незгасимого світильника [7; с. 132]. На підземних роботах використовували також пристрої з гнучкими шнурами довжиною кілька десятків метрів, що світилися. Тому в підземеллях пірамід та в усипальницях фараонів немає слідів кіптяви. Римський єзуїт Афанасій Кірхер у 1652 році у книзі «Едапус Єгиптіанус» описав Незгасиму лампу, знайдену в підземеллях Мемфіса, що не гасла від води. Та лише на межі XX – XXI століть учений С. Майер спробував довести використання єгиптянами електричних батарей.

«Утаємниченою» була й сама єгипетська родина, котра так самовіддано зберігала та виховувала власних дітей. Окрім того, що єгиптяни, на відміну від греків і римлян, не полюбили «манежі» й «арени», вони жили замкненим сімейним життям і не допускали, щоб хтось у нього втручався. Маючи достатньо писемних пам'яток про практично незалежне становище жінки в єгипетській родині, ми не маємо точних уявлень про всі ті важелі в посімейних відносинах, особливості укладання шлюбу, місце гетер у єгипетському суспільстві.

Любовна лірика древніх єгиптян у XX столітті для більшості дослідників була підтвердженням узаконеного «кінцесту» в середні переважаючої кількості єгипетських родин. І лише на межі XX – XXI століть дослідники довели (вивчивши безліч сімейних архівів), що народна тисячолітня традиція зумовлювала закоханих чоловіків називати свою дружину «милою сестрою», а дружини величали своїх чоловіків «найріднішим братом». Проте родини фараонів до часів Нового царства дотримувалися правила «незмішування крові» навіть із найближчим аристократичним оточенням. Це питання було порушене співробітником Британського музею, доктором Н. Страдвіком (I Міжнародна конференція «Лики Єгипту: минуле й сьогодення великої цивілізації», Каїр, 17 листопада 2004 року) [8; с. 84].

На сьогоднішній день таємницею для нас залишаються й історичні моменти переходу від однієї до іншої династії фараонів. Так, нерозгаданими залишаються таємниця народження та смерті Тутанхамона, причини передачі влади від Хоремхеба до його візира – Рамзеса I. І таких «білих п'ятен» в історії єгипетської політичної влади чимало. Наприклад, дослідження мумії KV35 (можливі залишки цариці Нефертиті), а також суперечки між єгипетськими та англійськими археологами довели, що вчені ще не здатні відрізнити мумію сорокарічної жінки від мумії шістнадцятилітнього хлопчика. На сьогоднішній день ми також не можемо стверджувати хто був батьком Тутанхамона – Аменхотеп III (якого він сам називає своїм батьком), Ехнатон (батько чи тесть?) чи Хоремхоб, визначний полководець фараона-реформатора. Останній, до речі, сам звів Тутанхамона на престол, а потім єдину гробницю цього 19-літнього хлопчика залишив неушкодженою, винищивши всі інші, пов'язані з пам'яттю про Ехнатона. Що ж до мумії KV55, то досі не відомо, кого вона нам представляє – Ехнатона чи Хоремхеба? (Професор Мюнстерського університету Е. Греф, I Міжнародна конференція «Лики Єгипту: минуле й сьогодення великої цивілізації», Каїр, 17 листопада 2004 року) [11].

Сьогодні увагу дослідників привертає особлива категорія єгипетського населення Нового царства – «немху» (служиві люди). До таких належали чиновники всіх категорій, військові найманці середніх рангів, лікарі, торгові

агенти фараона, царські ремісники. Всі вони були на утриманні держави. Їхня платня залежала від кількості податків, що надходили до царської скарбниці. «Немху» були захищені царським судом від посягань на їхнє майно та права знаттю. Особливо посилювалося становище цієї верстви за правління Хоремхеба (XVIII династія). Не зовсім з'ясовано на сьогоднішній день, яке ж було співвідношення між «немху» і «хему» (людьми фараона) у роки правління XVIII династії.

Щоб знайти відповіді на ці та інші питання, ми звернулися до матеріалів міжнародних наукових конференцій початку XXI століття з проблем єгиптології, які є нагальними для сучасних дослідників із цієї галузі сходознавства. Теми доповідей, із якими виступили вчені на трьох конференціях (Міжнародна конференція «Лики Єгипту: минуле й сьогодення великої цивілізації», Каїр, 17-18 листопада 2004 року; Міжнародна конференція «Досягнення та проблеми сучасної єгиптології», Москва, 29 вересня – 2 жовтня 2009 року; Міжнародна конференція «Єгиптологія крізь епохи», Каїр, 9-10 вересня 2012 року), умовно можна поділити на *три напрями*. До *першого* належать принципово *нові відкриття* в галузі єгиптології та археології – віднайдення нових додинастичних поховань в Аварисі (доктор І. Форстнер-Мюллер), на ґрунті ландшафтних досліджень перегляд старої єгипетської хронології, особливо хронологічних меж між Стародавнім і Середнім царствами (Е. Греф), відкриття нових, значно ширших кордонів Єгипту в добу Стародавнього царства (К. фон Пілгриму), нові відкриття підводної археології (А. Белова, Д. Фабр), про розкопки французької експедиції й віднайдення 5000-літнього човна фараонів під час експедиції в Абу-Раваш, на захід від Каїра (доктор К. Шалл), про досягнення чеської єгиптології в районі міста Абусира (Б. Вахла), було представлено свідченнями існування культу богині Ізиди у варварських племен Північного Причорномор'я в IV-V століття н. е. (С. Ярцев), аналіз поховання вельможі Веркалгора, який імовірно був родичем фараона IV єгипетської династії Менкаура (М. Вернер) та ін. [2; 3;5;].

До *другого напрямку* можна віднести доповіді про *аналітико-евристичні відкриття* найновішої єгиптології – порівняння дидактичної традиції в давньоєгипетській і китайській літературі (професор Му-Чу Пу), нові методологічні підходи до вивчення техніки давньоєгипетської живопису на прикладі кількох приватних гробниць періоду правління XVIII династії (доктор К. Летерм), значення скла в товарообігу Єгипту епохи Нового царства, співвідношення імпорту та експорту скляних виробів на користь Єгипту (П. Ніколсон), питання «обміну» лікарями між єгипетськими й близькосхідними правителями, засвідченим в документах Амарнського архіву та архіву в Богазкеї (С. Карамелла) та ін. [2; 3;5;].

Третій напрям представлено доповідями та методологічними розробками *прогностичного характеру*. Була продемонстрована віртуальна модель фіванської гробниці TT14 (доктор М. Бетро), представлено варіанти реставраційних проектів розкриття змісту найдавніших ієрогліфів, що датуються IV тисячоліттям до н.е. (А. Владимиров), проект реконструкції коптського поховального обряду на основі вивчення понад 40 поховань некрополя Дейр аль-Банат (А. Войтенко), продемонстровано нові досягнення роботи з тканинами некрополя (Н. Синіцина), комп'ютерну реконструкцію зовнішнього вигляду мумій (Ф. Канца, К. Колосов) та можливості її вдосконалення й ін. [2; 3;5;].

Україна на цих конференціях була представлена лише одним науковцем – О. П'янічуком (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна). У доповіді на підставі вивчення магічних текстів епохи Середнього царства доведено деякі нові аспекти міфологічної свідомості древніх єгиптян, яка складалася з особливих уявлень про Всесвіт [5].

У ході роботи конференцій розглядалося питання про повернення Каїрському музею старожитностей усіх артефактів, вивезених раніше на Захід, зокрема в європейські музеї, обговорювалася книга Германа Шлегеля, присвячена цариці Нефертиті, яка, на його думку, стала рушійною силою всіх радикальних змін у культурі й політиці свого часу. Порущувалися питання про статеву приналежність Ехнатона (Захі Хавасс), таємницю державного рівня про народження та смерть Тутанхамона (Е. Греф, Л. Баве), про наявність у Стародавньому Єгипті електроенергії на електричних ламп, проблему, підняту ще в 50-60 роках ХХ століття (В. Кеніг, Р. Хабек, П. Крас і Р. Хабард) [5].

У зазначених конференціях брав участь молодий московський учений В. Солкін, творчість якого стала предметом гострих наукових суперечок. Він відомий виданнями (які, до речі, всі були екранізовані на початку ХХІ століття) «Сонце володарів: древньоєгипетська цивілізація епохи Рамессидів», «Сакральний аспект феномена знання в древньоєгипетській традиції», «Епоха міжкультурних контактів: Древній Єгипет часів правління Рамсеса III (1185-1153 роки до н.е.)». Безумовно, В. Солкіна можна звинуватити певною мірою як у плагіаті, так і в перебільшеній популяризації ще не доведених на практиці нових ідей, проте його книги й фільми зробили Єгипет зрозумілим і доступним для широкого загалу читачів та глядачів [9; 10].

У наш час продовжуються дебати навколо версії таємниць єгипетського монументального будівництва, висунутих експертом зі стародавніх цивілізацій В. Сундаковим та старшим науковим співробітником МДУ Г. Носсовським. Мова йде про те, що всі архітектурні пам'ятки Стародавнього царства (піраміди, храми, обеліски) побудовані з бетону, секретом виготовлення якого володіли прадавні будівельники за три тисячі років до нашої ери. Ця гіпотеза достатньо суперечлива, проте має право на обговорення. Інакше, як можна було з Асуана до Мемфіса транспортувати багатотонні кам'яні блоки і досконало обробляти їх дерев'яними й мідними знаряддями праці, оскільки Єгипет доби Стародавнього царства металу не знав? [3].

Сьогодні вчені здебільшого не ставлять за мету хронологічно відтворити історію Давньоєгипетської цивілізації, а прагнуть розкрити ті складові, що найглибше розкривають традиційність і неповторність великої країни минулого, колиски людства. У світлі доповідей та рішень міжнародних конференцій провідних єгиптологів світу, в наш час завдяки новим відкриттям стародавня цивілізація набуває все нових і нових обрисів. Саме в ній зародилися основи всіх знань, пізніше взятих на озброєння греками й римлянами, а потім – європейцями.

На Міжнародній конференції «Єгиптологія крізь епохи» (Каїр, 9-10 вересня 2012 року) відомий чеський археолог Б. Вахла, визначаючи перспективи розвитку єгиптології, зазначив: «Знайти нову піраміду фараонів нам уже, мабуть, не вдасться. У нас, наприклад, є інформація про всі об'єкти, які заховані під пісками пустелі. Є супутникові фотографії досліджуваного нами місця, ми провели уважний геофізичний аналіз цієї області. Багато пірамід і поховань згадуються у

письмових джерелах. Питання лише часу, коли наші наступники до них доберуться» [2].

Отже, поглиблення знань про єгипетську цивілізацію в ХХІ столітті вимагає від дослідників серйозного переосмислення всього накопиченого на сьогоднішній день письмового матеріалу та матеріальних пам'яток. Головне – не намагатися репрезентувати сенсаційне відкриття, а досліджувати явище багатопланово, враховуючи всі версії й наукові гіпотези. При цьому необхідно розуміти, що і сучасна точка зору на ті чи ті події давньоєгипетської історії не може бути «істиною в останній інстанції». Єгипет продовжує залишатися таємницею для дослідників, лише поступово розкриваючи свої секрети. Проте дослідження таких перспективних галузей єгипетського знання, як медицина та фізика (зокрема електроенергія), допоможуть розібратися в масштабі справжніх знань єгиптян і можуть посприяти сучасній науці.

Список використаних джерел

1. Ассман Я. Египет: теология и благочестие ранней цивилизации [Текст]: монография / Я. Ассман. – М. : Мысль, 2009. – 370 с.
2. Достижения и проблемы современной египтологии: материалы I Международной конференции (Каир, 17 – 18 ноября 2004 года). – Режим доступа: <http://umma.ua/ru/news/world/2012/10/09/12603>
3. Достижения и проблемы современной египтологии: материалы II Международной конференции (Москва, 29 сентября – 2 октября 2009 года). – Режим доступа: <http://umma.ua/ru/news/world/2009/07/26/10430>
4. Древний Египет. Энциклопедия / сост. Солкин В.В. – М : Арт-Родник, 2005. – 510 с.
5. Египтология сквозь эпохи: материалы III Международной конференции (Каир, 9-10 сентября 2012 года). – Режим доступа: <http://umma.ua/ru/news/world/2012/09/18/12110>
6. Искусство стран и народов мира: краткая художественная энциклопедия: в 6 т. – М.: Руссика, 2004. – Т.3. – 767 с.
7. Кацнельсон И.С. История Древнего Египта [Текст]: монография / И. С. Кацнельсон. – СПб.: Знак, 2012. – 450 с.
8. Робинс Г. Женщины в Древнем Египте / Г. Робинс / Египет. – М. – Иерусалим, 2011. – С. 167 – 252.
9. Солкин В. В. Египет: вселенная фараонов / В.В. Солкин. – М.: Алтейа: Новый акрополь, 2001. – 448 с.
10. Солкин В. В. Солнце Властителей: древнеегипетская цивилизация эпохи Рамессидов / В.В. Солкин. – М.: Алтейа: Новый акрополь, 2000. – 262 с.
11. Хавасс Захи. Артефакты из гробницы Тутанхамона / Захи Хавасс. – Режим доступа: <http://umma.ua/ru/news/world/2011/08/01/1910>

И. В. Цебрый

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ЕГИПТОЛОГИИ В СВЕТЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНФЕРЕНЦИЙ ХХІ ВЕКА

В статье на основе новейших исследований ученых-востоковедов проанализированы насущные проблемы современной египтологии, выделены приоритетные направления в этой отрасли исторической науки, высветлены новые взгляды на сакральное знание древней цивилизации, «потаянные» фрагменты египетской истории, семейные отношения, проведено сравнение между общественными категориями «служивых людей» и «людей фараона». В исследовании документов и материалов Международных конференций ХХІ века выявлены три направления работы египтологов. К первому из них принадлежат принципиально новые открытия в области истории и археологии, ко второму – аналитико-эвристические труды новейшей египтологии, дополнение и уточнение к

известным разработкам ключевых исторических проблем. Третье направление представлено докладами и методическими разработками прогностического характера. Автором статьи проанализирована проблематика современной египтологии, доказано, что углубление знаний о египетской цивилизации в XXI веке требует от исследователей серьезного переосмысления всего накопленного на сегодняшний день письменного материала и материальных памятков

Ключевые слова: египтология, цивилизация, древняя традиция, сакральное знание, плагиат, артефакт, сенсация, эксперты

I. V. Tsebriy

MAIN TRENDS OF RESEARCH IN EGYPTOLOGY FROM THE PERSPECTIVE OF INTERNATIONAL CONFERENCES OF THE 21st CENTURY

The article introduces the urgent problems of modern Egyptology, priority areas for Egyptologists, the latest views on the sacred knowledge of ancient civilization, and "secret" fragments of Egyptian history. Problem epochal changes and new discoveries in the study of ancient history at the present stage of studies often have the contemporary features because in many cases researchers want to achieve "sensationalism" and prove the facts that have no real scientific evidence. This wishful thinking is the reason of the numerous "sensational refutations" replacing the previous ones. This is especially true for ancient Egyptian history, for in spite of the highest achievements of civilization, "secret" sacred knowledge creates more new concepts and hypotheses. However, they should be approached critically and carefully. The author sets the goal to analyze the problems of modern Egyptology using the new materials for conferences, the latest scientific research and prospecting works of orientalists.

Egyptian civilization was more profound and powerful than we can imagine. Today we cannot clearly explain how the ancient Egyptians used the law of gravity as they produced and used electricity, how they managed to build pyramids, sun temples, and grand steles. Archaeologists have not found yet (and possibly won't find in the nearest future) written records that might reproduce thoroughly the achievements of Egyptian medicine, all the secrets of the ancient surgeons and anesthesiologists, although we suppose that they were almost fantastic.

Today, most scientists do not aim to reconstruct the chronology of Egyptian civilization, but seek the elements revealing the profound traditions and unique nature of the great country, the cradle of mankind. From the perspectives of the reports by leading Egyptologists and decisions of international conferences, the ancient civilization of the world becomes clearly outlined. In Egypt all the human knowledge originated, and then it was adopted by the Greeks and Romans, and later was borrowed by the Europeans.

Deepening knowledge of Egyptian civilization in the twenty-first century requires a serious rethinking of the entire researching written material and material interest accumulated to date. The main thing is to avoid presenting a sensational discovery, to study the phenomenon from all sides, including all versions and hypotheses. It should be understood that a modern point of view on certain events history can not be "ultimate truth." Egypt remains a mystery to researchers, only gradually revealing its secrets. However, studies of such promising sectors of Egyptian knowledge as medicine and physics (especially electricity) will help to understand the scale of true knowledge of the Egyptians and can contribute significantly to modern science.

Keywords: Egyptology, civilization, ancient tradition, sacred knowledge, plagiarism, artifact, sensation, expert.

Надійшла до редакції 9 грудня 2014 року

* * *

Джерелознавство та історіографія

УДК [94:3.08](477)»1945/1964»

П. В. Киридон

ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА НОМЕНКЛАТУРА УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1945 – 1964 РОКІВ: КЛАСИФІКАЦІЯ НЕОПУБЛІКОВАНИХ МАТЕРІАЛІВ ДЖЕРЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ

У статті на основі загального огляду архівних джерел запропоновано аналіз діяльності правлячої номенклатури Української РСР, здійснюваної нею протягом повоєнного двадцятиріччя. На підставі опрацювання даних, що містяться в документальних матеріалах, проведено групування джерел згідно з їхньою комплексною класифікацією за системним принципом. Проведено аналіз неопублікованих даних, значний відсоток яких уводиться в науковий обіг уперше. Матеріали статті викладено на основі документів центральних, республіканських, обласних, міських та районних партійно-державних органів. Дані офіційних документів, інформація, взята з ухвал радянських і партійних керівних органів, матеріали доповідей, промов, виступів представників політичної еліти у поєднанні з різноманітною інформацією партійних та державних колегіальних й апаратних органів створюють належну дослідницьку базу для розв'язання поставлених завдань. Зроблено обґрунтування достатньої презентативності матеріалів із різноманітних фондів архівних сховищ для подальшого глибокого та об'єктивного дослідження проблеми.

Ключові слова: Українська РСР, партійно-державна номенклатура, резолюції, постанови, накази, розпорядження, доповіді, промови, виступи, заяви, протоколи, стенограми, зведення, матеріали діловодства керівних партійно-державних органів.

Дослідження історії правлячої номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя залишили по собі значний слід у розмаїтті наукових публікацій, котрі окреслили багату базу знань з означеної проблеми. Разом із тим, названа тема долучила до себе низку альтернативних підходів та інтерпретацій як щодо фактичного, так і теоретичного характеру. Пояснення багатьох породжених тою добою суперечностей можливо віднайти в першоджерелах.

Проблема заслужила на значну увагу науковців як минулих часів, так і сьогодення. Зокрема, залишили враження про тему публікації немало істориків, публіцистів, мемуаристів [1; 2; 3; 5; 6; 9].

Однак головні джерела, що розкривають маловідомі аспекти проблеми, перебувають у сфері неопублікованих архівних джерел, котрі й виступають предметом дослідження в цій статті.

Походження документів і матеріалів, що перебувають в архівних сховищах, їхній зміст, форма, цільова спрямованість становлять сукупність ознак, котра дає

змогу провести видову класифікацію. Керуючись означеними критеріями, можна виокремити такі групи джерел:

- Офіційні документи партійних і державних органів. За видовою ознакою це – нормативи, що діяли, та їхні проекти, а саме: Конституції СРСР й Української РСР, закони, кодекси Радянського Союзу та УРСР, постанови союзного і республіканського урядів, накази, розпорядження міністерств та урядових управлінь тощо, Програма і Статут ВКП(б) / КППС, резолюції з'їздів та пленумів партії. Вони були потужними регуляторами суспільних відносин.

- Постанови та директивні ухвали радянських і партійних керівних органів, у тому числі апаратних (управлінь, відділів, комітетів, президій, секретаріатів, бюро тощо).

- Доповіді, промови, виступи, заяви представників політичної еліти партійно-радянського масштабу на сесіях Рад депутатів трудящих, з'їздах партії, пленумах ЦК, конференціях комітетів різного рівня.

- Протоколи та стенограми сесій рад, партійних з'їздів, пленумів комітетів Компартії, а також різноманітна інформація, підготовлена для їхньої роботи.

- Номенклатурно-апаратна директивна, звітно-контрольна, періодична інформація партійних, державних і громадських органів.

- Матеріали діловодства партійних, радянських, громадських органів, їхні статистичні відомості, довідки, зведення, інформації, інструкції.

- Публікації періодичних видань: журналів і газет, зокрема ті, котрі несуть офіційну інформацію щодо поточних подій та хроніки партійно-державного життя, дані про кадрові зміни, біографічні довідки номенклатурних призначенців, некрологи й т. ін.

- Спогади, мемуари, записані бесіди, інтерв'ю, щоденники, листи представників партійно-державної номенклатури (вкрай неоднорідні за рівнем як статусу авторів, так і наукової цінності матеріалу).

- Енциклопедично-довідникові видання і статистичні документи, переважно такі, що відображають кількісно-якісний склад номенклатури, рух кадрів, анкетні дані апаратників тощо.

Аналіз неопублікованих джерел, залучення котрих дає можливість створити ґрунтовну базу дослідження наукової теми завдяки вивченню даних, значний відсоток уводиться в науковий обіг уперше. На підставі документів центральних, республіканських, обласних, міських і районних партійно-державних органів, опрацьованих у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державних архівах областей можна говорити про достатнє наповнення проблеми діяльності республіканської партійно-державної номенклатури протягом повоєнного двадцятиріччя.

Часті структурні перебудови, котрих зазнали як державні, так і партійні апарати всіх рівнів протягом досліджуваних років, спричинили певну невпорядкованість або фрагментарність збережених матеріалів. Значний масив документів виявився розпорошеним не тільки на рівні описів і фондів, а й поміж архівними установами. На жаль, відповідні служби не завжди дотримувалися чітких підходів до формування архівних зібрань. Постулати засекреченості внутрішньопартійних паперів та багатьох радянсько-державних справ нерідко

ставали на заваді належного опрацювання й класифікації документів. Колишній апаратний працівник Л. Оніков описав одну з причин тотальної втаємниченості в архівному господарстві: парткоми часто навмисно включали до протоколу один секретний документ у комплекті десятків несекретних, перетворюючи тим самим усю теку на секретну [7].

Низка посутніх аспектів теми не забезпечено належним документальним супроводом. Наприклад, тривалу роботу Конституційної комісії Верховної Ради УРСР, створеної 1962 року для підготовки проекту нового Основного Закону, відображено лише в чотирьох документах – списках членів комісії, пам'ятній записці, довідці про попередні конституції та пропозиціях підкомісії.

Визначальну групу серед архівних матеріалів формують документи партійних комітетів різних рівнів 1945 – 1964 років. Основний масив джерел, використаних у роботі, становлять одиниці зберігання Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України): фонд 1 (ЦК КП(б)У/КПУ, описи 1, 6, 16 – 24, 30-32, 35, 45, 46, 67). За видовою ознакою до них належать: матеріали XV – XXII з'їздів КП(б)У / КПУ, пленумів ЦК, протоколи засідань Оргбюро, Політбюро (Президії), Секретаріату ЦК КП(б)У / КПУ та супровідні матеріали до них; циркулярні листи, інструкції, директиви, постанови ЦК; звіти, інформаційні повідомлення обкомів, доповідні, довідки, зведення місцевих партійних організацій, плани роботи, звіти, дані стосовно кадрових питань, структурних перебудов, скорочення й оптимізації апаратних підрозділів; листування ЦК КП(б)У / КПУ з ЦК ВКП(б) / КПРС та державними установами, обласними, районними і місцевими партійними та радянськими органами, громадськими утвореннями, господарськими формами тощо [11].

Описи 6, 8, 16, 17 становлять протоколи засідань керівних парторганів, а також матеріали, інформації та додатки до них. Найбільше даних було взято з матеріалів, що супроводжували діяльність Секретаріату, оскільки переважно цей апаратний орган переймався кадрово-номенклатурними питаннями, контролюючи аналогічні структури на регіональних рівнях. Організаційна робота, функціонування державних органів влади й управління, що перебували в компетенції відділу оргроботи (назва змінювалася: партійних, радянських, комсомольських органів; партійних органів; загальний), утворили один із найчисленніших серед залучених до опрацювання джерельних масивів. Описи 23 і 24 (таємне діловодство), 31 і 32 (загальне діловодство) містять дані про різноманітну діяльність цього відділу ЦК, який безпосередньо відповідав за роботу з номенклатурою.

У документах особливого сектора та організаційно-інструкторського відділу (описи 30 – 32) відображено питання, пов'язані з формуванням номенклатурних утворень, розглядом персональних призначень, листуванням ЦК КП(б)У/КПУ тощо. Цінні дані було одержано з довідок ЦК, інформацій обкомів, міськкомів і райкомів партії, листування з питань штатів комітетів усіх рівнів, реорганізації та спроб удосконалення внутрішньопартійних і державних управлінських структур, установлення апаратних посад, надання прав райкому або парткому, а також – від 1963 року – функціонування комітетів партійно-державного контролю.

Матеріали Управління кадрів (функціонувало до 1949 року), роботу якого було зосереджено на кадрово-номенклатурній політиці ЦК КП(б)У щодо партійних, радянських органів, промисловості, культури та науки, земельних і

заготівельних установ, силових структур, сконцентровано в описі 45. Значне місце у визначенні особливостей розбудови повоєнної номенклатурної системи займає інформація, що її містять листування цього Управління з аналогічною структурою ЦК ВКП(б), а також стенограми нарад у ЦК з питань кадрової роботи. Важливі дані одержано з кадрових звітів і доповідних записок парткомів.

У коло обов'язків Відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ, котрий постійно реорганізовував власну структуру, входило вивчення та узагальнення інформаційних даних із областей і районів. Він збирав й обробляв інформацію до пленумів ЦК, партійних з'їздів, повідомлення з областей і районів про пленуми відповідних комітетів, збори первинних парторганізацій. У фондах відділу містяться проекти постанов ЦК КП(б)У / КПУ й довідкова інформація до них.

Група матеріалів (46 і 47 описи) подає важливу інформацію республіканського партійного керівництва до ЦК ВКП(б) / КПРС, у тому числі дані про номенклатурні схеми та апаратні дії в республіці. У названих описах перебувають також документальні матеріали з питань партійної освіти і перепідготовки номенклатурних кадрів: довідки про діяльність ВПШ, радянсько-партійних шкіл, семінарів, вечірніх університетів марксизму-ленізму й інших форм партійного навчання, списки слухачів та анкетні дані про них, статистична звітність. Документальні джерела описів 46 і 47 стосуються також номенклатурного керівництва роботою профспілок, містять доповідні записки, стенограми та протоколи з'їздів ЛКСМУ і пленумів його ЦК, статистичні й інформаційні повідомлення ЦК комсомолу України та керівних структур республіканських профспілок.

У 67 описі відібрано матеріали статистичних звітів про склад і змінюваність номенклатурних кадрів. Важливою складовою є систематизовані списки працівників апаратного рівня: кандидатів і членів ЦК, бюро і секретаріатів регіональних комітетів, парторгів ЦК ВКП(б), звільнених секретарів парторганізацій, резервів номенклатурно-апаратних функціонерів.

Завдяки цим матеріалам, опрацьовано інформацію про стан партійно-державних органів, кадрову політику 1945 – 1964 років, структурні перебудови, кількісно-якісні показники функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР. У них розкрито різноманітні сторони кадрової політики, перш за все, відбір, розстановка, рух, підготовка й перепідготовка номенклатурних працівників. Вивчення справ дає підґрунтя для аналізу роботи місцевих партійних організацій у царині висування, створення резервів, партійно-політичного виховання керівних кадрів за номенклатурними списками тощо.

За допомогою документів відстежено заходи партійних комітетів, спрямовані на номенклатурний супровід кадрової політики. Поділяючи думку Н. Романовського та А. Коновалова, ми наголошуємо на змістовій достовірності даних із перелічених джерел, адже в сталінські (та й, за інерцією, у хрущовські) роки за офіційною інформацією зберігалися (навіть іноді міцнішали) системні функції. Будь-які письмові дані мали бути точними, інакше (все дублювалося силовими структурами) могли бути застосовані «організаційні заходи» щодо виконавців [4; 8].

Об'ємні матеріали було опрацьовано у фондах ЦДАВО України. Діяльність республіканських управлінських структур державного сектора, їхню взаємодію з

союзними, обласними, міськими, районними, сільськими органами радянської влади та виконавчими структурами рад представлено в матеріалах описів, котрі відображають роботу державних номенклатурних утворень на різноманітних владних рівнях.

У ЦДАВО України науковий інтерес викликають, перш за все, матеріали, зібрані у фонді 1 – Верховна Рада України: опис 16 (Протокольна частина Управління справами (1938 – 1948 роки) і Протокольна частина Канцелярії (1949 – 1969 роки); опис 18 (Загальна частина Управління справами); опис 19 (Прийомна Голови Президії Верховної Ради УРСР і Президії Верховної Ради УРСР); опис 20 (Інформаційно-статистичний відділ Секретаріату Президії Верховної Ради УРСР і Відділ з питань роботи Рад та органів місцевого самоврядування); опис 27 (Комісія по виборах до Ради національностей Верховної Ради СРСР від Української РСР); опис 35 (Конституційна комісія). Фонд 2 представлено матеріалами діяльності Ради Народних Комісарів / Ради Міністрів Української РСР. Розпорядчо-виконавчі функції уряду забезпечувалися роботою номенклатурних структур, що дає змогу побачити як повсякденно-канцелярську, так і загальну діяльність державної номенклатури.

Архівні матеріали ЦДАВО України засвідчують підпорядкованість державних органів партії на різних рівнях: структурні розбудови та функції органів радянської влади, їхнє кадрове комплектування, форми та порядок звітування, схеми узгоджень та підлеглих між партійними і державними структурами тощо. Аналіз документів дає можливість змалювати загальну картину функціонування номенклатурної системи, деталізувати схеми кадрових призначень, відстежити субординаційні засади діяльності апаратних форм, прослідкувати тонкощі роботи владних механізмів, характеризувати масштаби залежності української управлінської системи від союзного центру тощо.

У сховищах Державних архівів Полтавської, Харківської областей опрацьовано джерела фондів партійних, державних, комсомольських і профспілкових органів, котрі відображають організаційно-практичну діяльність обласних, міських та районних владних структур. Вивчення матеріалів Харківського обкому КП(б)У / КПУ й Харківського міського комітету партії (фонди 2, 69 Держархіву Харківської області) дає змогу відстежити специфіку номенклатурної діяльності Компартії на регіональному рівні. Матеріали фондів 3, 15 Держархіву Полтавської області показали особливості розбудови номенклатурної системи в регіоні, де переважав аграрний сектор виробництва. Значна за обсягом і різноманітна за змістом інформація дала можливість розкрити дійсну роль обласної номенклатурної ланки в організації системи влади в республіці, відстежити певні еволюційні процеси у взаєминах регіонів із центром через призму апаратно-адміністративних схем.

Ці дані доповнюють бачення номенклатурних розбудов політичного режиму компонентом регіональних особливостей, показують важливі нюанси функціонування владних структур на обласному і районному рівнях, віддзеркалюють діяльність низових ланок політичної системи повоєнної Української РСР. У них становище та функціонування номенклатурних форм обласного й районного рівнів проілюстровано місцевим матеріалом.

Отже, дані офіційних документів, інформація, взята з ухвал радянських і партійних керівних органів, матеріали доповідей, промов, виступів представників

політичної еліти у поєднанні з різноманітною інформацією партійних та державних колегіальних й апаратних органів створюють належну дослідницьку базу для розв'язання поставлених у роботі завдань та визначення методологічних засад реалізації мети.

Наявні джерела відображають кадрову політику КПУ в 1945 – 1964 роках, містять статистичні дані стосовно складу, професійної та освітньої підготовки чиновників, їхнього руху кар'єрними щаблями. Презентабельно в надрукованих і неопублікованих матеріалах представлено дані, пов'язані з внутрішньоапаратними перебудовами. Опрацьовані інформаційні одиниці дають змогу змалювати регіональну специфіку діяльності республіканської номенклатури, відстежити динаміку змін і реорганізацій.

Загалом матеріали діловодства партійних, радянських, громадських, господарських органів, їхні статистичні відомості, довідки, зведення, інструкції у порівнянні з інформацією, що її містять публікації періодичних видань, мемуарна література, енциклопедично-довідникові видання, статистичні документи, дають можливість вести об'єктивне відстеження особливостей функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя.

Можна констатувати, таким чином, що питання має достатню джерельну базу, належний супровід науковими матеріалами різного типу і походження. Критичне опрацювання наявних даних на базі сучасних дослідницьких принципів, із застосуванням комплексу методів наукового пошуку дає змогу здійснити науковий аналіз становлення та функціонування української партійно-державної номенклатури в 1945 – 1964 роках.

Список використаних джерел

1. Баран В. Історія України. 1945 – 1953 рр. / В. Баран – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 184 с.
2. Воронов Г.И. Немного воспоминаний / Г.И. Воронов // Дружба народов. – 1989. – № 1. – С. 192 – 201.
3. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М.С. Восленский. – М.: Советская Россия, Октябрь, 1991. – 624 с.
4. Коновалов А.Б. Формирование и функционирование номенклатурных кадров органов ВКП(б) – КПСС в регионах Сибири (1945 – 1991 гг.): дис. ... докт. ист. наук / А.Б. Коновалов. – Кемерово, 2006. – 426 с.
5. Крючков Г.К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – 2 изд. / Г.К. Крючков. – Харьков: Фолио, 2009. – 636 с.
6. Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект) / Б. Кухта. – Львів: ЦПД, 2011. – 420 с.
7. Оников Л.А. КПСС: анатомия распада. Взгляд изнутри аппарата ЦК / Л.А. Оников. – М.: Республика, 1996. – С. 6 – 9.
8. Романовский Н.В. Сталинизм и теория институциональных матриц / Н.В. Романовский // Социологические исследования. – 2003. – № 5. – С. 1 – 22.
9. Хрущев Н.С. Воспоминания: избранные фрагменты / Н.С. Хрущев. – М.: Вагриус, 1997. – 512 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1, оп. 35, спр. 1, арк. 1 – 18; спр. 2, арк. 1 – 14.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, 6, 8, 16-24, 30-32, 35, 45-47, 67.

П. В. Киридон

**ПАРТИЙНО-ГОСУДАРСТВЕННАЯ НОМЕНКЛАТУРА УКРАИНСКОЙ ССР
1945 – 1964 ГОДОВ: КЛАССИФИКАЦИЯ НЕОПУБЛИКОВАННЫХ
МАТЕРИАЛОВ КОМПЛЕКСА ИСТОЧНИКОВ**

В статье на основании общего обзора архивных источников предлагается анализ деятельности правящей номенклатуры Украинской ССР, осуществляемой ею на протяжении послевоенного двадцатилетия. Посредством обработки данных, находящихся в документальных материалах, предлагается группировать данные согласно их комплексной классификации по систематическому принципу. Осуществлен анализ неопубликованных единиц архивного фонда, значительный процент которых вводится в научный оборот впервые. В основу статьи положены документы центральных, республиканских, областных, городских, районных партийно-государственных органов. Данные официальных документов, информация, взятая из постановлений советских и партийных руководящих органов, материалы докладов, речей, выступлений представителей политической элиты в соединении с различной информацией партийных и государственных коллегиальных и аппаратных органов создают надлежащий исследовательский базис для решения поставленных задач. Подводится обоснование достаточной презентативности материалов из различных фондов архивных хранилищ для глубокого и объективного исследования проблемы.

Ключевые слова: Украинская ССР, партийно-государственная номенклатура, резолюции, постановления, приказы, распоряжения, доклады, речи выступления, заявления, протоколы стенограммы, сводки, материалы делопроизводства руководящих партийно-государственных органов.

P. V. Kyrydon

**THE PARTY-STATE NOMENCLATURE OF THE UKRAINIAN SSR
BETWEEN 1945-1964: CLASSIFICATION OF UNPUBLISHED MATERIALS
OF SOURCE COMPLEX**

A comprehensive description of the process of institutionalization and party-state nomenclature of the Ukrainian SSR during two postwar decades is given in the paper. It involves identifying qualitative, quantitative, structural, and functional parameters of these forms of management in the context of the nomenclature roles in the political system of the totalitarian regime. It is necessary to clarify the condition, completeness, reliability and level of scientific research of sources on the problem of formation and activity of the nomenclature in the Ukrainian SSR in 1945-1964. The main method to solve this problem was the content analysis, which enabled the selection and systematization of archival documentary materials from the numerous storage collections of central and regional levels.

Thus, in the article, on the basis of general review of archival sources, an analysis of the ruling nomenclature of the Ukrainian SSR over the postwar decades is presented. Basing on the study of data contained in the documentary materials, the author suggests to group sources according to their comprehensive classification in the system principle. The analysis of unpublished sources, a large percentage of which is introduced into the scientific circulation for the first time, is made. The article is based on the documents of central, national, regional, city, and district party and government organs. The data of official documents, information taken from the decisions of the Soviet party and governing bodies, papers, speeches, performances of the political elite in combination with various information of collegiate party and government organs and apparatus create an appropriate research base for solving tasks. Substantiation of sufficient representativeness of materials from different foundations of archival storage for deep and objective study of the problem is done in the article.

Due to the critical use of archival materials, the objective characteristics of bureaucratic management structures in the Ukrainian SSR acquired in the formulation and implementation of policy in the late stage of Stalinism and during the Khrushchev era of reform innovations are suggested.

Keywords: *The Ukrainian Soviet Socialist Republic, the party-state nomenclature, resolutions, ordinances, orders, reports, speeches, statements, transcripts, summaries, office materials of governing party-state authorities.*

Надійшла до редакції 21 жовтня 2014 року

* * *

УДК [5:001.4]:930.1»1850/1905»

В. В. Куйбіда

СТАНОВЛЕННЯ НАРОДНОЇ ПРИРОДНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті виділено чотири історіографічні етапи досліджень еволюції наукової думки про становлення, спільний розвиток, взаємовідношення наукової й народної термінології в системі природничих наук, здійснено аналіз її стану на першому етапі. Детально проаналізовано історіографічний доробок становлення народної природничої термінології на першому історіографічному етапі (1850 – 1905 роки), який підготовлений потребами суспільства, історичними і соціально-економічним розвитком попередніх століть. Її глибоку й усесторонню реформу здійснив видатний шведський натураліст К. Лінней. Основоположником української природничої номенклатури й термінології є І. Верхратський. Значний внесок у її подальше становлення на першому етапі зробили В. Василенко, Ф. Волков (Вовк), В. Волян, І. Гавришкевич, С. Горницький, М. Новицький, В. Попов, А. Рогович та інші. У перспективі матеріали дослідження слугуватимуть формуванню цілісної картини еволюції природничої терміносистеми, її взаємозв'язку з топонімо- й антропонімотворенням у контексті минулих історичних періодів.

Ключові слова: *ботанічна номенклатура, І. Верхратський, еволюція, етапи досліджень, історіографія, наукова природнича терміносистема, народна природнича термінологія, термінотворення.*

Розвиток природничої науки є складовою загальнолюдського соціокультурного процесу, який реалізується на міжнародному і національному рівнях. Без ґрунтового знання світової та вітчизняної історії зрозуміти еволюцію природничої науки й термінотворення неможливо. Водночас проблема осмислення історії розвитку природничих наук, еволюції термінології у взаємозв'язку з історією суспільства вітчизняними науковцями достатньою мірою ще не досліджена.

Народні природничі назви є тим містком, що пов'язує не лише нормативну номенклатуру з її витоками, а і сучасних людей з їхніми предками та історією. У мові й у думці, вважає В. Вернадський, проступають перед нами ті нитки, які найміцніше пов'язують людину з її найвіддаленішими предками, історія об'єднується з біологічними науками.

Історіографія становлення наукової й народної природничої термінології в системі природничих наук у своєму розвитку пройшла декілька етапів. Кожен

етап має певну глибину постановки завдань, методологію, теоретичний рівень, особливості практичного втілення та виконавців. На кожному історіографічному етапі розв'язання термінологічних проблем у системі природничих наук було тісно пов'язане з історичними, соціальними, кадровими чинниками.

Джерелами історичних відкриттів чи уточнень можуть бути нетрадиційні сфери пізнання. Відомий ботанік, академік АН УРСР Е. Вотчал убачав їх у народних знаннях та практиці використання рослин. Ще у 1926 році він зазначав, що старих списків лікарських рослин не досить. Теперішня історична наука надає все більше й більше значення пам'яткам матеріального побуту народів. Дослідження в галузі культурних рослин, що залишилися у господарстві далеких від теперішньої міської культури народів (Курдистан, Афганістан та ін.) дали багато відомостей, дуже цікавих не тільки для ботаніка й агронома, але і для історика. Вони стосуються таких сторінок минулого народів, про що не залишилося жодних пам'яток [18, с. 4-5]. Щодо необхідності й терміновості збереження народних знань він наголошував: «...не час вже відкладати цю працю надалі, а взятись до неї швидше. Старий уклад відходить. Молоде перестає цікавитись емпіризмом і тягнеться до науки. Цим даним емпіризму загрожує доля стертих з пам'яті стареньких бабусь та дідів, – їх звичайних охоронників» [18, с. 5].

Сьогодні в науковій літературі відсутній комплексний аналіз історіографії досліджень еволюції наукової думки про становлення, спільний розвиток, взаємовідношення наукової та народної термінології в системі природничих наук. У зв'язку з вищесказаним вибрана тема дослідження є актуальною.

Метою дослідження є аналіз історіографії становлення народної природничої термінології на першому історіографічному етапі (1850 – 1905 роки).

Для історіографічної періодизації еволюції наукової думки в царині природничої термінології важливими є якісні зміни в характері й організації наукових досліджень, комплексний підхід та врахування всіх об'єктивних і суб'єктивних чинників, які визначають та формують цей напрям пізнання. Історіографічні етапи розвитку природничих номенклатурних уявлень необхідно аналізувати під кутом зору їх динаміки, розуміння вузлових моментів та закономірностей історії науки і техніки, а не шляхом довільних літературних класифікацій. Саме тому можна виділити чотири історіографічні етапи досліджень еволюції наукової думки про становлення, спільний розвиток, взаємовідношення наукової й народної термінології в системі природничих наук: I. 1850 – 1905-і роки; II. 1905 – 1930-і роки; III. 1930 – 1990-і роки); сучасний етап – з 1991 року.

На першому етапі (1850 – 1905-і роки) номенклатурна ботаніка та народна фітоніміка є базовими у галузі знань про рослини. Відомий український ботанік Б. Заверуха зазначає, що саме вони дають відповідь на суттєве питання «що є що», бо основою змісту досліджень у називництві є проблеми вивчення специфіки назв рослин, їх походження і зміст, порівняльний аналіз наукових та народних фітонімів тощо. Номенклатурна етноботаніка має кілька основних напрямів: виявлення, реєстрація, вивчення всього існуючого різноманіття народних фітонімів і їхню систематизацію. Важливими напрямками етноботаніки є достеменна наукова ідентифікація народних фітонімів з відповідними таксонами, з'ясування їхньої етимології й семантики, складання словників та банків назв рослин. Доречно нагадати крилатий вислів К. Ліннея із роботи «Філософія

ботаніки» про те, що без правильного знання назв утрачається пізнання речей [26, с. 166].

Перший історіографічний етап був підготовлений потребами суспільства, історичним та соціально-економічним розвитком попередніх століть. Біологічна таксономія і номенклатура вже давно ґрунтуються на мертвій латинській мові. Правила й принципи формування сучасної природничої номенклатури визначаються відповідними документами, зокрема для ботаніки й зоології – «Міжнародним кодексом ботанічної номенклатури», «Міжнародним кодексом зоологічної номенклатури», які вдосконалюють і переробляють на Міжнародних конгресах фахівців відповідних галузей. Проте у кожній країні функціонує національна система наукових та народних назв.

Початковим кроком у творенні української наукової ботанічної номенклатури стало ретельне збирання народних фітонімів у різних географічних регіонах. Із середини ХІХ століття розпочався перший етап в опрацюванні українських назв рослин. За матеріалами зібраних фітонімів у 1852 році була видана робота І. Гавришкевича «Початокъ до уложення термінологіи ботанической руской», а в 1861 році – М. Новицького «Додаточокъ галицко-русской номенклатуры ботанической» [19, 27]. У 1854 році В. Волян уклав ботанічний посібник «Началное основаніе рослинословія про нижшіи гимназіа а нижшіи реальніи школы въ ц. к. Австрійской державѣ», де вперше здійснено спробу формування українських наукових термінів [17].

Дещо пізніше Н. Анненков уклав свій класичний ботанічний словник. Його 1-е видання побачило світ в 1859 році, а 2-е – в 1878 році із назвою «Ботанический словарь. Справочная книга для ботаниковъ, сельскихъ хозяевъ, садоводовъ, фармацевтовъ, врачей, дрогистовъ, путешественниковъ по России и вообще сельскихъ жителей» [1]. У словнику записані не лише слов'янські назви рослин, а й усіх 53 народів тодішньої Росії. За нашими підрахунками, у словнику – 4571 видових і родових латинських назв та 21767 народних фітонімів. Окремими розділами подані слов'янські, іноземні, німецькі, французькі, англійські назви рослин, так звані фармацевтичні й технічні фітоніми тощо.

Українські назви рослин Н. Анненков почерпнув із робіт багатьох попередників. Варто відмітити, що про праці О. Роговича [29], Ф. Вовка (Волкова) [16], К. Горницького [20], І. Верхратського [10-15] деякі автори [31] згадують при аналізі джерел фітонімів у словнику Н. Анненкова, а про доробок інших, зокрема М. Максимовича, згадок ми не зустрічали. Разом з тим, у словнику Н. Анненкова є посилання на його дві праці та одна з них – це «Малороссійскія названія растений in litt» (1826 р.). У тексті словника ця робота позначається умовним скороченням «Малор.». За нашими підрахунками, у словнику використано 983 назви рослин, записаних першим ректором Київського університету М. Максимовичем.

Із територією нинішньої України чи українськими авторами пов'язано чимало робіт, помічених нами у списку літератури словника Н. Анненкова, а саме: Августинович «О дикорастущихъ лечебныхъ растенияхъ Полтавской губ.» (Київ, 1853 г.), Арендаренко «Записки Полтавской губ.» (Полтава, 1848 г.), Бодянскій О. «Наськы украинскы казкы, запорозьця Иська Матырынкы» (Москва, 1835 г.), Калениченко Ив. «Многочисленные сообщения in litteris о названіяхъ астеній въ Украинѣ и вообще на Югѣ Россіи» (изъ Труд. Вол. Экон. Общ.), Левченко М.М. «Назв. рр. Херсонской и Киевской губ. in litt»,

Палимпсестовъ И. «Словарь сельскохозяйственных растений» (Одесса, 1855 г.), Срединский Н. «Материалы для флоры Новороссійскаго края и Бессарабіи» (Одесса, 1872-1873 гг.), Траутфеттеръ Р.Э. «Естественная исторія губ. кievскаго учебнаго округа» (Кіевъ, 1851 г.), «Труды (Записки) Новороссійскаго Общества Естествоиспытателей – статья Эд. Линдемана – Очеркъ флоры Херсонской губернии» (Одесса, 1872 г.), Черняевъ В.М. «О значеніи украинскихъ лѣсовъ» (Харьковъ, 1857 г.) [1]. Деякі із цих робіт у нас досліджувалися недостатньо або не вивчалися взагалі. Вони потребують уваги і детального аналізу.

У 1873 році О. Рогович укладає список наукових і народних назв рослин «Опытъ словаря народныхъ названій растений Юго-западной Россіи, съ нѣкоторыми повѣрїями и разсказами о них» і видає його у Києві в 1875 році [29]. За нашими підрахунками, до списку ввійшли 772 назви рослин та 1420 народних фітонімів й назв грибів. Для окремих видів О. Рогович описав особливості їх використання у народній медицині (суховершки – для купання малих дітей, частуха – від сказу, адамова голова – для полегшення пологів), народній ветеринарії (зіновка – для обробки вуликів), легенди про чорнобиль, бехъ, забій-кучу, повір'я про дивдерево, твердяк тощо [29].

Основоположником української ботанічної номенклатури й термінології є видатний львівський філолог та природознавець І. Верхратський (1846 – 1919 роки). З сімнадцяти років він ретельно збирав і систематизував назви рослин, а також зазначав назви населених пунктів, де отримував дані про них. Вже у вісімнадцятирічному віці (1864 рік) І. Верхратський опублікував перший том шеститомної брошури «Початки до уложення номенклатури и терминологіі природописної, народнѣи и замѣтка о волоскімъ-павуку» [10].

За нашими підрахунками, список видових наукових назв другого тому (1869 рік) уключає 215 наукових і 558 народних фітонімів; четвертого (1872 рік) – 115 і 209; п'ятого (1872 рік) – 33 і 150, шостого (1879 рік) – 200 і 311 відповідно. Списки наукових назв тварин, рослин, грибів другого тому доповнені 188 народними біологічними термінами та назвами такими, як жижки, ліновище, селезінка тощо. У четвертому й п'ятому томах записані 22 і 15 народних назв у розділі «Растини по имени мені знані» без прив'язки до конкретних видів рослин. Уся робота ученого ґрунтувалася на принципах автентичності та достовірності. «Шановний Читатель, що названнѣмъ русскимъ, зъ устъ народа повзѣтимъ, придавъ я тутъ иноді иншое объясненне въ язиці латинскимъ и немецкимъ, якъ перше, коли подавав in crudo все точнісінько такъ, якъ чувъ и записавъ, не допускаючи ніякихъ измѣнъ» [12, с. 3].

П'ятнадцять листів І. Верхратського до М. Грушевського, які знаходяться в Центральному державному історичному архіві України, підтверджують високий рівень наукового етосу вченого. Зокрема, розглядаючи мову природничої термінології у листі, датованому 4 лютого 1899 року він пише: «Люд на Угорщині каже: язык русский; Лемки кажуть: язык руский; Бойки: язык русский; Гуцули: язык руский. Всюди ужив я тепер терміну: язык украинско-руский» [32, арк. 2]. Уривки з його листів різних років можуть бути вписані до вже існуючих принципів наукової етики «Я пишу не оглядаючись на неприхильних мені людей, а пишу так, як це виходить з моїх багаторічних, витривалих і совісних студій рідного языка» [32, арк. 5]; «Кожний відповідач за те, що написав; то ж і я подаю матеріал і змінити в нім нічого не дам – бо зміна матеріалу лише шкоду би

принесла збору дуже старанно і вірно зладженому» [32, арк. 11]; «Правопис в моїх словах можете змінити доволі, єсть се мені байдуже – але в людських утворах мусить заховатись точно місцевий людський (львівський) характер» [32, арк. 15]; «Корективи мусять бути дуже старанні і точні, бо тільки тоді студії мають вартість, коли дійсно можна на них опертись» [32, арк. 17]; «Мої знадобы говора Бойківського збирані в різних роках, головню роки 1893 і 1901. Роблю вже цілий місяць. Матеріал хороший, та поспішати годі. В таких працях мусить бути совісність і точність» [32, арк. 20].

У 1902 році побачила світ праця І. Верхратського «Знадобы для пізнання угорськоруских говорів», а в 1908 році – «Нові знадобы номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людьми» [8; 9]. Згодом на основі багатого етноботанічного матеріалу для потреб навчального процесу він написав підручники і посібники: «Списъ важнѣйшихъ выразивъ рускои ботаничної термінологіѣ и номенклатуры зъ оглядом на шкільну науку въ высшихъ клясахъ гімназіѣ» (1892 р.), «Ботаніка на висші кляси шкіл середних (після учебника Д-ра О.Ростафиньского)» (1896 р.), «Ботаніка на низші кляси шкіл середних» (1905 р.) [5; 7].

Увесь зібраний етноботанічний матеріал ліг в основу створеної ним ботанічної номенклатури і термінології. Номенклатура, яку запропонував І. Верхратський, мала й певні недоречності. Так, деякі штучно створені назви рослин були невдалими тому, що не базувалися на живій мові. У третьому томі «Початків...» необхідність творення цих фітонімів він обґрунтовує такими причинами: «...не величкий запасъ простонароднихъ названий не мігъ вистати на все, а відтак випадало мені по більшій частині нові творити названія. Найчастіше переводивъ я наукові назви зъ латинського на языкъ руський, або творивъ имѣя то відъ поживління, то відъ місця пробування, то відъ примітнішої властивости животини» [12, с. 3]. На наш погляд, у народному і в науковому назвотворенні широко практикують такі прийоми, а значний доробок І. Верхратського створив міцне підґрунтя для ботанічного та зоологічного наукового називництва.

Щодо описаних І. Верхратським народних назв хребетних і безхребетних тварин у цей історіографічний період – найбільше назв птахів та найменше герпетонімів. За нашими підрахунками, кількість зоонімів у цій роботі становить: орнітонімів – 1001, ентомонімів – 528, іхтіонімів – 440, теріонімів – 240, батрахонімів – 112, безхребетних (крім комах) – 79, герпетонімів – 67, усього – 2467.

Важливою віхою у розвитку іхтіології стала книга класика мисливської літератури Л. Сабанєєва (1844 – 1898 роки) «Жизнь и ловля пресноводныхъ рыбъ». Її багато разів перевидавали, проте і сьогодні за повнотою описів життя риб та способів їх ловіння вона є однією з кращих у іхтіологічній літературі. Не втратили значення й наукової цінності думки і припущення Л. Сабанєєва щодо наукових та народних назв риб [30].

Народну анатомо-фізіологічну та медичну термінологію цього хронологічного періоду досліджував А. Афанасьєв. Його об'ємна праця «Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу. Опытъ сравнительнаго изученія славянскихъ преданій и вѣрованій, въ связи съ мифическими сказаніями другихъ родственныхъ

народовъ» була видана в 1869 році, а брошура В.П. Попова «Русская народно-бытовая медицина» у 1903 році [2; 28].

Народні назви на позначення свійських тварин, окремих аспектів їхньої анатомії, фізіології та продуктивності представлено у етнографічних роботах В. Василенка «Докладъ къ вопросу о толковомъ словарѣ Украинской народной терминологии» (1902 рік), «Опытъ толковаго словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии: отдѣлы I-й, II-й и III-й. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и землевѣдѣніе, народныя поговорки и изреченія» (1902 рік) [3; 4].

Загальнономвні словники не можна вважати фаховими з природознавства, однак чимало трактувань походження назв живих істот можна з'ясувати лише за ними. У процесі пошуку пояснень змісту народних природничих назв словник В. Даля «Толковый словарь живого великорусского языка» (1863 – 1866 роки) ставав цінним джерелом для дослідників багатьох поколінь. Високу оцінку і сьогодні має праця Е. Желехівського та С. Недільського «Малоруско-німецький словарь» (1886 рік), що була видана у Львові в двох томах та робота В. Шухевича «Гуцульщина» (1899 – 1901 роки) [20; 25; 33].

Отже, на основі аналізу доступних літературних джерел можна виділити чотири історіографічні етапи досліджень еволюції наукової думки про становлення, спільний розвиток, взаємовідношення наукової й народної термінології в системі природничих наук: I. 1850 – 1905-і роки; II. 1905 – 1930-і роки; III. 1930 – 1990-і роки; сучасний етап – з 1991 року.

Перший історіографічний етап становлення наукової й народної природничої термінології був підготовлений потребами суспільства, історичним та соціально-економічним розвитком попередніх століть. Значний внесок у її подальше становлення на першому етапі зробили В. Василенко, Ф. Волков (Вовк), В. Волян, І. Гавришкевич, С. Горницький, М. Новицький, В. Попов, А. Рогович та інші.

Основоположником української природничої номенклатури й термінології є видатний львівський філолог і природознавець І. Верхратський.

Список використаних джерел

1. Анненковъ Н. Ботанический словарь. Справочная книга для ботаниковъ, сельскихъ хозяевъ, садоводовъ, фармацевтовъ, врачей, дрогистовъ, путешественниковъ по России и вообще сельскихъ жителей / Н. Анненковъ. – Санкт-Петербургъ : Типографія Императорской Академии Наук, 1878. – 642 с.
2. Афанасьев А. Поэтическія возрѣнія славянъ на природу. Опытъ сравнительнаго изученія славянскихъ преданій и вѣрованій, въ связи съ мифическими сказаніями другихъ родственныхъ народовъ. – М. : Типографія Грачева и комп. у Пречистенскихъ воротъ д. Шиловой, 1869. – Т. 3. – 840 с.
3. Василенко В. Докладъ къ вопросу о толковомъ словарѣ Украинской народной терминологии / В. Василенко // Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. – Харьковъ : Печатное Дѣло, 1902. – Т. 13. – Ч. II. – С. 59-71.
4. Василенко В.Н. Опытъ толковаго словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии: отдѣлы I-й, II-й и III-й. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и землевѣдѣніе, народныя поговорки и изреченія (Этнографическіе матеріалы собраные по Полтавской губернии) /

- В.Н. Василенко.– Харьков : Типографія «Печатное Дѣло», кн. К.Н.Гагарина, Клочковская, 1902. – 80 с.
5. Верхратский І. Ботаніка на висші кляси шкіл середних (після учебника д-ра О. Ростафиньского) / І. Верхратский.– Львів : НТШ, 1896. – 150 с.
  6. Верхратский І. Ботаніка на низші кляси шкіл середних / І. Верхратский. – Львів : Печатня Уділова, 1905.– 238 с.
  7. Верхратскій И. Спись важнейшихъ выразивъ рускои ботаничної термінологіи и номенклятуры зъ оглядом на шкільну науку въ высшихъ клясахъ гімназії / И. Верхратскій.– Львів : НТШ, 1892. – 48 с.
  8. Верхратський І. Знадоби для пізнання угорськоруских говорів / І. Верхратський // Записки наукового товариства імені Шевченка; [вих. у Львові що два місяці під ред. Михайла Грушевського].– Львів : З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1902. – Т. XLV. – С. 29-280.
  9. Верхратський І. Нові знадоби номенклятури і термінології природописної, народної, збирані між людьми / І. Верхратський // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів : Т.12. – 1908. – С. 13-23.
  10. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї и замітка о волоськімъ-павуку / І. Верхратський. – Львів : Въ печатні М.Ф.Поремби, Т.1. – 1864. – 18 с.
  11. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї / І. Верхратський: [членъ товариства «Просвіта»]. – Львів : Зъ друкарні Ставропигійського Інституту, Т.2. – 1869. – 40 с.
  12. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї / І. Верхратський; [членъ «Просвіти» и «Физиографичнѣго товариства» въ Кракові].– Львів : Зъ друкарні Ставропигійського Інституту, Т. 3. – 1869. – 23 с.
  13. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї / І. Верхратський; [членъ «Просвіти» и «Физиографичнѣго товариства» въ Кракові].– Львів : Зъ друкарні Ставропигійського Інституту, Т. 4. – 1872. – 23 с.
  14. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї / І. Верхратський [членъ «Просвіти» и «Физиографичнѣго товариства» въ Кракові].– Львів : Зъ друкарні Ставропигійського Інституту, Т. 5. – 1872. – 40 с.
  15. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї / І. Верхратський.– Львів : Зъ печатні Товариства імені Шевченка, Т. 6. – 1879. – 24 с.
  16. Волковъ Ф.К. Список растений съ народными названіями и этнографическими примѣчаніями / Ф.К. Волковъ // Запис. Юго-Зап. Отдел. Рос. Геогр. Общ. – 1873.– С.1-14.
  17. Волян В. Началное основаніе рослинословія про нижшіи гимназіа и нижшіи реальніи школы въ ц. к. Астрійської державѣ / В. Волян.– Вѣдень, 1854. – 271 с.
  18. Вотчал Е. Інструкція студентам Київського Медичного інституту для літніх работ-праць з лікарськими дієтичними, смаковими, отруйними та іншими, що зустрічаються в народнім вжитку, рослинами / Е. Вотчал.– К. 8/IV. – 1926. – 11 с.

19. Гавришкевич И. Початок до уложення термінології ботаніческоі рускоі / И. Гавришкевич // Перемишлянинъ. – Перемишль : Вид-во рус. Собора Крилошанъ, 1852. – С. 133-147.
20. Горницкий С. Об употреблении в народном быту некоторых растений украинской флоры / С.П. Горницкий. – Харьков, 1887. – 21 с.
21. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Т. 3: П. – 1956. – 555 с.
22. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Т. 1: А-З. – 1956. – 699 с.
23. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Т. 2: И-О. – 1956. – 779 с.
24. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Т. 4: Р-В. – 1956. – 683 с.
25. Желеховський Е. Малоруско-німецький словарь / Е. Желеховський, С. Недільський. – Львів : НТШ, 1886. – Т. 1-2.
26. Заверуха Б.В. Етноботаніка: народна і наукова фітоніміка / Б.В. Заверуха // Український ботанічний журнал. – К., 1994. – Т. 51. – №2/3. – С. 165 – 171.
27. Новицький М. Додаточокъ галицко-русскоі номенклатуры ботаничної / М. Новицький // Львовянинъ. – Львів : Наклад. М.Н.Коссака, 1861. – С. 94-103.
28. Попов В. Русская народно-бытовая медицина / В.П. Попов. – Петербург, 1903. – 25 с.
29. Рогович А. Опытъ словаря народныхъ названій растений Юго-западной Россіи, съ нѣкоторыми повѣртіями и разсказами о нихъ / Рогович А.С.; [Печатано по опредѣленію Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества 8 декабря 1873 года]. – Кіевъ : Въ университетской типографіи, 1874. – 35 с.
30. Сабанєєв А.П. Жизнь и ловля пресноводных рыб / А.П. Сабанєєв. – К. : Урожай, 1970. – 668 с.
31. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин / Ю. Кобів. – К. : Наук. думка, 2004. – 800 с.
32. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 382. Грушевський М. С. Листи Верхратського І. Начато 9 червня 1896 р. Окончено 18 червня 1913 р.
33. Шухевич В. Гуцульщина / В.Шухевич. – Львів: НТШ, 1899-1901. – Т. IV-V.

В. В. Куйбида

СТАНОВЛЕНИЕ НАРОДНОЙ БИОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В СРЕДИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

В статье выделено четыре историографические этапы исследований эволюции научной мысли о становлении, совместное развитие, взаимоотношения научной и народной терминологии в системе естественных наук, осуществлен анализ ее состояния на первом этапе. Детально проанализированы историографический наработок становления народной естественной терминологии на первом историографическом этапе (1850 – 1905 годы), подготовленный потребностями общества, историческим и социально-экономическим развитием предыдущих веков. Её глубокую и всестороннюю реформу осуществил выдающийся шведский натуралист К. Линней. Основоположником украинской естественной номенклатуры и терминологии является И. Верхратский. Значительный вклад в её

дальнейшее становление на первом этапе сделали В. Василенко, Ф. Волков (Волк), В. Волян, И. Гавришкевич, С. Горницький, М. Новицкий, В. Попов, А. Рогович и другие. В перспективе материалы исследования послужат формированию целостной картины эволюции естественной терминосистемы, ее взаимосвязи с топонимо- и антропонимотворением в контексте прошлых исторических периодов.

Ключевые слова: ботаническая номенклатура, И. Верхратский, эволюция, этапы исследований, историография, научная естественная, терминосистема, народная естественная терминология, терминообразование.

V. V. Kuybida

DEVELOPMENT OF FOLK NATURAL TERMINOLOGY IN THE MID 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Four stages of historiographical studying the evolution of scientific thought on development, joint development, and the relationship between scientific and popular terminology within the system of natural sciences are figured out; the analysis of the first stage of historiographical studies is made in the paper. The author points out that the folk names of natural objects are like a bridge that connects not only the normative nomenclature with its origins, but also modern humans with their ancestors and history. Historiography of the scientific and popular natural terminology within the system of natural sciences has passed several stages in its development. Each historiographical stage has the certain depth of setting goals, methodology, theoretical level, peculiarities of the practical implementation, and scientists. At each stage of historiography solving terminological problems in the system of natural sciences was closely linked with the historical, social, and human factors.

A detailed analysis of historiographical legacy of forming folk natural terminology at the first historiographical stage (1850–1905) is given. This stage was accounted for the needs of society and historical and socio-economic development of previous centuries. The deep and full-scale reform of the natural terminology was made by the outstanding Swedish naturalist Carl Linnaeus. The founder of the Ukrainian natural nomenclature and terminology is I. Verkh ratskiy. A significant contribution to its further development at the first stage was made by V. Vasylenko, F. Volkov (Vovk), V. Volyan, Y. Havryshkevych, S. Hornytskiy, M. Novytskiy, V. Popov, A. Rohovych, and others.

Sources of historical discoveries or adjustments may be non-traditional areas of knowledge. E. Votchal, the famous botanist, Academician of the Ukrainian SSR Academy of Sciences, considered them in traditional knowledge and practices in the use of plants. Back in 1926, he noted that the old lists of medicinal plants were not complete. The present history provides more and more important facts of the material life of the peoples.

In the future, research materials will serve as a cohesive picture of the evolution of natural terminology and its relationship with coining toponyms and anthroponyms in the context of past historical periods.

Keywords: botanic nomenclature, I. Verkh ratskiy, evolution, stages of studies, historiography, natural science terminological system, folk natural terminology, coining terms.

Надійшла до редакції 7 жовтня 2014 року

* * *

ОСВІТНІ РЕФОРМИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ

Проаналізовано радянську і сучасну російську й українську історіографію реформ вищої, середньої та початкової освіти в Російській імперії. Окрему увагу приділено оцінкам реформ, здійснених західноєвропейськими дослідниками. Акцентовано увагу на порівнянні поглядів на реформи європейських і радянських авторів. Також розглядаються роботи не лише істориків, а й педагогів та визначаються особливості наукових пошуків останніх. Установлено, що радянські освітяни значно більшу увагу приділяли видатним постатям, причетним до розроблення і втілення освітніх реформ на теренах Російської імперії, а також вичерпно характеризували усі нормативні акти, які супроводжували реформи. Сучасні ж російські історики більше уваги приділяють постатям різних міністрів освіти імперської доби, значно ідеалізуючи їхній внесок у втілення реформ, що певною мірою викликає дисонанс між оцінками їхньої професійної діяльності у порівнянні з дорадянською і радянською історіографією.

Ключові слова: Російська імперія, історіографія, реформа, статут, вища освіта, середня освіта, початкова освіта, контрреформа.

Сучасні реформи в галузі освіти якісно неможливі без урахування широкого досвіду попередніх поколінь, які вже розв'язували аналогічні нашому сьогоденню проблеми. Зокрема, рівень запозичення західноєвропейських ідей під час проведення сучасних реформ у вищій школі глибоко турбує громадськість. Також сучасні виші, попри посилення акредитаційних та ліцензійних вимог виборюють широку автономію. Екстраполяція освітніх проблем нашого минулого дає змогу визначити багато спільних моментів, особливо стосовно оцінок реформаційних процесів висловлених викладачами вишів, політиками, редакторами видань у різний історичний час. З огляду на те, що в 1860-их роках російське суспільство вже набуло реформаційного досвіду, актуальним буде з'ясувати, не лише з якими проблемами стикалася тогочасна громадськість, а й рівень сприйняття населенням проведених реформ у галузі вищої, середньої та початкової шкіл.

За радянської доби історики й педагоги здійснили вагомий внесок у розроблення історіографії освітніх реформ, а їхні оцінки на проблему докорінно відрізняються від поглядів сучасних авторів, то ж ставимо за мету порівняти радянську і сучасну історіографію освітніх реформ, визначити чинники, що впливали на характер оцінок учених, та окреслити недостатньо вивчені питання.

Історіографія окремих аспектів освітніх реформ уже розроблялася дослідниками. Зокрема, представник московської історичної школи О. Донін висвітлив історіографію університетських реформ та середньої школи крізь призму розвитку суспільної думки другої половини XIX століття. Погляди консервативно налаштованих до реформ представників громадської думки дослідив О. Єрмаков [1]. Питання історіографії реформи початкової школи практично не привертало уваги дослідників. На сьогодні триває розроблення регіональних особливостей реформ, проте далеко не всі аспекти перебігу освітніх

реформ дістали висвітлення в історіографії, що й зумовило необхідність цього синтезуючого дослідження.

Після подій 1917 – 1921 років проблемі освітніх реформ історики тривалий час не приділяли достатньої уваги. Відсутність ґрунтовних досліджень з історії основних складників і напрямів цих реформ до 1940 – 1950-их років пояснюється процесом становлення радянської історичної науки та розбудови радянської мережі навчальних закладів. На початку 1920-их років М. Бухарін висунув ідею, згідно з якою, «виробництво» знання може контролюватися й перебувати у власності держави, як і будь-яке інше майно. Найголовніше – це згуртувати «виробників» знання (професорсько-викладацький склад), зробити їх контрольованими, а потім, як писав М. Бухарін, «під генералами марксистської ідеології треба створити офіцерський корпус і проміжний склад» [2]. Таким чином, протягом 1920-их років більшовицька партія визначалася із загальною стратегією модернізації вищої й середньої школи. Зокрема, вступ до вишів зробили вільним, прибравши становість, створили інститут червоної професури, структурували систему посад у вишах, поставили працю безпартійних викладачів під жорсткий контроль колег-комуністів. Уявлення про ці події дозволяють мати публікації О. Бейліна [3], доповідь ректора Інституту червоної професури М. Покровського [4], директиви ВКП (б) [5] та ЦК РКП. Окремі директиви містять указівки В. Леніна щодо підпорядкування наукової діяльності професорів «старої школи» комуністам [6].

Структурна модернізація вищої школи в СРСР почалася на межі 1929 – 1930 років і була пов'язана з рішеннями пленуму ЦК 1929 року та Постановами РНК СРСР від 30 червня 1930 року про реорганізацію вишів та технікумів. У директиві РНК союзним республікам указувалося, що багатофакультетні університети царської доби мають бути реорганізовані шляхом виокремлення з їхнього складу тих факультетів, які можуть становити самостійні навчальні заклади. Особливий акцент було зроблено на необхідності створення навчальних закладів технічного профілю [7]. Отже, злам імперської системи освіти тривав протягом 1920 – на початку 1930-их років. Обґрунтувати необхідність таких кроків радянська влада зобов'язала істориків. На шпальтах журналу «Коммунистическая революция» вийшла стаття А. Єфременко [8], у якій указувалося, що визначний вплив на процес розбудови вищої школи мав листопадовий пленум ЦК 1929 року. До цього року, як пише автор, доленосних для вищої школи рішень радянська влада не приймала. Історик наголошує на «труднощах», які довелося долати радянській владі в освітніх питаннях, і до головних з них відносить сутність, структуру імперських університетів і реакційно налаштованих професорів, «які разом зі студентством протистояли радянській університетів» [8, с. 45]. Автор підкреслює, що реорганізація була спричинена відсутністю кваліфікованих кадрів з технічною освітою, оскільки індустріалізація 1930-их років виявила брак потрібних спеціалістів, а засилля класичних університетів владу не влаштовувало. Науковець цілком виправдовує принципи реорганізації. До визначальних відносить «комунізацію кадрового складу вищих шкіл» та організацію наукових конференцій за участі господарників, які напрацювали б плани діяльності для «армії дослідників, лаборантів, конструкторів, працівників дослідних станцій, обсерваторій тощо» [8, с. 47].

Отже, виступи й публікації радянських ідеологів, урядові постанови та рішення ЦК партії значно вплинули на характер оцінок опублікованих у наступних роках історичних праць, які набули відчутного ідеологічного забарвлення. На початку 1950-их років ювілеї Московського, Харківського, Казанського [9] університетів зумовили вихід низки досліджень, у яких обґрунтовувалася доцільність існування радянської системи освіти. Критикуючи імперську становість університетів та суцільну неграмотність населення, пов'язану з проурядовою імперською політикою в цій галузі, автори цілком виправдали радянські принципи реорганізації вишів. Проте необхідно підкреслити, що історики М. Корбут, В. Астахов, І. Мірошников, викладаючи історію університетів, зуміли подати матеріал без порушень єдності та послідовності подій, визнаючи «спадковість історії». Досить сміливими на той час були і запропоновані авторами назви досліджень «Московському університету 225 років», «Харківський університет за 150 років», «Казанський університет за 125 років», які прямо вказували на те, що науковці не відмовлялися від дорадянського минулого вишів, дотримуючись принципу спадкоємності в дослідженнях.

До 1960-их років, висвітлюючи позитивні сторони освітніх реформ, учені на перший план висували об'єктивні чинники, які, з їхнього погляду, суттєво вплинули на хід реформ. При цьому історики вочевидь деперсоніфікували освітні процеси царської Росії. Науковці не спинялися на питаннях участі держави в модернізації системи освіти та перспективах освітньої політики, а робили завеликий акцент на студентських рухах, заворушеннях, страйках, подекуди перебільшуючи їхній вплив на реформи вищої школи. Історію освітніх реформ радянські вчені оцінювали як суцільну конфронтацію прогресивного студентства із самодержавним ладом [10]. Попри такий підхід, дослідження є цінними в плані вивчення життєдіяльності університетів, взаємовідносин із владою і суспільством. Якщо дорадянські автори робили акцент на складних побутових та матеріальних умовах життя студентства й цим пояснювали їхні заворушення і протести, то радянські – наполягали на політичному забарвленні студентських виступів та поширенні антиурядових ідей.

У 1970-их роках дослідники почали вивчення окремих періодів історії вишів. Історіографію поповнили праці В. Лейкіної-Свирської, Г. Щетиніної, Р. Еймонтової [11]. Висвітлюючи процес формування інтелігенції та її соціальний склад, В. Лейкіна-Свирська дослідила рівень підготовки викладачів і кадрову політику царського уряду в цьому питанні. Враховуючи те, що дорадянська історіографія не дала вичерпних робіт такого змісту, її праця значно розширила межі досліджуваної проблеми. Проте історик обійшла увагою питання участі інтелігенції в розробленні статутів університетів. Г. Щетиніна докорінно вивчила питання трансформації університетського життя протягом 1870 – 1880 років, висвітливши окремі складники контрреформи 1884 року. Автор проаналізувала ставлення професорів та студентства до урядової політики й Статуту 1884 року. Водночас вона пов'язала це питання з участю інтелігенції в опозиційній діяльності з процесу запровадження реакційного статуту. Автор також порушила питання впливу Статуту 1884 року на стан функціонування історико-філологічних факультетів та наголосила на недостатній ролі лібералів і професури у боротьбі з урядовою політикою в освітній галузі, при цьому дещо перебільшуючи вплив

студентства на ці процеси. Історик цілком обґрунтовано підкреслила, що «поворот до реакції стосовно прийняття Статуту 1884 року не представляв плавного процесу, а відбувся всупереч поглядам домінуючої частини правлячих кіл, що було зумовлено реальним співвідношенням інтересів різних прошарків панівного класу» [12, с. 145]. Ретельно висвітливши освітню контрреформу, вона обґрунтовано довела, що її зміст становили два документи: університетський Статут 1884 року та циркуляр «о кухаркиных детях» 1887 року. Г. Щетиніна здійснила вагомий внесок у висвітлення епохи освітніх контрреформ. Вона всебічно проаналізувала зміст циркуляру 1887 року. На відміну від дорадянських авторів, які практично обійшли його увагою, радянська дослідниця зуміла подати комплексну оцінку урядових заходів і підкреслила, що циркуляр можна вважати найтиповішим утіленням реакції, який значно підірвав престиж самодержавства серед абсолютно різних соціальних прошарків населення [12, с. 226].

Як бачимо, вивчення історії реформи вищої школи відбувалося не в тому порядку, що стосувався логіки подій. Дослідження університетського Статуту 1863 року почалося наприкінці 1980-их років, натомість першим історики аналізували Статут 1884 року. Це пояснюється закономірними для радянської історичної науки підходами, оскільки дослідники спочатку приділяли увагу всім «реакційним» документам царської доби, а вже потім прогресивним.

Проблемним питанням розроблення та запровадження статуту 1863 року присвятила роботу Р. Еймонтова. Хоча хронологічно праця дослідниці вийшла в 1993 році, проте за характером оцінок і підходів до проблеми робота виконана в ключі радянської історіографії [13]. Спираючись на значну джерельну базу, в тому числі періодику й мемуаристику, історик висвітлила різнопланові погляди тогочасної інтелігенції на проект Статуту 1863 року. Позитивною є спроба дослідниці проаналізувати зауваження на цей проект зарубіжних авторів. Історик увела в науковий обіг значну частку архівних джерел, які дали змогу їй цілком обґрунтовано наголосити на політичному підґрунті реформи вищої школи та простежити зміни політичних мотивів правлячих кіл протягом 1860 – 1870 років.

Вагомий внесок у висвітлення історії університетів зробили представники зарубіжної історіографії. У праці «Освіта й держава в царській Росії» [14] Ельстон Петрик проаналізував зміни в системі освіти Російської імперії впродовж двохсот років, починаючи від 1700 року. «Враження від значної радянської бюрократії, – пише автор, – примусило звернутися до витоків царської моделі системи освіти» [14, с. 9]. Навчання в СРСР і добре знання російської сприяли всебічному вивченню історії Російської імперії, а обізнаність на нормах корпоративної етики радянських вишів дозволила автору порівняти їх з порядками імперських університетів. Епоху 1870 – 1905 років науковець називає кризовою й застосовує термін «криза монолітного контролю», наголошуючи на засиллі в ці роки академічного формалізму у вищій школі. Однак його погляди на окремі питання докорінно відрізнялися від поглядів радянських учених. Зокрема, питання демократизації складу студентства і його кількісного зростання він пов'язує з проурядовою політикою, особливо відзначаючи при цьому роль Д. Толстого, щоправда, не заглиблюючись у зміст нормативних актів, виданих цим міністром. Також історик наголошує, що рушієм прогресивних ідей у системі освіти виступала держава, при цьому не акцентуючи уваги на боротьбі професури,

громадськості, студентства за розширення своїх прав та можливостей навчатися й працювати в прийнятних умовах [14, с. 139].

Висвітлюючи етапи розроблення Статуту 1863 року, Уільям Метс [15] позитивно оцінює його зміст, підкреслюючи, що цей документ відбивав погляди переважної більшості професорів. Проте висновки вченого базуються не на архівному матеріалі. Радянські дослідники в залученні архівних матеріалів значно випередили своїх зарубіжних колег, але значення Статуту 1863 року висвітлили недостатньо. Джеймс МакКлеланд [16] осудив політику царських урядовців у галузі освіти. Вчений доводив, що уряд припустився помилки, наслідуючи німецький ідеал «чистого знання». Окремі європейські дослідники [17], визначаючи позитивні сторони Статуту 1863 року, вказують, що цей документ забезпечив умови для: професіоналізації російських професорів і розвитку науки, зростання наукових товариств, присвоєння наукових ступенів та посад тощо. На цих питаннях радянські науковці уваги не акцентували.

Аналізуючи взаємини університетів з владою деякі автори наголошували на тому, що університетське самоврядування за своєю сутністю не сумісне із самодержавним ладом. К. Майер [18] наполягає на розмежуванні понять «самоврядування» та «автономії» університетів і зазначає, що самодержавство прагнуло не допустити розвиток як однієї, так й іншої форми незалежності вишів. Загалом науковці підкреслили, що освітніми реформами та демократичністю Статуту 1863 року влада заклала під себе міну вповільненої дії. Насамперед виші готували державних службовців. У зв'язку з тим, що до навчання в них допускалися всі охочі, а з часом більшість слухачів ставала лібералами, то нові кадри вже набували відмінних від чиновників старого вишколу поглядів на служіння державі [19].

Необхідно зауважити, що освітня контрреформа не викликала інтересу зарубіжних учених. Також це стосується й реформ середньої та початкової шкіл. Загалом за радянської доби вітчизняні та зарубіжні історики вивчили практично всі етапи університетської реформи, створивши низку ґрунтовних досліджень. Реформа середньої освіти другої половини ХІХ століття знайшла висвітлення переважно в працях радянських істориків та педагогів.

Наприкінці 1940-их років вийшла комплексна праця М. Константинова з історії гімназій і училищ [20]. Автор, дослідивши статuti класичних гімназій та реальних училищ, підкреслив низький рівень підготовки молоді в імперській Росії й зауважив, що за царської доби не було створено умов для розвитку освітньої галузі. На початку 1950-их років радянські педагоги долучилися до висвітлення питань історії пореформених навчальних закладів. Ш. Ганелін і В. Смірнов проаналізували статuti гімназій, здійснивши спробу висвітлити роль громадськості й педагогів у розробленні статutів. Проте значна заідеологізованість досліджень вплинула на висновки авторів. Зокрема, Ш. Ганелін схарактеризував Статут 1864 року як «несміливу й лицемірну форму, встановлену царизмом, яка зберегла привілеї панівних класів у галузі освіти» [21, с. 44]. Реформу 1871 року автор називає «злом та найганебнішою сторінкою в історії середньої освіти» [21, с. 69]. Та В. Смірнов був стриманішим в оцінках і схарактеризував статuti як необхідний крок у напрямі перетворення держави з кріпосної в буржуазну [22]. Його підтримав К. Богданов [23], наголошуючи на неосвіченості в пореформений період значної маси населення. Дослідник вважає,

що освітні реформи середньої школи були спричинені виключно браком кваліфікованих кадрів, і якби не потреби промисловості й армії, уряд би не підтримував реформу середньої школи. Всі дослідники були одноставними в тому, що політика МНО Д. Толстого заслуговує тільки на характеристику як реакційна. В оцінках професійної діяльності міністра погляди дорадянських та радянських дослідників цілком збігаються.

На цьому етапі історики й педагоги заглибилися у вивчення історії середньої, загальноосвітньої школи і приділили увагу розвитку жіночої освіти в другій половині XIX століття. Зокрема, А. Вигдоров робив акцент переважно на політичній боротьбі лібералів та радикалів за загальну освіту [24], а історія жіночої освіти, представлена працею В. Лапчинської, стосувалася розвитку мережі жіночих гімназій [25]. У дисертаційних дослідженнях і монографіях указувалося, що найактивніше царські уряди протистояли розвитку жіночої освіти і загальноосвітньої школи. Акцентуючи увагу на низьких показниках грамотності населення імперської доби й безправ'ї жінок, науковці зробили цілком передбачувані висновки про те, що тільки радянська влада змогла знищити становий лад та здолати проблеми темності й неосвіченості населення. Проте далеко не всі питання загальноосвітньої школи знайшли висвітлення на цьому етапі. Історія окремих видів початкових шкіл та жіночих навчальних закладів так і не була осмислена за радянської доби.

Необхідно зауважити, що в працях початку 1950-их років історики та освітяни переважно подавали характеристику соціально-економічних проблем середньої школи, соціального складу учнів і вчителів. Разом з тим, дослідники виявили значну частину нових архівних матеріалів та опублікували їх, чим, без сумніву, поглибили вивчення проблеми. Радянська історична наука не дала спеціальних праць з історії початкової народної школи. Це питання дістало висвітлення у працях з історії педагогіки [26] й нарисах з історії школи та педагогічної думки [27].

Необхідно відзначити, що праці з історії педагогіки позитивно вирізнялися з-поміж решти радянських досліджень характером оцінок реформ та неупередженим висвітленням участі педагогів в освітніх процесах другої половини XIX століття. Автори підручників з історії педагогічної думки здійснили ретельний перелік освітніх реформ, які стосувалися шкіл усіх рівнів. У виданнях 1930-их років ідеологічне забарвлення в оцінках освітніх реформ дещо відчутніше, проте окремі висновки варті уваги й не втратили актуальності до сьогодні. Аналізуючи процеси розбудови початкової школи Російської імперії, Є. Мединський влучно зауважив, що ця реформа мала двоїстий характер, який проявився в надто повільних темпах [28]. Дослідник дав вичерпну позитивну характеристику діяльності земських шкіл, що було не притаманне більшості радянських видань. Окрему увагу Є. Мединський приділив русифікаторській політиці в галузі освіти. Ці питання з часом перестали висвітлювати в радянській літературі.

У колективній праці з історії педагогіки за авторством М. Константинова, Є. Мединського і М. Шабаєвої подано вичерпну характеристику урядових заходів у галузі освіти та нормативно-правових актів, що супроводжували реформи. На середину 1950-их років дослідники зуміли відійти від виразних штампів ідеологічного характеру. Приділивши увагу постатям тогочасних педагогів,

радянські вчені визнавали їхній внесок у розроблення методичного забезпечення дисциплін, підкресливши значимість «прогресивних ідей педагогів-теоретиків» [29]. На особливій реакційності урядової політики в галузі освітніх реформ наголошено в окремих підручниках з історії СРСР. Зокрема, в одному з таких видань зазначено, що діяльність уряду на початку 1880-их років свідчила про повну перемогу реакції [30].

У руслі висвітлення реакційної політики царизму в освітній галузі, зокрема діяльності відомого консерватора М. Каткова, проаналізувала реформи середньої та вищої школи В. Твардовська [31]. Схожою за змістом й оцінками є праця С. Євєнчика [32], присвячена впливу К. Побєдоносцева на розроблення та запровадження Статуту 1884 року. Як і щодо решти прогресивних реформ другої половини XIX століття, радянські історики, аналізуючи нормативні акти освітніх реформ, відстежували консервативні настрої політичних кіл у цьому питанні. Отже, вивчення діяльності окремих персоналій теж відбувалося в цих межах. Окремі дослідники приділили увагу вивченню біографії та наукової діяльності відомих істориків царської Росії. Зокрема, О. Цамуталі належить спроба висвітлення наукової діяльності магістра історії М. Арістова [33]. Увагу радянського вченого привернули питання внутрішньої організації Варшавського університету, який користувався певними пільгами щодо формування кадрового складу. Позитивні оцінки наукової роботи видатного попередника та організації Варшавського вишу були нетиповими в ті роки для радянської історіографії.

Загалом необхідно підкреслити, що працям радянських істориків притаманна заполітизованість у висвітленні проблеми, прагнення характеризувати освітні реформи і ліберальні та консервативні погляди тогочасної інтелігенції виключно в контексті боротьби революційних сил із самодержавством. Радянські історики зробили значний внесок у розроблення питань, пов'язаних з участю університетів та гімназій у громадському житті й визвольних рухах, дещо оминаючи увагою питання внутрішньої організації освітніх закладів та їхнього внутрішнього життя.

На початку 1990-их років у розвитку історичної науки настав якісно новий етап позначений плюралізмом поглядів, розширенням методологічної та джерельної бази досліджень, друком виявлених документальних матеріалів. Історики переосмислили окремі концептуальні положення, зокрема відмовилися від гострої критики епохи Олександра III та припинили характеризувати 1880 – 1900 роки, як період реакції та репресій проти революційних сил. Принципово змінилися оцінки університетського Статуту 1884 року. Здебільшого дослідники вже не характеризують його як реакційний [34]. У 1990-і роки посилювався інтерес до історії вищої школи, внаслідок чого вийшла низка комплексних досліджень. З ініціативи НДІ, при Міністерстві освіти Російської Федерації, за редакції В. Кінельова, опублікували працю «Вища освіта в Росії: нариси історії до 1917 року» [35]. Авторський колектив подав систематичний огляд історії виникнення і розвитку вищої освіти, навчально-виховного процесу, становлення окремих вишів, як центрів освіти, культури, науки тощо. Так, А. Момот, В. Хотєєнков, Ю. Господарик [36] підготували дослідження, в якому висвітлюють етапи становлення й розвитку університетів від початку XVIII століття до 1917 року. Робота становить науковий інтерес у силу викладених оцінок щодо державної політики в галузі освіти. Однак автори обходять увагою роль громадськості й професури в процесах модернізації та реформ вищої школи.

У праці В. Змєєва розкрито еволюцію вищої школи Російської імперії. В окремій главі, присвяченій розвитку університетів, автор виклав періодизацію реформування вишів і визначив два етапи: початок 1860-их років та початок 1880-их років. Учений висунув тезу про те, що Статут 1884 року зумів укріпити вищу школу шляхом обмеження її автономії [37]. Така оцінка нормативного акта є певною мірою спірною. Питання «зміцнення» вишів та знищення їхньої автономії полярно протилежні категорії. На наш погляд, прагнення сучасних науковців відмежуватися від оцінок радянської доби не повинне заважати об'єктивному висвітленню подій.

Професор А. Аврус [38] є автором вагомого дослідження з історії університетів. Значну увагу він приділив вивченню внутрішнього життя наукових колективів та аналізу статутів, проте питання реформ учений зачепив побіжно. В. Жуков [39] спробував висвітлити історію сучасних університетів у зв'язку з чим, здійснив ретроспективний аналіз реформ XIX століття. Він довів, що університети, перебуваючи в авангарді освітніх подій та реформ, значно впливали на розвиток системи освіти в державі.

Нечисленна сучасна зарубіжна історіографія демонструє докорінно новий погляд на сутність університетського Статуту 1863 року. Американський дослідник Семюел Д. Кессоу доводить, що університети в Росії не мали чітко визначеного статусу в суспільстві [40]. Парадоксальність ситуації, на думку вченого, полягала в тому, що університети були дітищем держави, яка сама з недовірою ставилася до них. «Протягом усього існування імперії, – пише автор, – в Росії не існувало сил (церква, приватні особи, муніципалітет), які могли б самостійно, без державної підтримки відкривати університети» [40, с. 318]. Водночас держава, сама відкриваючи виші, підривала непорушні устої станового суспільства.

У наш час історики заглибилися у вивчення впливу університетських статутів на розвиток філологічної, історичної, юридичної освіти. Зокрема, І. Чесноков, визначаючи вплив Статуту 1884 року на розвиток історичної освіти, наголосив, що оцінку Статуту, як реакційному документа, історики виводили, порівнюючи його зі Статутом 1863 року. Учений указав, що новий Статут майже не зачіпав структури історичних кафедр [41], оскільки кількість історичних та філологічних кафедр прирівнювали. Автор позитивно оцінює норми документа, які дозволяли факультетам самостійно складати навчальні плани, враховуючи «місцеві особливості». Навіть процедура затвердження навчальних планів, як пише автор, не може понизити позитивного значення цієї норми Статуту [41, с. 55]. Однак дослідник указує, що саму реформу історико-філологічних факультетів 1885 року не можна оцінити однозначно. Спроба перевести навчання на класичний манер була невдалою і не затрималася в часі.

Вивчала стан розвитку юридичної освіти в університетах України на початку XX століття О. Єгорова [42]. Окремий розділ історик присвятила розвитку юридичної освіти в період реформ і контрреформ. Автор відзначила прогресивність Статуту 1863 року, яким навіть запроваджувалася нова правова термінологія. Викладачі вишів поряд з категорією «закон», почали оперувати категорією «право» [42, с. 108]. Стосовно доби 1880-их років авторка зазначила, що у викладанні юридичних дисциплін переважали догмати. Необхідно вказати,

що до сучасного періоду історія перебігу освітніх реформ в Україні майже не викликала інтересу науковців.

Сьогодні історики продовжують досліджувати різноманітні питання історії вищої та середньої школи. Значна увага приділяється висвітленню розвитку гімназій та реальних училищ. Ініціатива у з'ясуванні різнобічних питань, пов'язаних з реформами середньої школи, нарівно належить як історикам, так і педагогам. Насамперед проблеми реформ дістали висвітлення в російських фахових виданнях. До найвідоміших належать: «Вопросы истории», «Педагогика», «Высшее образование», «Социально-гуманитарные знания» тощо. У названих виданнях відкрито спеціальні рубрики «История школы и педагогики» (// Педагогика), «Отечественная и зарубежная системы образования» (// Социально-гуманитарные знания), «Страницы истории» (// Высшее образование в России), в яких протягом останніх років надруковано низку статей з порушеної проблеми [43]. Також варто наголосити, що в названих виданнях вийшла низка публікацій, присвячених професійній діяльності царських міністрів освіти Є. Ковалевського, О. Головнина, Д. Толстого, І. Делянова [44]. Сучасні російські автори намагаються не характеризувати професійну діяльність та погляди міністрів як реакційні. Простежується навіть тенденція, пов'язана з ідеалізацією названих постатей, що зумовлено, певною мірою, загальними підходами сучасної російської історіографії до історії імперського минулого й прагненням російських істориків обґрунтувати значимість сильної, авторитетної особи в історії.

Історіографію проблеми значно поповнюють сучасні дисертаційні, дослідження написані в межах історії Росії [45]. Історики продовжили вивчення освітніх реформ окремих регіонів, і робота в цьому напрямі активно триває. Регіональні дослідження реформ середньої школи представлено низкою дисертацій. Проаналізувала розвиток гімназичної освіти в Казанській губернії М. Паравіна [46], приділивши увагу переважно розвитку реальних гімназій. Становлення системи жіночої освіти в Пензенській губернії дослідила В. Паршина [47]. Розвиток реальної освіти в Курській губернії, починаючи з середини XIX століття до початку XX століття, дослідив М. Пекарський [48]. Аналізуючи розвиток мережі реальних училищ та гімназій, дослідники наголосили, що рівень викладання і якість здобутих учнями знань не відповідали вимогам часу. Вивчення історії реформ вищої та середньої шкіл триває, далеко не всі регіони й види навчальних закладів стали об'єктом дослідження. Ініціатива в розробленні цих питань належить російським авторам.

Сучасна історична наука збагатилася працями з історії реформи народної школи. Окремої уваги потребує дослідження Є. Савельєвої [49], яка висвітлила освітні реформи в 60-90-их років XIX століття у контексті соціальної політики самодержавства. Дослідниця цілком обґрунтовано вважає, що внаслідок проведених освітніх реформ державі вдалося створити багатопрофільну шкільну систему, еволюція якої відбувалася за трьома напрямками:

- модернізацією вже існуючих навчальних закладів, в основному середніх та вищих;
- розбудовою нових ланок початкової школи;
- розбудовою національної школи.

Остання теза є дещо спірною, оскільки наявні в XIX столітті нормативні акти свідчать про значні урядові заборони і перешкоди розвитку національних шкіл. Попри те, що національні школи відкривали підпільно й усупереч урядовим постановам, уважати цей процес еволюційним та надто масовим явищем підстав недостатньо.

На сучасному етапі розвитку історичної науки тривають регіональні дослідження реформи початкової народної школи. Зокрема, О. Гусева [50] дослідила становлення системи народної освіти в Саратовській губернії. Розвиток народної школи в Угличі аналізувала С. Ієрусалімска [51]. Історик указує, що реформа початкової школи в провінції практично залишалися без підтримки держави. Авторка позитивно оцінює внесок місцевого населення в справу розбудови народної школи. Питання розвитку початкової освіти в Східному Забайкаллі дослідила Л. Яцечко [52], зазначаючи, що в цьому регіоні серйозні зрушення в системі розбудови народних шкіл відбулися лише на початку XX століття. Тривалий час навіть у середовищі місцевого населення не було чіткого усвідомлення необхідності розвивати початкові школи. Загальнообов'язковості навчання чинили значні перешкоди чиновники і консервативно налаштована місцева еліта. Особливо, підкреслює автор, це стосувалося права на навчання для осіб обох статей. Питанням розвитку загальної й професійної освіти в Удмурті присвячено дисертаційну працю О. Кутявіна [53]. Порівнюючи стан розвитку різних початкових шкіл та ремісничих училищ, історик підкреслює, що в тогочасному суспільстві на рівні регіону підтримкою користувалися навчальні заклади, що пропонували одержати ремісничий фах. Тривалий час про загальнообов'язковість навчання та його безоплатність мова не йшла. Становленню професійної освіти в Самарській губернії приділила увагу О. Кліманова [54]. Внесок у вивчення структури, видів і еволюції навчальних закладів російської провінції зробив В. Ануфрієв [55]. Він підтримує погляди багатьох дослідників стосовно того, що розвиток мережі початкових училищ та шкіл тривалий час залишався без дієвої допомоги держави, в силу консервативності переконань більшості чиновників. Схожі позиції висловлює О. Калініна [56], якій належить перша спроба на рівні мікроісторії вивчити діяльність народних шкіл Сямозерської волості Петрозаводського повіту Оленецької губернії. Нині історики заглиблюються в дослідження проблемних питань, пов'язаних з освітніми реформами на рівні волостей і повітів колишньої Російської імперії, що позитивно відрізняє сучасні дослідження від праць радянської доби, які висвітлювали реформи в загальному контексті. Стан розвитку освіти та просвітництва в західносибірській провінції дослідила О. Єрмачкова [57]. Науковець цілком обґрунтовано вказала на бездіяльність уряду в цьому напрямі та відзначила вагому ініціативу місцевої інтелігенції, яка, всупереч різним заборонам, влаштовувала культурні заходи, фінансувала друк видань, відкриття бібліотек тощо.

Проаналізовані праці з історії освітніх реформ другої половини XIX – початку XX століть у Російській імперії опубліковані радянськими, зарубіжними та сучасними авторами дають можливість сформулювати такі висновки:

Питання реформування й модернізації освітньої галузі другої половини XIX – початку XX століть обумовили в історичній науці різноплановість поглядів на проблему та підходи до її розв'язання.

Радянські історики й педагоги вивчали три напрями реформування освітньої галузі: на рівні вищої, середньої та початкової школи. Проте вони ж застосували спрощений підхід до сприйняття проблеми, запровадивши на довгі роки термін «освітня реформа», під котрим, як правило, розуміли університетську реформу 1863 року. Такий підхід залишав поза увагою решту етапів (1884 рік, 1905 рік) як самої університетської реформи, так і реформи середньої (1864 рік та 1871 рік) й початкової школи. Опубліковані сучасні видання дозволяють застосовувати дефініцію «освітні реформи», що дасть змогу охопити увагою всі складники освітніх реформ і їхніх рівнів.

Відносно дефініції «освітня контрреформа» як дорадянська, радянська, так і сучасна історіографія демонструють варіативність підходів. Якщо представники дорадянської історіографії контрреформу пов'язували з дією Статуту 1884 року, то радянські, до складу контрреформ віднесли й Циркуляр «о кухаркиных детях». Причини контрреформи дорадянські автори бачили в активності студентських рухів, радянські – в політиці урядовців. Зарубіжні автори практично не приділили цьому питанню уваги, оскільки виступають проти ідеї «кризовості» й «реакційності» внутрішньої політики самодержавства й наполягають на безперервності історичного процесу. Сучасні ж російські автори, намагаючись відмежуватися від радянської «спадщини», подекуди порушують принцип об'єктивності. Застосовуючи нові дефініції для характеристики сутності гімназичного 1871 року й університетського 1884 року Статутів: «консервативна модернізація», «консервативна адаптація», «консервативна стабілізація» тощо, історики недостатньо обґрунтовують свої погляди. Це питання може стати окремим предметом дискусії. Однак необхідно наголосити, що університетський Статут 1884 року призвів до втрати вищими будь-яких ознак автономії, ректори втрачали вплив та можливості порядкувати у вищих школах, професура втрачала авторитет, студентство низку прав, влада опікунів ставала неконтрольованою й необмеженою. Отже, відмежовування від терміна «контрреформа» є передчасним, оскільки втрату низки прав певними прошарками населення складно назвати «модернізацією». Це питання потребує окремої уваги, виражених підходів, урахування всіх напрацювань радянських істориків, оскільки вони найґрунтовніше підійшли до його висвітлення, особливо до аналізу Циркуляру «о кухаркиных детях», на якому вже не акцентують уваги сучасні автори, що не є об'єктивним.

Прагнення відмовитися від окремих радянських тез не завжди супроводжується об'єктивним баченням проблеми. Зокрема, в публікаціях очевидців подій, Статуту 1871 року й 1884 року цілком обґрунтовано дістали негативні оцінки. Натомість сучасні автори прагнуть відмовлятися від критичних оцінок документів. Зокрема, російські вчені також вдаються і до ідеалізації окремих персоналій, що теж викликає питання, оскільки навіть у більшості видань дорадянської доби політика певних міністрів гостро засуджувалася громадськістю. В окремих дорадянських енциклопедичних виданнях постаті можновладців відкрито характеризували негативно, не приховуючи їхніх посадових вчинків. Ці питання також потребують виражених підходів, всебічного та об'єктивного аналізу.

За радянської епохи відбувся докорінний злам імперської моделі вищої школи, радянська влада поставила під жорсткий контроль виробництво знання та його

генераторів. Радянські історики передусім ставили за мету викрити всі недоліки імперської влади, тож і висвітлювали історичні події в такому контексті, абсолютно виправдовуючи та обґрунтовуючи радянську модель освітніх реформ. Разом з тим, саме радянськими істориками й педагогами створені комплекси праці з історії університетів та їхніх реформ, реформ середньої школи. У педагогічній літературі та нарисах з історії педагогіки практично відсутня зайва необґрунтована критика діяльності видатних педагогів і натхненників реформ початкової школи.

Сучасні історики, спираючись на значні розробки попередників, поглибили вивчення освітніх реформ, розвиваючи регіональні дослідження та намагаючись переосмислити окремі заангажовані погляди радянських учених. Представники зарубіжної історіографії оцінюють освітні реформи й зокрема, Статут 1863 року, позитивно, наголошуючи на провідній ролі держави в процесі реформ. Проте більшість праць присвячена оцінкам внутрішньополітичного розвитку імперії. Європейські вчені не заглибилися в аналіз реформ на регіональному рівні, їх також переважно цікавили університетські реформи, оскільки вони відводили вишам ключову роль й наголошували на їхньому визначному впливі на процеси реформ в освітній галузі.

На сьогодні практично не висвітленими в історіографії проблеми залишається низка тем. Відносно реформ вищої школи недостатньо висвітленим залишається Циркуляр 1887 року та його оцінки й наслідки для освітян. Не охоплені увагою дослідників питання розвитку жіночої освіти, зокрема окремих видів жіночих навчальних закладів, становлення національних шкіл. Праці вітчизняних істориків з окресленої теми кількісно поступаються науковому доробку російських авторів. Значна кількість складників освітніх реформ в Україні не дістали належного висвітлення в історіографії. Участь більшості політиків та вчених у розробленні й проведенні освітніх реформ не висвітлена в публікаціях як істориків, так і педагогів. Якщо радянська історична наука явно деперсоніфікувала цей процес, наголошуючи на студентських рухах та революційному забарвленні освітніх реформ, то сучасні автори ще не виправили ситуацію докорінно й досліджень участі в реформах окремих персоналій недостатньо.

Список використаних джерел

1. Донин А. Н. Реформы университетов и средней школы России: общественная мысль и практика второй половины XIX века: дисс. ... доктора ист. наук: 07.00.02. – Отечественная история / А.Н. Донин. – М.: Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, 2003. – 527 с.; Ермаков А. В. Консервативное направление общественной мысли по вопросу просвещения России XIX в.: автореферат дисс... кандидата ист. наук / А. В. Ермаков. – М. : Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, 1999. – 21 с.
2. Бухарин Н. И. Борьба за новых людей. Роль кадров в переходной период / Н. И. Бухарин (из доклада в Ленинграде 5 февраля 1923 года). – М., Л. : Молодая гвардия, 1926. – С. 34 – 35.
3. Бейлин А. Е. Кадры специалистов СССР, их формирование и рост / А. Е. Бейлин; под ред. и с предисл. И.А. Краваля. – М.: Союзоргучет, 1935. – 419 с.

4. Докладная записка ректора ИКП М.Н. Покровского в Секретариат ЦК ВКП (б) об итогах работы института за 1921 – 1928 гг. // Исторический архив. – 1958. – № 6. – С. 3 – 10.
5. Директивы ВКП (б) по вопросам просвещения. – М., Л. : Госиздат, 1929. – 86 с.
6. Директивы ЦК РКП коммунистам – работникам Наркомпроса // Правда. – 1921. – № 25, 5 февраля. – С. 3.
7. Хрестоматия по истории СССР 1861 – 1917: [учеб. пособ. для пед. ин-тов; сост. В.Ф. Антонов]. – М. : Просвещение, 1990. – 347 с.
8. Ефременко А. К вопросу о реорганизации госуниверситетов / А. Ефременко // Коммунистическая революция, 1931. – Июнь. – С. 45 – 48.
9. Московскому университету 225 лет. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 344 с.; Астахов В. И. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет / В. И. Астахов, И. Я. Мирошников. – Х. : Изд-во Харьков. ун-та, 1955. – 356 с.; Корбут М. К. Казанский государственный университет им. В.И. Ленина за 125 лет (1804–1929 гг.) / М.К. Корбут – Т. 2. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1930. – 311 с.
10. Орлов В. И. Студенческое движение Московского университета в XIX столетии / В. И. Орлов. – М. : Всесоюзное об-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, 1934. – 399 с.; Ткаченко П. С. Московское студенчество в общественно-политической жизни России второй половины XIX века / П. С. Ткаченко. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1954. – 336 с.; Астахов В. И. Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период первой русской революции / В. И. Астахов. – Х. : Изд-во Харьков. ун-та, 1953. – 248 с.; Бережной И. С. Студенческое движение на юге Украины в конце XIX – начале XX вв. / И. С. Бережной. – К. : Радуга, 1964. – 218 с.; Щетинина Г. И. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX века / Г. И. Щетинина. – М. : Наука, 1987. – 227 с.
11. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века / В. Р. Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1971. – 287 с.; Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 г. / Г. И. Щетинина. – М. : Наука, 1976. – 227 с.; Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостнической к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М. : Наука, 1985. – 350 с.
12. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 г. / Г. И. Щетинина. – М. : Наука, 1976. – 227 с.
13. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на путях реформ: шестидесятые годы XIX века / Р. Г. Эймонтова. – М. : Наука, 1993. – 272 с.
14. Patrick Alston. Education and the State in tsarist Russia / Patrick Alston. – California : Stanford University Press, 1969. – 322 p.
15. Mathes W. The Struggle for University Autonomy in Russia during the First Decade of Reign of Alexander II (1855–1866). – Ph. D. dissertation / Mathes W. – Columbia university, 1966. – 592 p.
16. McClelland J. Autocrats and Academics / McClelland J. – Chicago, 1979. – 124 p.
17. Vichnich A. Science in Russian Culture / Vichnich A. – Vol. II. – Stanford, 1970. – P. 66 – 104.

18. Meyer K. L'histoire de la question universitaire au XIX siècle / Meyer K. // *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*. 1978 – №. 3. – P. 301–303.
19. Lieven D. Russia's Rulers under the Old Regime / Lieven D. // New Haven, 1989. – P. 84–121.; Pintner W. The Russian civil Service on the Eve of the Great Reforms / Pintner W // *Journal of Social History*. Spring. 1975. – P. 55 – 68.
20. Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX века до Февральской революции 1917 г. / Н. А. Константинов – М. : Учпедгиз, 1956. – 247 с.
21. Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России / Ш. И. Ганелин. – М. : Учпедгиз, 1954. – 276 с.
22. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-е годы XIX века / В. З. Смирнов. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1954. – 310 с.
23. Богданов К. М. Грамотность и образование в дореволюционной России / К. М. Богданов. – М. : Статистика, 1964. – 195 с.
24. Вигдоров А. Средняя и общеобразовательная школа пореформенной царской России: автореферат дисс... кандидата пед. наук / А. Вигдоров. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1952. – 23 с.
25. Лапчинская В. П. Возникновение первых женских гимназий в России и история первых лет деятельности (Петербург 1858 – 1866 гг.) / В. П. Лапчинская. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1951. – 359 с.
26. Медынский Е. Н. История русской педагогики / Е. Н. Медынский. – М.: Учпедгиз, 1938. – 611 с.; Константинов Н. А. История педагогики / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева. – М. : Госиздат, 1956. – 478 с.; Смирнов В. З. Очерки по истории прогрессивной русской педагогики / В. З. Смирнов. – М. : Учпедгиз, 1963. – 312 с.
27. Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СССР: [под ред. М. Ф. Шабаевой]. – М. : Педагогика, 1973. – 315 с.; Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX века: [под ред. А. И. Пискунова]. – М. : Педагогика, 1976. – 600 с.; Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX вв.: [под ред. Э. Д. Днепров]. – М. : Педагогика, 1991. – 468 с.
28. Медынский Е. Н. История русской педагогики / Е. Н. Медынский. – М. : Учпедгиз, 1938. – 611 с.
29. Константинов Н. А. История педагогики / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева. – М. : Госиздат, 1956. – 478 с.
30. Пономарев Б. Н. История СССР с древнейших времен до наших дней / Б. Н. Пономарев. – Т. 5. – М. : Наука, 1968. – 364 с.
31. Твардовская В. А. Идеология пореформенного самодержавия (М. Н. Катков и его издания) / В. А. Твардовская. – М. : Наука, 1978. – 279 с.
32. Эвенчик С. Л. Победоносцев и дворянско-крепостническая линия самодержавия в пореформенной России / С. Л. Эвенчик. // *Ученые записки Москов. гос. ун-та им. В.И. Ленина*. – 1969. – № 309. – С. 154 – 338.
33. Цамутали А. Н. Николай Яковлевич Аристов / А. Н. Цамутали // *Вопросы историографии и источниковедения истории СССР*. – М., Л., 1963. – С. 88 – 92.
34. Змеев В. А. Эволюция высшей школы Российской империи / В. А. Змеев. – М. : Эксмо-пресс, 1998. – 238 с.; Змеев В. А. Развитие российской высшей

- школы (XVIII–XX века): дисс. ... доктора ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история / Змеев В. А. – М.: Моск. гос. ун-та имени М.В. Ломоносова, 2001. – 555 с.; Донин А. Н. Реформы университетов и средней школы России: общественная мысль и практика второй половины XIX века: дисс. ... доктора ист. наук.: 07.00.02. – Отечественная история. / А.Н. Донин. – Саратов: Саратов. гос. ун-т, 2003. – 527 с.; Динес В. А. Очерки истории и теории высшей школы / В. А. Динес, Е. В. Олексюк, А. А. Шулус. – Саратов: Саратов. гос. ун-т, 2002. – 180 с.
35. Высшее образование в России: очерк истории до 1917 г. [под ред. В. Г. Кинелева]. – М.: НИИ ВО, 1995. – 342 с.
36. Момот А. И. История университетского образования в дореволюционной России / А. И. Момот, В. Ф. Хотеевков, Ю. П. Господарик и др. – М.: НИИ ВО, 1995. – 352 с.
37. Змеев В. А. Эволюция высшей школы Российской империи / В. А. Змеев. – М.: Эксмо-пресс, 1998. – 238 с.
38. Аврус А. И. История российских университетов: [курс лекций] / А. И. Аврус. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2005. – 172 с.
39. Жуков В. И. Высшая школа России: исторические и современные сюжеты / В. И. Жуков. – М.: Союз, 2000. – 625 с.
40. Кессоу Д. Университетский устав 1863 г.: новая точка зрения / Сэмюэл Д. Кессоу // Великие реформы в России. 1856–1874. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – 336 с.
41. Чесноков И. В. К вопросу о влиянии устава 1884 года на университетское историческое образование в России / Чесноков И. В. // Российские университеты в XVIII – XX веках: [сб. науч. ст.]. – Выпуск 4. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та. – 1999. – С. 50 – 70.
42. Єгорова О. В. Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Історія України / Єгорова О. В. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський нац. ун-т, 2004. – 199 с.
43. Сысоева Е. Н. Образовательная политика в России / Е. Н. Сысоева // Педагогика. – 1997. – № 2. – С. 18 – 24.; Кондратьева К. Н. Отечественная гимназия: исторический опыт и современные проблемы / К. Н. Кондратьева // Педагогика. – 1994. – № 1. – С. 75 – 80.; Рубан М. В. Реальная гимназия / М. В. Рубан // Русская словесность. – 1994. – № 5. – С. 33 – 36.; // Высшее образование в России. – 2002. – № 3. – С. 101 – 119.
44. Высшее образование в России. – 1996. – № 4. – С. 112 – 129; 130 – 148; Высшее образование в России. – 1999. – № 2. – С. 134 – 152.; Высшее образование в России. – 2002. – № 3. – С. 101 – 119.; Стаферова Е. Л. Министр народного просвещения А.В. Головин / Е. Л. Стаферова // Педагогика. – 1999. – № 8. – С. 69–76.
45. Ворошилова С.В. Государственная политика России в сфере общего образования конца XIX – начала XX века: дисс. ... кандидата ист. наук: 07.00.02. – «Отечественная история» / С.В. Ворошилова. – Саратов: Саратов. ун-т, 1995. – 146 с.; Ермаков А. В. Консервативное направление общественной мысли по вопросу просвещения России XIX в.: дисс. ... кандидата. ист. наук:

- спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.В. Ермаков. – М. : Москов. ун-т им. М.В. Ломоносова, 1999. – 177 с.
46. Паравина М. Н. Гимназическое образование в Казанской губернии во второй половине XIX – начале XX в.: дисс. ... кандидата ист. наук: 07.00.02. – «Отечественная история» / М.Н. Паравина. – Чебоксары : Чувашский ун-т им. И.Н. Ульянова, 2006. – 273 с.
47. Паршина В. Н. Становление системы женского образования в России во второй половине XIX – начале XX в.: на материалах Пензенской губернии: дисс.... кандидата ист. наук: 07.00.02. – «Отечественная история» / В.Н. Паршина. – Пенза : Пензенский гос. пед. ун-т им. В.Г. Белинского, 2007. – 277 с.
48. Пекарский М. С. Развитие реального образования в Курской губернии в середине XIX – начале XX вв.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – «Отечественная история» / М.С. Пекарский. – Курск: Курский ун-т, 2005. – 195 с.
49. Савельева Е. В. Социальная политика Российского государства в 60-90-е годы XIX века: дисс.... доктора ист. наук: 07.00.02 – «Отечественная история» / Е.В. Савельева. – Астрахань: Астраханский гос. пед. ун-т, 2001. – 442 с.
50. Гусева О. В. Становление системы народного образования в Саратовской губернии во второй половине XIX века: дисс. ... кандидата ист. наук: 07.00.02 – «Отечественная история» / О.В. Гусева. – Саратов : Саратов. тех. ун-т, 2004. – 183 с.
51. Иерусалимская С. Ю. Развитие народного образования в Российской провинции во второй половине XIX – начале XX в.: по угличским материалам: дисс.... кандидата ист. наук: 07.00.02. – «Отечественная история» / С.Ю. Иерусалимская. – Иваново: Иванов. гос. ун-т, 2005. – 225 с.
52. Яцечко Л. А. Развитие начального образования в Восточном Забайкалье во второй половине XIX – начале XX в.: дисс. ...кандидата ист. наук: 07.00.02. – «Отечественная история» / Л.А. Яцечко. – Улан-Удэ : Бурятский гос. ун-т, 2006. – 197 с.
53. Кутявин А. Н. Формирование и развитие системы общего и профессионального образования в Удмуртии второй половины XIX – начала XX в.: дисс. ... кандидата ист. наук: 07.00.02. – «Отечественная история» / А.Н. Кутявин. – Ижевск : Удмуртский гос. ун-т, 2006. – 322 с.
54. Климанова Е. С. Становление профессионального образования в российской провинции во второй половине XIX – начале XX века: по материалам Самарской губернии: дисс. ...кандидата ист. наук: 07.00.02. – «Отечественная история» / Е.С. Климанова. – Самара : ГОУ ВПО Москов. городской ун-т (Самарский филиал), 2007. – 276 с.
55. Ануфриев В. В. Становление и развитие системы образования в российской провинции во второй половине XIX – начале XX в.: на материалах Курской губернии: дисс. ... кандидата ист. наук: 07.00.02. – «Отечественная история» / В.В. Ануфриев. – Курск: Курский гос. тех. ун-т, 2007. – 206 с.
56. Калинина Е. А. Организация и деятельность народных школ в XIX – начале XX века: на материалах Сямозерской волости Петрозаводского уезда Олонецкой губернии: дисс. ...кандидата ист. наук: 07.00.02. – «Отечественная

история» / Е.А. Калинина. – Петрозаводск : Петрозаводский гос. ун-т, 2007. – 235 с.

57. Ермачкова Е. П. Развитие образования и просвещения среди населения западносибирской деревни: 1861 – 1913 гг.: дисс. ... кандидата ист. наук: 07.00.02. – «Отечественная история» / Е.П. Ермачкова. – Тобольск : Тобольский гос. пед. ин-т им. И.Д. Менделеева, 2006. – 208 с.

Т. А. Шаравара

РЕФОРМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА: ИСТОРИОГРАФИЯ

Проанализирована советская и современная российская и украинская историография реформ высшей, средней и начальной школы в Российской империи. Отдельное внимание уделено оценкам этих реформ, сделанных европейскими исследователями. Акцентируется внимание на сравнении взглядов на реформы европейских авторов и советских. Также рассматриваются работы не только историков, но и педагогов, и определяются особенности научных изысканий последних. Установлено, что советские педагоги значительно большее внимание уделяли выдающимся личностям, имеющим отношение к разработке и внедрению реформ образования на территории Российской империи, а также исчерпывающе характеризовали все нормативные акты, которые сопровождали реформы. Современные же российские историки больше внимания уделяют деятельности различных министров образования имперского периода, значительно идеализируя их вклад в реализацию реформ, что вызывает диссонанс между оценками их профессиональной деятельности в сравнении с досоветской и советской историографией.

Ключевые слова: Российская империя, историография, реформа, устав, высшее образование, среднее образование, начальное образование, контрреформа.

T. O. Sharavara

EDUCATION REFORMS IN THE RUSSIAN EMPIRE OF THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY: HISTORIOGRAPHY

The Soviet and present Russian and Ukrainian historiography of the reform of higher, secondary and primary education in the Russian Empire is analyzed. Special attention is paid to the assessment of the reforms made by Western researchers. Attention is focused on comparison of views on the reforms of European and Soviet authors. Papers of both historians and educators are considered. The peculiarities of scientific research of the latter are determined. It is found out that Soviet educators paid more attention to prominent figures involved in development and implementation of educational reforms in the Russian Empire as well as exhaustively characterized all regulations surrounding the reforms. Modern Russian historians focus on figures of various ministers of education of the imperial era idealizing their contribution to the reform that causes discord between assessments of their professional activity in comparison with pre-Soviet and Soviet historiography.

Special attention is paid to regional studies of historians and educators devoted to the course and features of education reforms in central and distant regions of the Russian Empire. Thesis papers of modern Russian historians and educators devoted to the Russian history are considered. It is found out that reforms of primary and secondary school have been recently studied thoroughly in Kazan, Kursk, Penza, Samara, and Saratov Provinces as well as in Western Transbaikalia, Udmurtia, and West Siberian region. The papers dedicated to the analysis of counter-reformation government measures in education reforms are characterized. Differences between assessments of counter-reforms by Soviet

and present Russian historians are shown. It is found out that modern Russian scientists do not recognize Statutes of 1871 and 1884 as reactionary ones and try not to use the term "educational counter-reforms". Present Russian scientists do not consider counter-reform regulations of imperial times. The factors which influenced nature of publications are identified. Unknown aspects of the given theme are covered.

Keywords: *the Russian Empire, historiography, reform, statute, higher education, secondary education, primary education, counter-reform.*

Надійшла до редакції 6 листопада 2014 року

* * *

Хроніка

ПОСТАТЬ МИТРОПОЛИТА ВАСИЛЯ ЛИПКІВСЬКОГО НА ТЛІ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Дослідження історії Української автокефальної православної церкви є актуальною проблемою в сучасній історичній науці, оскільки воно акцентує увагу на визначних подіях і постатях у процесі духовного розвитку України. Процес утворення Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) до цього часу ретельно вивчається науковцями, а в суспільстві проходить активне обговорення історичних подій, що його супроводжували.

17 жовтня 2014 року в Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка за сприяння Полтавської обласної державної адміністрації пройшло засідання регіонального «круглого столу» «Постать митрополита Василя Липківського на тлі релігійно-церковного та національного відродження», присвячене 150-літтю з дня народження видатного церковного діяча України. Цей захід відбувся у контексті цільової програми, яка за рішенням Верховної Ради України передбачає відзначення знаменного ювілею митрополита Василя Липківського на державному рівні. Безпосередніми організаторами «круглого столу» стали Департамент інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Полтавської обласної державної адміністрації, Полтавське відділення Української асоціації релігієзнавців, кафедра історії України ПНПУ імені В.Г. Короленка, громадська організація «Полтавське історико-релігієзнавче культурологічне товариство – «ПІКТ».

Василь Липківський – визначний церковний діяч України. Він народився 19 березня 1864 року в с. Попудні Липовецького повіту на Київщині. Походив із родини священика. У 1873 – 1881 роках він навчався в Уманській духовній школі, закінчив Київську духовну семінарію та академію, отримавши вчений ступінь кандидата богослів'я. 2 листопада 1891 року В. Липківський був висвячений на священика, а з 1892 – служив настоятелем Липовецького собору та інспектором місцевих церковних шкіл. Обіймав посаду директора Київської церковно-вчительської школи. У 1909 році – звільнений за «українофільство» і призначений священиком Свято-Покровської церкви (Київ). Із перших років священства працював для відродження Української Церкви. У 1917 році ініціював з'їзд духовенства і вірних, на якому проголосив створення «Братства Воскресіння», що згодом реформувалося у Всеукраїнську Православну Церковну Рад (ВПЦР). 22 травня 1919 року В. Липківський відправив у Миколаївському Соборі Києва першу службу Богу українською мовою, а 12 липня став настоятелем Собору св. Софії (Київ). У 1921 році він став митрополитом Київським і всієї України новоствореної церкви (УАПЦ).

Постійно сприяв створенню українських православних парафій, переклав українською мовою молитовники, службу Богу св. Іоанна Золотоустого, інші

відправи. Переслідувався радянською владою, яка після кількох арештів у 1927 році домоглася його примусового звільнення з найвищої церковної посади. У 1937 році був знову заарештований, а 27 листопада – розстріляний у Лук'янівській в'язниці. Місце його поховання поки що невідоме.

Більшість творів митрополита було втрачено під час переслідувань. Уже після його смерті світ побачили такі праці, як «Православна Христова Церква Українського народу» (1951 рік), «Відродження Церкви в Україні. 1917 – 1930» (1959 рік), «Відродження Української Церкви» (1961 рік). Творча спадщина митрополита В. Липківського становить на сьогодні понад 10 томів – це проповіді, статті, наукові праці з історії Української Церкви.

З-поміж багатьох запрошених науковців, політиків, державних службовців, громадських і релігійних діячів у роботі «круглого столу» взяли участь владика Федір (архієпископ Полтавський і Кременчуцький УПЦ КП); владика Афанасій (єпископ Харківський і Полтавський УАПЦ); ректор ПНПУ імені В.Г. Короленка професор М. Степаненко; перший заступник директора Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Полтавської ОДА Ю. Варченко; начальник управління культури Полтавської ОДА Г. Фасій; ректор Полтавського обласного інституту післядипломної освіти імені М. Остроградського доцент В. Зелюк; голова Полтавського обласного відділення Української асоціації релігієзнавців, перший проректор ПНПУ імені В.Г. Короленка професор Р. Сітарчук; відомий політик, голова обласного осередку товариства «Просвіта» М. Кульчицький.

Першим привітав учасників «круглого столу» ректор університету професор Микола Степаненко. Зокрема, він зазначив, що ПНПУ імені В.Г. Короленка завжди був осередком, який зберігає і популяризує найкращі духовні традиції українців. Микола Іванович підкреслив ту вагому і непересічну роль, яку відіграв митрополит В. Липківський для українського православ'я. До вітального слова було запрошено також архієпископа Федора, який, зокрема, зазначив, що з постаттю митрополита пов'язане перше відродження Української Автокефальної Православної Церкви. Владика наголосив, що у своїх діях митрополит Василь Липківський керувався любов'ю до свого народу і бажанням зробити місію Церкви Христової – спасіння й обожнення людини – найбільш дієвою в умовах радянських реалій.

До привітань долучився також і перший заступник директора Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Полтавської ОДА Ю. Варченко, який наголосив, що держава тримає твердий курс на підтримку українського православ'я, збереження етноконфесійного миру, толерантності й злагоді у суспільстві. Також Юрій Миколайович зазначив, що подібні заходи надзвичайно ефективні та важливі в умовах різкої поляризації українського соціуму. Вітаючи учасників заходу єпископ Афанасій (УАПЦ) наголосив, що нині відновлюється історична справедливість – історія УАПЦ починає глибше досліджуватися і популяризуватися, а постать митрополита В. Липківського займає належне місце серед визначних релігійних діячів та просвітників України. В своєму вітальному слові ректор Полтавського обласного інституту післядипломної освіти імені М. Остроградського Віталій Зелюк підкреслив важливість цього заходу саме у педагогічному виші, адже майбутні вчителі є не просто носіями знань, а й вихователями духовності.

Модераторами заходу були доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ Юрій Вільховий (к.і.н., заступник голови Полтавського обласного відділення Української асоціації релігієзнавців), голова Полтавського історико-релігієзнавчого культурологічного товариства «ПІКТ» Інна Шерстюк та завідувач сектора у справах релігій і національностей управління з питань внутрішньої політики департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Полтавської ОДА Володимир Состін.

Обговорення на «круглому столі» велося з кількох напрямів: «Життєві віхи митрополита Василя Липківського», «Церковно-просвітницька діяльність Василя Липківського», «Українізація церковно-релігійного життя як основа духовного відродження» та «Ідеї митрополита Василя Липківського і сучасність».

Відзначимо виступ єпископа Афанасія, який зробив ґрунтовну доповідь про життя і служіння В. Липківського, названу словами митрополита «Ніхто нас не переможе!». Професор кафедри історії України ПНПУ Л. Бабенко здійснила глибокий екскурс життя й діяльності митрополита Василя Липківського, оприлюднила зміст цікавих історичних документів, які зберігаються в архівах спецслужб. Цікавими і змістовними були виступи професора Р. Сітарчука, доцента Ю. Вільхового, настоятеля Свято-Покровського храму міста Полтави протоієрея М. Храпача (УПЦ КП), які розкрили важливі віхи в історії УАПЦ, а також значення ідей митрополита В. Липківського для сьогодення.

Резонансними стали виступи священника Вознесенського храму міста Полтави доктора теологічних наук, протоієрея В. Фазана (УПЦ МП) та голови обласного осередку товариства «Просвіта» Миколи Кульчинського. Так, отець Василь висловив думку, що обговорення на «круглому столі» не слід усе оцінювати з політичної точки зору, а натомість краще зосередити увагу на тій частині просвітницько-проповідницької та педагогічної діяльності В. Липківського, що відповідала періоду до 1917 року. М. Кульчинський натомість наполягав на різкому суспільному і державному осудженні діяльності УПЦ МП як промосковської й антиукраїнської структури. Полеміка цих учасників «круглого столу» викликала, своєю чергою, загальну емоційну дискусію, де учасники зробили висновок, що власні думки необхідно висловлювати коректно та толерантно.

Загалом в обговоренні брало участь близько 30 учасників. Роботу «круглого столу» споглядала досить широка студентська аудиторія (зокрема історики). Було запрошено представників преси, радіо й телебачення. Захід загалом пройшов у конструктивному та пізнавальному руслі, тривав упродовж кількох годин і став помітним явищем громадсько-релігійного життя Полтави.

Ю. В. Вільховий

* * *

УНІТАРНІСТЬ ЯК ОПТИМАЛЬНА ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

Останнім часом державними і недержавними інституціями Російської Федерації, окремими силами всередині України актуалізовано тему її федералізації та проводиться відповідна підривна робота, передусім в інформаційному просторі. Разом із тим, в Україні зазначена тема має досить своєрідний відтінок. Частина російськомовного населення нашої держави, яка культурно і ментально тяжіє до сусідньої Росії, не сприймає концепт унітарності українців у форматі нації. Проте всі ми повинні пам'ятати уроки історії, які стосуються колишньої Югославії, де культурний розлом призвів до громадянської війни та її розколу на декілька держав.

24 грудня 2014 року в приміщенні Полтавської обласної державної адміністрації відбувся «круглий стіл» на тему «Унітарність як оптимальна форма державного устрою України». Захід було організовано Департаментом інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю облдержадміністрації. До тематичного діалогу запрошено потужний творчий потенціал – науковців полтавських вишів, представників громадських організацій, національних общин. У роботі «круглого столу» брали участь і викладачі Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Із вітальним словом до учасників звернувся заступник голови, керівник апарату ОДА Р. Чабановський. Модератором «круглого столу» був перший заступник директора Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю облдержадміністрації Ю. Варченко.

Учасники форуму практично одностайно наголосили на важливості розглядуваної проблеми для українського сьогодення. Вони вдалися до серйозного аналізу термів – «унітарна держава», «федерація», «федералізація» тощо.

Сьогодні у світі майже з 200 визнаних держав федеративними є лише понад 20. Вони утворені на різних засадах, мають різний устрій, рівень розвитку.

Учасники «круглого столу» зійшлися на думці, що коли мова йде про федералізацію України, то фактично відбувається підміна понять. Прихильники федералізації виступають за перетворення унітарної держави у федеративну шляхом змін до Конституції, проведення відповідних законодавчих реформ. З одного боку – це суперечить чинному конституційному ладові. Тому основним питанням, яке жваво обговорювали учасники, стало історичне підґрунтя, що визначило сучасний адміністративно-територіальний поділ України.

Із ґрунтовними аналітично-інформаційними доповідями виступили Т. Паутова (доцент кафедри державного управління і права Полтавського національного технічного університету); К. Пивоварська (завідувач кафедри правознавства ПНПУ); Т. Шаравара (завідувач кафедри іноземних мов та українознавства Полтавської державної аграрної академії); Ю. Вільховий (доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ); К. Лобач (доцент, викладач кафедри правознавства ПНПУ); К. Пивоварська (викладач кафедри філософії ПНПУ); кандидат історичних наук, доцент В. Ревежук. В обговоренні активну участь брали Р. Чабановський, О. Черчатий (начальник Управління

державної служби Головного управління державної служби України в Полтавській області), Ю. Варченко й інші.

Виступаючи звернули увагу й на те, що в другій половині XIX століття німецькі автори запропонували ідею, за якою суверенітетом наділяється винятково федеративна держава, а не її суб'єкти. У XX столітті набула поширення концепція кооперативного федералізму, в основі якої була ідея співробітництва (партнерства) між федерацією та її суб'єктами (а також між самими суб'єктами). Нерідко партнерами в такому співробітництві визнають і адміністративно-територіальні одиниці, у межах яких організовано виборне місцеве управління, або місцеве самоврядування (так звані муніципальні утворення).

Учасники обговорення підкреслили, що періодично політико-територіальний устрій окремих країн змінюється. Так, упродовж XX століття Чехословаччина була унітарною (1918 – 1968 роки), федеративною (1969 – 1992 роки) державою, а із січня 1993 року взагалі припинила своє існування. На її теренах утворилися дві унітарні держави – Чеська і Словацька Республіки.

У 1946 році було утворено Югославську Федерацію, до складу якої входили шість республік і два автономних краї. Події кінця 80-их – початку 90-их років XX століття призвели до розпаду федерації у тому її вигляді, що передбачався Конституцією 1974 року. Натомість виникла нова Югославська Федерація – Союзна Республіка Югославія, суб'єктами якої стали лише дві республіки – Сербія та Чорногорія. Решта колишніх суб'єктів Югославської Федерації стали самостійними національними державами. У 2006 році Чорногорія також здобула повну державну незалежність.

До складу Російської Федерації входять різні суб'єкти федерації: республіки, краї, області, автономна область, міста федерального підпорядкування (Москва, Санкт-Петербург), автономні округи. Ці державні утворення мають назву «суб'єкти федерації». Суб'єктам федерації надається право у межах їх компетенції приймати закони, які не суперечать федеративному законодавству.

Політичній історії відомо багато випадків виходу з федерації. Наприклад, розпад СРСР та утворення суверенних незалежних держав, відокремлення Бангладеш від Пакистанської Федерації, Сінгапуру – від Федерації Малайзії. Нерідко спроба вийти зі складу федерації придушувалася федеральними збройними силами.

Практично всі учасники «круглого столу» наголосили, що сьогодні поняття «федералізація» є винятково ширмою для прикриття сепаратизму, намірів розхитати державу. В українському суспільстві немає реальних прихильників федерального устрою. За федералізацію виступають лише окремі «лідери» самопроголошених територій, щоб забезпечити собі владні повноваження, і підтримувані Росією антиукраїнські сили.

На «круглому столі» зазначалося, що федералізація в Україні не має жодних історичних, економічних чи етнічних передумов. Попри культурні розбіжності, у нас немає економічно самодостатніх регіонів чи національно-територіальних одиниць, які могли б аргументовано претендувати на окремішність. Сучасні опитування громадської думки свідчать про непопулярність ідеї федералізації України.

Дискусія проходила на високому науковому рівні. Її учасники дійшли до аргументованого висновку про те, що найоптимальнішим варіантом форми

державного устрою для України є унітарна республіка з розширеним переліком делегованих повноважень регіонам. Це повинно сприяти підвищенню рівня життя громадян і викоріненню тенденцій сепаратизму; розвиненню почуття єдності між усіма українцями, консолідації громадян та політичній стабілізації. Також було висловлено підтримку проекту конституційної реформи, спрямованої на децентралізацію влади, яку ініціював Президент України П. Порошенко.

Учасники «круглого столу» прийняли досить розлогу ухвалу щодо результатів обговорення, котра повинна активізувати як наукові кола, так і мас-медіа, громадськість щодо популяризації й захисту вітчизняного конституційного ладу.

Н. В. Год, Л. М. Швець

* * *

Критика та бібліографія

Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-их рр.): монографія / Л. Л. Бабенко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.

Вітчизняна історіографія проблеми державно-церковних відносин поповнилася новим науковим виданням – монографією полтавської дослідниці Людмили Бабенко, котра побачила світ у 2014 році. Обрана тема є актуальною у світлі історичних уроків і негативних наслідків радянської практики порушення права свободи совісті, переслідувань із класових позицій за релігійні переконання.

Фундаментальні проблеми історії релігії на вітчизняному просторі й впливу релігійного чинника на суспільно-політичні процеси вже порушувалися у працях українських і зарубіжних істориків, філософів та релігієзнавців. Дослідниця належним чином проаналізувала й оцінила їх внесок у вивчення різноманітних аспектів політики більшовицької влади. Аналіз здобутків історіографії є ґрунтовним, всебічним і науково виваженим. Погоджуємося з висновком авторки про те, що досі все ж не було праці, яка розглядала б державно-церковні відносини в розрізі від загального до окремого механізм впливу на православну церкву одного із найбільш дієвих складників партійно-державної системи. У рецензованій монографії авторка зосередила увагу на ролі органів державної безпеки (ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ) у виробленні та реалізації антирелігійної політики в УСРР–УРСР. Домінантою в книзі є акцент на комплексі спеціальних оперативно-агентурних, інформаційно-аналітичних, репресивних технологій, застосованих щодо православної церкви в окреслений період. Привертає увагу виважений підхід Л. Бабенко до оцінки питомої ваги органів держбезпеки в партійно-державній системі на різних етапах досліджуваного періоду. Зокрема йдеться про об'єктивні та суб'єктивні чинники, які зумовлювали рефлексогенну активність тих чи тих пріоритетів або технологій у боротьбі з православною церквою з боку органів держбезпеки в центрі й на місцях. Авторка відійшла від традиційного в цьому контексті зосередження уваги винятково на репресивному аспекті діяльності органів держбезпеки. У зв'язку з цим логіка постановки проблеми вмотивовує й вибір хронологічних меж, де дослідження

набуває завершеного вигляду. В цьому полягає новизна предмета дослідження і методів його розкриття.

Ознайомлення з монографією дає змогу зробити висновок, що її джерельна база є достатньо репрезентативною. Окрім фондів вітчизняних архівів, у монографії використано матеріали центральних російських архівів, у яких сконцентровано документи центральних партійних і державних органів. Вони дозволяють аргументувати основні положення дослідження, відкривають маловідомі або невідомі факти про формування ідеологічних засад силових моделей державно-церковних відносин. Особливо наголошуємо на значенні використаних матеріалів Галузевого державного архіву СБУ в м. Києві, що й дало можливість дослідниці зреалізувати предмет вивчення та забезпечити аргументоване розкриття сутності оперативно-агентурних та інших технологій щодо православного духовенства й віруючих. Це, передусім, нормативно-розпорядчі документи керівного апарату спецслужб СРСР та УСРР–УРСР, справи оперативного обліку, матеріали колекції друкованих документів тощо. Всього в дослідженні використано понад 600 архівних справ із 84 фондів 6 центральних і 18 обласних архівів.

Структура рецензованої монографії та її обсяг є об'ємними й складаються з 4 розділів, 11 підрозділів. Л. Бабенко виважено підійшла до компонування головних складників теми дослідження. Послідовно й аргументовано авторка підводить читача до усвідомлення логіки інтегрування до більшовицької антирелігійної політики апарату насильства з функціями таємної поліції для подолання впливу релігії на суспільство. Перший розділ згідно з вимогами до наукових монографій присвячено аналізу стану розроблення проблеми в історіографії, її джерельної бази. Авторкою чітко окреслені методологічні засади предмета дослідження. Хоч і побіжно, Л. Бабенко звертає увагу на еволюцію головних понять категоріального апарату опублікованої, праці таких, як «державна безпека», «репресії» тощо.

У другому розділі йдеться про ідеологічні та організаційні засади діяльності органів держбезпеки на «релігійному фронті». Головним стрижнем аналізу є обґрунтування теоретиками більшовизму класової природи релігії й церкви та застосування насильства як інструменту влади у боротьбі з впливом православної церкви. Авторка переконливо показує причини коливання тактики ВУЧК–ГПУ від прямого терору щодо духовенства і вірян у перші роки радянської влади до «лавірування» у боротьбі з церквою, про яке говорив Ф. Дзержинський у 1920 році. У другому підрозділі подана характеристика власне апарату насильства – органів держбезпеки в цілому, спеціальних підрозділів, які займалися виключно питаннями розроблення тактики боротьби з православною церквою. Через короткі сюжети про Є. Тучкова і Г. Карпова Л. Бабенко спробувала показати принципи роботи державних органів, що спеціалізувалися на «церковній лінії», та особливості формування її кадрового забезпечення. Хоча доцільно було б розширити персоніфікацію процесу антирелігійної боротьби, показати внесок й інших функціонерів у справу впокорення духовенства й вірян.

У третьому розділі монографії, на наш погляд, розкрито ключові питання предмета дослідження. Ознайомившись із його змістом, стає зрозумілим, у який спосіб центральний і місцеві апарати органів держбезпеки позбавляли православну церкву перспективи існування у радянському суспільстві. Зокрема,

на тлі вакханалії кампанії вилучення церковних цінностей у 1922 – 1923 роках руками спецслужб не тільки руйнувалися економічні підвалини діяльності церкви і релігійних громад, але й була розгорнута нищівна критика та дискредитація православної церкви і патріарха Тихона, на ґрунті ставлення до кампанії вилучення спровоковано розкол та спекуляцію на темі лояльності обновленців до радянської влади. У наступних підрозділах проаналізовано найважливіші та резонансні кампанії в боротьбі проти церкви, результати яких безпосередньо залежали від оперативної майстерності спецслужб – посилення суперечностей та інтриг між ієрархами, маніпулювання їх владними амбіціями, сприяння утворенню нових релігійних течій і поглиблення розколу, підкуп, залякування, підштовхування священиків до зречення сану тощо. Погоджуємося з твердженням авторки про те, що ефективно задіяти такий складний механізм протидії стало можливим лише завдяки координуючій ролі правлячої більшовицької партії, яка стала тоді центром вироблення стратегії й прийняття рішень щодо антирелігійної політики.

Значний інтерес викликає четвертий розділ монографії «Взаємодія органів державної безпеки та Руської православної церкви в контексті зміни ставлення вищого партійно-державного керівництва до Української греко-католицької церкви». Проблема висвітлена здебільшого на матеріалах оперативного обліку, які склалися з особливо таємних документів – інформаційних зведень, донесень таємних агентів, аналітичних довідок, наказів, затверджених до виконання планів щодо конкретних операцій тощо. Ці документи показують справжню роль окремих ієрархів, зокрема, «ініціативної групи» з так званого возз'єднання УГКЦ із РПЦ. Разом із тим, зауважимо, що більш рельєфно все ж виступає роль спецслужб, ніж власне православної церкви.

У підсумку зазначимо, що монографія Л. Бабенко належить до нових перспективних напрямів історичних досліджень. Як наукове видання, ця праця, безперечно, викличе зацікавленість студентів, аспірантів, істориків і релігієзнавців, сприятиме осмисленню уроків радянського минулого та подолання його спадку в духовній сфері.

О. П. Тригуб

* * *

Цебрій І. В. Героїчне Середньовіччя в театральних образах: посібник для студентів вищих навчальних закладів / І. В. Цебрій. – Полтава: Вид-во ПНПУ, 2014. – У 2 кн. – . – Кн. 1. – 71 с.; Кн. 2. – 216 с.

На сучасному етапі реформування освіти в Україні особливо важливим завданням є виховання в студентів гуманістичних, загальнолюдських чеснот – доброти, порядності, працьовитості, чесності, відповідальності, бережливого ставлення до довкілля тощо. Саме тому театральне мистецтво є актуальним у наш час, коли поступово живе спілкування часто замінюється на «віртуальне». Під час емоційно-оцінювальних бесід, які проводяться в процесі постановки вистав, вибудовуються естетичні та морально-етичні судження студентів; вони висловлюють враження від літературного твору, оцінюють характери і вчинки героїв, вчаться емоційно реагувати на різноманітні життєві ситуації. Таким чином формується їхній характер. Тому в контексті багатьох сучасних досліджень на історико-культурологічну тематику проблема зародження європейського театру займає одне з чільних місць. Це, на наш погляд, є цілком логічним, бо театральне слово завжди відбивало суспільно-політичну думку тоді, коли не було таких засобів комунікацій, як преса, радіо й телебачення.

Автор посібника звертає особливу увагу на розширення змістового компонента навчання студента-історика засобами театального мистецтва, організацію його позааудиторної роботи, мистецько-культурологічну підготовку майбутнього вчителя. У рецензованому посібникові наводяться конкретні приклади проектування та впровадження плану роботи університетського театру, розкрито його методологічну основу. Окремий його розділ присвячений можливостям використання театального мистецтва в системі історичних дисциплін, технологіям реалізації складної моделі Середньовіччя в теорії й практиці сьогодення.

Відзначимо логічність у викладенні матеріалу посібника. Він спрямовує увагу читача на поступове розкриття всіх складових частин історико-театралізованого процесу. А відтворення навчально-виховних моделей визначних поетів і риторів середньовічної школи стало можливим завдяки тому, що автором рецензованої роботи використана широка джерельна база епохи класичного Середньовіччя – методичні розробки, твори християнських драматургів та інші історичні й літературні документи періоду. Кожне власне твердження ґрунтується на аналізі конкретного джерела та наукової літератури.

Хрестоматійна частина посібника є дуже цінною для сучасного читача: перед нами в театральних образах постає історія утворення європейських держав, їхніх лідерів, політичних конфліктів, воєн, культурних надбань і духовних цінностей, міжособистісних стосунків. Друга частина посібника може стати в пригоді не лише студентам-історикам, як уважає автор, а й усім майбутнім педагогам, працівникам інститутів післядипломної освіти, вчителям світової літератури.

Заслугує на увагу й той факт, що серед авторів драматичних творів є шкільні вчителі – автори історичних хронік, режисери власних, створених ними шкільних театрів. Ці драматурги ставили перед собою конкретну мету – виховати громадянську позицію й патріотизм своїх учнів через образи театрального мистецтва, розширити їхні уявлення про стародавні епохи. Завдяки їм ми знаємо, яке місце займав театр у житті тогочасної школи.

Посібник І.В. Цебрій дає нам реалістичні уявлення у світлі найсучасніших наукових досліджень про середньовічну людину: її культуру, родинні розваги, проблеми шлюбу, кар'єри, моральне виховання дітей, значення міждинастичних і політичних шлюбів. Теоретико-методична частина посібника дозволяє по-новому подивитися на події середньовічної європейської історії, враховуючи оціночні судження тогочасних філософів, педагогів, церковних діячів та сучасних науковців. Рецензована праця ознайомлює з історично-типологічним аспектом досліджень, показує взаємозалежність таких історичних феноменів суспільного життя, як «культура і влада», «влада та цивілізація», «цивілізація і тип суспільного відтворення», «культура та мистецтво». Цінним путівником до посібника є авторський предметно-іменний тлумачний словник основних теоретичних понять й історичних постатей Середньовіччя, які потребують модифікації, окремого уточнення та пояснення.

Посібник має подвійні хронологічні межі: його перша частина вводить у світ університетсько-шкільного театру розвиненого Середньовіччя та застосування театральних технологій в умовах сучасної вищої й середньої школи, друга частина – представлена творами драматургів XIX – XX століть. Не викликає заперечень логічна структура посібника, що підпорядкована розв'язанню поставлених дослідницьких завдань. Усі складові посібника логічно узгоджені між собою і дають нам загальну картину становлення та розвитку європейського театру, починаючи з VIII століття та закінчуючи фундаментальними творами зарубіжних класиків XIX – XX століть, проведенням паралелей між Середньовіччя й сучасною культурою.

Основну частину посібника становить хрестоматія драматичних творів про героїчне Середньовіччя з коментарями. У ній можна ознайомитися з широким спектром вистав: тут представлені твори професійних драматургів XIX століття (В. Дунін-Мацинкевич, В. Пандич, Г. Чельгрен), філософів і драматургів XX століття (Б. Калайков, Дж. Реале, Р.М. Підаль), викладачів мистецьких закладів, які писали історичні драми виключно для того, щоб ставити їх на сцені свого вишу зі своїми вихованцями-студентами. Автором посібника також віднайдено коментарі драматургів щодо призначення їхніх творів.

Сьогодні виховне значення театру важко переоцінити. Він повертає нас до духовних надбань і цінностей минулих епох. На театральному мистецтві виховуються не лише ті, хто безпосередньо бере участь у роботі театру, але й усі, хто за цим спостерігає, заглиблюючись у епоху. Цінними в посібнику є ілюстрації, схеми та таблиці, що наочно відтворюють технології автора із створення студентського театру «Фабула», мети його існування і нагальних завдань. Позитивний досвід здобутків театралізованої освіти в ПНПУ імені В.Г. Короленка може бути використаним на сучасному етапі реформування вищої та середньої школи.

М. І. Романенко

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Вільховий Юрій Віталійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (далі ПНПУ) (м. Полтава)

Год Наталія Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)

Гура Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ (м. Полтава)

Жванко Любов Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова (м. Харків)

Ігнатуша Олександр Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Запорізького національного університету (м. Запоріжжя)

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувачка відділу соціогуманітарних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» (м. Київ)

Киридон Петро Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України ПНПУ (м. Полтава)

Куйбіда Віктор Віталійович – доктор історичних наук, професор, декан факультету фізичного виховання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (м. Полтава)

Романенко Михайло Ілліч – доктор філософських наук, професор, ректор Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Дніпропетровськ)

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв)

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України (м. Київ)

Цебрій Ірина Василівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри
всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)

Шاپовал Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України ПНПУ (м. Полтава)

Шаравара Тамара Олексіївна – доктор історичних наук, доцент, завідувач
кафедри іноземних мов та українознавства Полтавської державної аграрної
академії (м. Полтава)

Швець Леонід Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)

Шпак Віктор Іванович – кандидат історичних наук, професор кафедри
журналістики Національного педагогічного університету імені
М. П. Драгоманова (м. Київ)

Якименко Олександр Ігоревич – аспірант кафедри історії України ПНПУ
(м. Полтава)

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»

Програмні цілі (основні принципи) або тематична спрямованість: дослідження актуальних проблем історії України та зарубіжних країн, історії, культури, традицій і постатей Полтавщини.

Редакція збірника «Історична пам'ять» приймає матеріали у такому обсязі: статті і студії – до 24 сторінок, повідомлення – до 16 сторінок, до рубрик «Освіта і виховання на Полтавщині», «Слово молодого автора», «3 історії Полтавського педагогічного університету», «Краєзнавство в школі» тощо – до 12 сторінок, матеріали рубрик «Наш календар», «Нові праці з історії краю» – 3-5 сторінок, «Хроніка» – 1-2 сторінки.

Умовою публікації у збірнику є якість матеріалу, його актуальність, доступність для читача, оформлення бібліографії згідно діючих державних стандартів.

Обов'язкові вимоги:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог ВАК України від 2008 та 2009 років, уміщених у Бюлетені ВАК України (2008. – №6; 2009. – №5.).

2. Матеріали подаються на диску CD-R/RW у вигляді документа Word у форматі rtf з 1 роздрукованим ідентичним примірником на папері формату А4 (кегель – 14, інтервал – 1,5, поля – 2,0х2,0х2,5х1,5, шрифт – Times New Roman, без автоматичних переносів).

3. Рукопис матеріалу повинен розміщуватися у такому порядку:

- а) УДК;
- б) ініціали та прізвище автора (авторів) – зверху в правому куті «жирним» курсивом;
- в) назва роботи (великими «жирними» літерами) – від центру;
- г) анотації українською, російською (по 15 рядків) та англійською мовами (30 рядків) (автор, назва статті, резюме, ключові слова (не менше 8));
- д) основний текст статті з науковим апаратом;
- е) список використаної літератури;
- ж) таблиці та малюнки, підписи до малюнків;
- и) довідка про автора (авторів).

4. Посилання подаються цифрами у квадратних дужках під номером із зазначенням сторінки або аркуша [1, с. 17]. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі згідно діючих державних стандартів. Рекомендується дотримуватися таких зразків:

Для книг:

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 502 с., іл.

Для статті у збірнику:

В'ялик М. Г. Хто був одним із перших творців ракетної зброї? / М. Г. В'ялик // Наш рідний край: Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною [збірка]. – Полтава: Б. в., 1991. – С. 3 – 11.

Для журнальної статті:

Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового / О. В. Кресін // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 58 – 63.

Для газетної статті:

Жовкопляс О. Майбутнє України твориться сьогодні / О. Жовкопляс // Освіта. – 1998. – №11. – 18 березня. – С. 5.

Для посилань на архівне джерело:

Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 58.

5. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються, не реєструються і не повертаються авторам.

6. Рукописи редакцією не рецензуються.

7. Редакція листується з читачами на сторінках збірника.

8. Матеріали публікуються за кошти автора. 1 сторінка друкованого тексту (відповідно до вище встановлених вимог) = 20 грн. + 30 грн. за 1 примірник збірника.

Наукове видання

Історична пам'ять

Науковий збірник

Випуск 32' 2015

Технічний редактор ***Кірічук Д. М.***

Коректор ***Басенко Р. О.***

Комп'ютерна верстка ***Лахно О. П.***

*Комп'ютерний набір, верстку та макетування виконано
в «Творчій майстерні історичного факультету» Полтавського
національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

✉ **Наша адреса:** кім. 19, 51, вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003

☎ **Тел.:** (05322) 7-27-25, 2-58-11 ✉ **e-mail:** historic@ukr.net

Підписано до друку 30.01.2015 р.
Гарнітура Таймс. Формат 70х100 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 9,45. Ум. друк. арк. 9,95.
Зам. 75. Наклад 300 прим.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.